

Міністерство освіти і науки України
Уманський національний університет садівництва

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Лемещенко Наталія Миколаївна

УДК 338.43 (094.4/5):631.14

ДИСЕРТАЦІЯ

**Інституційне забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських
підприємств**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н.М. Лемещенко

Науковий керівник: Бурляй Олександр Леонідович, кандидат економічних наук,
професор, заслужений економіст України

Умань – 2019

АНОТАЦІЯ

Лемещенко Н.М. Інституційне забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня економічних наук за спеціальністю 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами» (за видами економічної діяльності). – Уманський національний університет садівництва, МОН України, Умань, 2019.

Дисертація присвячена обґрунтуванню теоретико-методичних засад та практичних пропозицій з розробки напрямів сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та вдосконаленню їх інституційного забезпечення в Україні.

В роботі досліджено еволюцію поняття «інституції» сталого розвитку підприємств. Розглянуто основні теорії розвитку підприємств та обґрунтовано концепцію сталого розвитку як пріоритетну для більшості країн світу, в т.ч. і для України. Дана теорія ґрунтується на необхідності балансу між довкіллям, суспільством і економікою. Встановлено, що економічний механізм розвитку підприємства полягає у формуванні і визначенні економічних, організаційних, правових та інших умов розвитку економічного потенціалу підприємств й підвищення ефективності його використання, тобто визначенні інституційного забезпечення.

Узагальнено основні етапи розвитку інституціоналізму та досліджено розуміння інституцій представниками різних течій економічної теорії. Проведено узагальнення щодо класифікації інститутів розвитку за формальністю, галуззю (сферою) та за рівнем ієрархії.

Визначено, що сільськогосподарське виробництво безпосередньо пов'язане із трьома аспектами, які і складають основу сталого розвитку – екологічний, соціальний та економічний, що вимагає особливого інституційного забезпечення на локальному, регіональному, національному та глобальному рівнях. Окреслено основні напрями інституційного забезпечення

сталого розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні. Проведено класифікацію інститутів та інституцій сталого розвитку сільського господарства України. До інститутів можна віднести: інститут державної влади, інститут власності, інститут споживання, інститут ціноутворення та кредитування, інститут соціального розвитку, інститут самоврядування, інститут громадянського суспільства, інститут охорони навколишнього природного середовища, інститут екологізації виробництва та диверсифікації джерел енергії. Основними інституціями сталого розвитку сільського господарства України є – нормативні акти, норми, стандарти, міжнародні угоди, внутрішні угоди, регламенти, цільові програми, програми розвитку галузей, економічні закони, інвестиційні проекти, програми розвитку регіонів.

Встановлено, що формування інституційного забезпечення розвитку аграрного сектора розпочинається із становлення України як суверенної держави та її переходу від централізованої економіки до ринкової. Ці процеси відбувалися в умовах макроекономічної та мікроекономічної нестабільності, політичних розбіжностей і протистоянь. Саме тому можна виділити три основні етапи розвитку аграрного сектору України та формування його інституційного забезпечення.

Здійснено аналіз забезпечення та ефективності використання сільськогосподарських підприємств регіону економічним, соціальним та екологічним потенціалами. Визначено, що за досліджуваний період підвищується забезпеченість та ефективність використання економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств Черкаської області. Використовуючи методику таксономічного аналізу встановлено, позитивну тенденцію сталого розвитку аграрного сектора Черкаської області (з 0,014 в 2010 році до 0,364 в 2016 році). Разом з тим, необхідно зазначити значне відставання розрахованих показників від ідеального значення (1), що свідчить про загальний низький рівень сталого розвитку сільського господарства Черкащини.

Визначено, що інтегральні показники сталого розвитку сільського господарства регіону за його системотвірними компонентами мають різноспрямовані тенденції. Так, часткові інтегральні показники економічного (0,549) й екологічного (0,322) розвитку аграрної сфери Черкаської області мають висхідний характер, а для соціальної сфери притаманний спадний характер розвитку – 0,268. Спрогнозовано показники сталого розвитку сільського господарства Черкаської області на період до 2023 року: інтегральний показник сталого розвитку буде складати 0,588; інтегральний показник економічного розвитку – 1,010; інтегральний показник екологічного розвитку – 0,648; інтегральний показник соціального розвитку – 0,099.

Встановлено, що сталий розвиток сільського господарства не можливий без впровадження альтернативних, ресурсоощадливих екологічних технологій виробництва сільськогосподарської продукції. Окремо важливо наголосити на розвитку органічного виробництва, яке стало досить поширеним в світі в останні роки. В Україні теж створюються можливості для розвитку органічного сільського господарства. Так, в 2014 році вступив в дію Закон «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». Вважаємо, що подальший розвиток органічного виробництва сприятиме покращенню екологічного та соціально-економічного стану Черкаської області та спрямовувати її в русло сталого розвитку.

Обґрунтовано, що екологічні аспекти сталого розвитку в сільському господарстві залежать від його інституційного забезпечення, і, насамперед, законодавчого. Підписавши Угоду про асоціацію між Україною та країнами ЄС, Україна взяла на себе зобов'язання по екологічному веденню сільськогосподарського виробництва та виконання всіх належних норм і дотримання відповідних стандартів.

Вивчення інституційних аспектів соціального розвитку села в Україні показує про негативну тенденцію всебічного декларування соціальної орієнтації сільського господарства та невиконання своїх зобов'язань. Інституційне забезпечення державної політики щодо сільських територій є

недостатнім, а його розвиток – вкрай непослідовним. Наразі потребує нагальної уваги необхідність здійснення системної політики щодо пріоритетності розвитку сільського господарства.

Доведено, що ключову роль в удосконаленні інституційного забезпечення сільськогосподарського виробництва відіграє державне регулювання та підтримка, яка на сьогоднішній день здійснюється неефективно. На протязі періоду дослідження державна підтримка сільськогосподарських підприємств Черкаської області мала тенденцію до скорочення і в 2016 році було отримано її найменший обсяг за досліджуваний період. Однією з важливих проблем інституційного характеру щодо державної підтримки сільськогосподарських підприємств в Україні є проблема відшкодування податку на додану вартість. Визначено, що розвиток інституційної економіки сприяє зменшенню неформальних інституцій в сільськогосподарських підприємствах, в т.ч. зменшенню проявів корупції.

Встановлено, що в умовах сталого розвитку напрямом зростання економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств є їх диверсифікація. Визначено основні напрями диверсифікації сільськогосподарських підприємств, а саме розвиток: підприємств кооперативної форми власності; підприємств по переробці сільськогосподарської продукції; підприємств по довготривалому зберіганню сільськогосподарської продукції (холодильники, елеватори); екологічного сільськогосподарського виробництва (в т.ч. органічного) та неаграрних видів бізнесу (зелений туризм); дорадчих структур з метою навчально-інформаційної підтримки сільського населення; логістичної інфраструктури: логістичних центрів, терміналів для зберігання, центрів сертифікації продукції; соціальної інфраструктури; біоенергетики на основі використання відходів від сільськогосподарського виробництва. Обґрунтовано в рамках диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств, зважаючи на переважний розвиток галузі рослинництва, розвивати біоенергетику з використанням біомаси сільськогосподарських культур, тобто фітомаси.

Визначено енергетичний та економічний потенціали біомаси сільськогосподарських культур в агарних підприємствах регіону. Крім цього використання біомаси сільськогосподарських культур (солома, рештки, відходи) має також соціальний ефект, який проявляється в диверсифікації сільської економіки; створенні нових організаційних структур та робочих місць; розвитку сільських територій; підвищенні здоров'я населення; забезпеченні добробуту та покращенні якості життя сільського населення.

Ключові слова: розвиток підприємств, сталий розвиток, інституції, інституційне забезпечення, сільськогосподарські підприємства, економічний потенціал, екологічний потенціал, соціальний потенціал, диверсифікація виробництва, біоенергетика.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л. Земельний потенціал розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2016. Вип.88, ч.2: Економічні науки. С.246–257 (загальний обсяг 0,7 друк.арк., особистий внесок 0,36 друк.арк.:здійснено аналіз земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств Черкаської області). Індeksuється і реферується в базі даних : РИНЦ, Наукова електронна бібліотека eLIBRARY.RU, Index Copernicus, Google Scholar).

2. Лемещенко Н.М. Матеріально-технічний потенціал як необхідний елемент розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 12. С.153–157(0,6 друк.арк.). Індeksuється і реферується в базі даних :Index Copernicus.

3. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л. Державна підтримка аграрного сектору виробництва України. *Приазовський економічний вісник. Електронний науковий журнал*. 2017. Вип. 5(05).С. 105-109. URL:<http://pev.kpu.zp.ua/vypusk-5>

(загальний обсяг 0,5 друк.арк., особистий внесок 0,26 друк.арк.: проведено аналіз ефективності державної підтримки на регіональному рівні).

4.Лемещенко Н.М. Особливості інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств. *International Journal Of Innovative Technologies In Econoty. Міжнародний науковий журнал*. 2018. 6(18), Vol. 2. P.3–11. Статті присвоєно DOI: <https://doi.org/10.31425/rsglobal-ijite/010720018/5936> (0,8 друк. арк.). Індексується і реферується в базі даних : Index Copernicus, Google Scholar , Academia, BASE, Cross Ref, RePEc, ISSN National Centre.

5.Лемещенко Н.М. Аналіз екологічного стану сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент»* 2018. Вип. 31. С.68–75 (0,8 друк.арк.). Індексується і реферується в базі даних :*Index Copernicus*.

6.Лемещенко Н.М. Моделювання сталого розвитку сільськогосподарських підприємств за допомогою таксономічного аналізу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2018. Вип. 20, ч. 2. С. 83–88 (0,6 друк.арк.). Індексується і реферується в базі даних: *Index Copernicus*,*Google Scholar*. *CrossRef*, *РІНЦ*, *Національна бібліотека ім.В.І. Вернадського*.

7.Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л., Бурляй А.П. Диверсифікація виробництва як напрям сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2018. Вип. 93, ч.2: Економічні науки. С.114–131.Статті присвоєно DOI: 10.31395/2415-8240-2018-93-114-130 (загальний обсяг 0,9 друк.арк., особистий внесок 0,3 друк.арк.: проведено розрахунки енергетичного та економічного потенціалу біомаси сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області). Індексується і реферується в базі даних : *РІНЦ*, *Наукова електронна бібліотека бібліотека eLIBRARY.RU*, *Index Copernicus*,*Google Scholar*).

8.Лемещенко Н.М., Бурляй А.П. Сталий розвиток сільського господарства: соціальний аспект. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління. Електронне наукове фахове видання*. 2018. Вип. 6(17). С .476-486. URL: http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/17_2018/84.pdf (загальний обсяг 1,0 друк.арк., особистий внесок 0,53 друк.арк.: проведено аналіз соціального стану сільської місцевості Черкаської області).

9.Лемещенко Н.М. Інституційні аспекти розвитку підприємств. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Економічні науки»*. 2017. Вип.3 (3). С.63-69 (0,64 друк. арк.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Лемещенко Н.М. Сутність поняття «Розвиток підприємств». *Сучасна економічна наука: теорія і практика*: матеріали V-ї Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м.Полтава, 17 листопада 2015 року). Полтава, 2015. С.56 –58. – 0,2 др.арк.
2. Лемещенко Н.М. Інституції ринку. *Актуальні проблеми сучасної аграрної науки*: матеріали III Міжнародної наукової-практичної конференції (м.Умань, 20 листопада 2015р.). Умань, 2015. – С.250–252. – 0,1 др.арк.
3. Лемещенко Н.М. Основні засади розвитку інституціоналізму. *International Scientific Practical Conference From Balticto Black Sea: National Models of Economic Systems* (Conference Proceedings, March 25 2016). Riga. P.1–4. – 0,2 др.арк.
4. Лемещенко Л.М. Розвиток аграрних підприємств Черкаської області. *Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин*: Матеріали X міжн.наук.-практ.конф. (м.Умань, 21-22 квітня 2016 р.). Умань, 2016. С.156–159. – 0,2 др.арк.
5. Лемещенко Н.М. Аналіз розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів*: матеріали Міжнарод.наук.-практ.конф.(м.Харків, 22 грудня 2016 р.) Харків, 2016. С.131–134. – 0,2 др.арк.
6. Lemeschenko N.M., Burliai O.L. Importance Of Labour Potential In The Development Of Agricultural Enterprises. *International Scientific Conference*

Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Conference Proceedings(Kielce, January 27 2017.). Kielce, Poland, 2017. P.143 –146. – 0,2 др.арк.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Основні результати дослідження повідомлені та отримали схвалення на V Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції " Сучасна економічна наука: теорія і практика " (м. Полтава, 2015 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної аграрної науки» (Умань, 2015); International Scientific-Practical Conference From Balticto Black Sea: National Models of Economic Systems (Riga, 2016); X Міжнародній науково-практичній конференції «Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин» (Умань, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів» (Харків, 2016); International Scientific Conference Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies (Kielce, 2017).

ANNOTATION

Lemeschenko N.M. Institutional Principles of Sustainable Development of Agricultural Enterprises. - Qualification scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the degree of economic sciences by specialty 08.00.04 "Economics and management of enterprises" (by types of economic activity). - Uman National University of Horticulture, Ministry of Education and Science of Ukraine, Uman, 2018.

The dissertation is devoted to the substantiation of theoretical and methodological principles and practical suggestions on the development of the directions of sustainable development of agricultural enterprises and improvement of their institutional support in Ukraine.

In this paper, the evolution of the concept of "institution" of sustainable development of enterprises is researched. The main theories of enterprise development are considered and the concept of sustainable development is grounded as a priority for the majority of countries of the world, including Ukraine. This theory is based on the necessity for a balance between the environment, society and the economy. It is established that the economic mechanism of enterprise development consists in the formation and definition of economic, organizational, legal and other conditions for the development of economic potential of enterprises and increase of efficiency of its use, that is, definition of institutional support.

The main stages of the development of institutionalism are generalized and the understanding of institutions is represented by representatives of different trends of economic theory. The generalization of the classification of development institutes according to the formality, industry (sphere) and level of the hierarchy has been carried out.

It is determined that agricultural production is directly related to three aspects, which form the basis of sustainable development - ecological, social and economic, which requires special institutional support at the local, regional, national and global levels. The main directions of institutional support of sustainable development of agricultural enterprises in Ukraine are outlined.

The classification of institutes and institutions of sustainable development of agriculture of Ukraine was carried out. Institutions include: the institute of state power, the institute of property, the institute of consumption, the Institute of pricing and lending, the Institute of Social Development, the Institute of Self-Government, the Institute of Civil Society, the Institute for Environmental Protection, the Institute for environmental production and diversification of energy sources. The main institutions of sustainable development of Ukrainian agriculture are normative acts, norms, standards, international agreements, internal agreements, regulations, target programs, programs of development of branches, economic laws, investment projects, programs of regional development.

It was established that the formation of institutional support for the development of the agrarian sector begins with the formation of Ukraine as a sovereign state and its transition from a centralized economy to a market economy. These processes took place in conditions of macroeconomic and microeconomic instability, political discrepancies and confrontations. That is why it is possible to distinguish three main stages of development of the agrarian sector of Ukraine and the formation of its institutional support.

The analysis of provision and efficiency of use of agricultural enterprises of the region by economic, social and environmental potential was carried out. It was determined that during the investigated period the security and efficiency of using economic potential of agricultural enterprises of Cherkassy region increases. Using the methodology of taxonomic analysis, a positive tendency of sustainable development of the agrarian sector of Cherkasy Oblast was been established (from 0.014 in 2010 to 0.364 in 2016). At the same time, it is necessary to note the considerable lagged behind the calculated indicators from the ideal value (1), which indicates a general low level of sustainable development of agriculture in Cherkasy region.

It is determined that integrated indicators of sustainable development of agriculture in the region, based on its system-specific components, have multi-directional tendencies. Thus, the partial integral indicators of the economic (0.549)

and ecological (0.322) development of the agrarian sphere of the Cherkassy region are of an upward nature, and for the social sphere there is a declining nature of development – 0.268. The indicators of sustainable development of agriculture in Cherkasy region for the period up to 2023 are projected: the integral indicator of sustainable development will be 0.588; integral indicator of economic development - 1,010; integral indicator of ecological development - 0,648; integral indicator of sustainable development - 0.099.

It is established that sustainable development of agriculture is impossible without the introduction of alternative, resource-saving environmental technologies of agricultural production. It is also important to emphasize the development of organic production, which has become quite widespread in the world in recent years. In Ukraine, too, there are opportunities for the development of organic agriculture. So, in 2014, the Law "On the Production and Circulation of Organic Agricultural Products and Raw Materials" came into force. We believe that the further development of organic production will contribute to the improvement of the ecological and socio-economic status of the Cherkasy region and to direct it towards the sustainable development.

It is substantiated that ecological aspects of sustainable development in agriculture depend on its institutional support, and, first of all, on legislation. By signing the Association Agreement between Ukraine and the EU, Ukraine has committed itself to environmental management of agricultural production and to comply with all relevant standards and standards.

The study of the institutional aspects of rural social development in Ukraine shows a negative tendency for a comprehensive declaration of the social orientation of agriculture and failure to fulfill its obligations. Institutional provision of state policy on rural areas is inadequate. At the moment, the necessity for implementing a systemic policy on the priority of agricultural development is urgently needed.

It has been proved that state regulation and support, which is currently ineffective, plays a key role in improving the institutional provision of agricultural production. During the research period, state support for agricultural enterprises in

Cherkasy Oblast tended to decrease and in 2016 the lowest amount of state support for the period under study was obtained. One of the most important institutional issues regarding state support to agricultural enterprises in Ukraine is the problem of VAT refund. It is determined that the development of the institutional economy contributes to the reduction of informal institutions in agricultural enterprises, including reduction of corruption.

It is established that in the conditions of sustainable development the direction of growth of economic potential of agricultural enterprises is in their diversification. The basic directions of diversification of agricultural enterprises are defined: development of enterprises of cooperative form of ownership; development of enterprises for processing agricultural products; development of enterprises for long-term storage of agricultural products (refrigerators, elevators); development of ecological agricultural production (including organic) and non-agricultural types of business (green tourism); development of advisory structures for the purpose of educational and informational support of rural population; development of logistics infrastructure: logistics centers, storage terminals, product certification centers; development of social infrastructure; development of bioenergy based on the use of waste from agricultural production. It is substantiated in the framework of diversification of activity of agricultural enterprises, taking into account the prevailing development of the field of plant growing, to develop bioenergy using biomass of agricultural crops is phytomass.

The energy and economic potentials of biomass of agricultural crops in agrarian enterprises of the region are determined. In addition, the use of biomass of agricultural crops (straw, residues, waste) also has a social effect that manifests itself in the diversification of the rural economy; creation of new organizational structures and workplaces; development of rural territories; Improving public health; ensuring welfare and improving the quality of life of the rural population.

Key words: enterprise development, sustainable development, institutions, institutional support, agricultural enterprises, economic potential, environmental potential, social potential, diversification of production, bioenergy.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	21
1.1 Генезис поняття «інституції» сталого розвитку підприємств	21
1.2 Особливості інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств	46
1.3 Методика та методологія дослідження сталого розвитку сільськогосподарських підприємств	59
Висновки до розділу I	65
РОЗДІЛ 2 ДІАГНОСТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	67
2.1 Діагностика економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств	67
2.2 Аналіз екологічного стану сільськогосподарських підприємств	89
2.3 Оцінка соціального розвитку сільськогосподарських підприємств	106
Висновки до розділу 2	125
РОЗДІЛ 3 СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	127
3.1 Моделювання перспектив сталого розвитку сільськогосподарських підприємств	127
3.2 Роль держави у формуванні інституційного забезпечення сталого розвитку сільського господарства	128
3.3 Диверсифікація виробництва як напрям сталого розвитку сільського господарства	147
Висновки до розділу 3	159
ВИСНОВКИ	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	165
ДОДАТКИ	182

ВСТУП

Актуальність теми. Визначальною моделлю розвитку людства в сучасних умовах є концепція сталого розвитку, яка передбачає гармонійне поєднання економічної, соціальної та екологічної складових. Особливо це стосується розвитку сільськогосподарських підприємств, які в силу особливостей здійснення своєї господарської діяльності залежать не лише від економічних, а й від соціальних, екологічних факторів. Проте проблеми аграрної галузі в умовах підвищення її конкурентоспроможності та прагнення сільськогосподарських підприємств до максимізації прибутку будь-якими методами не сприяють дотриманню ними екологічних принципів та їх сталому розвитку загалом.

Питання сталого розвитку суспільства на сьогодні є важливою темою для дослідження, що відображено в працях таких закордонних та вітчизняних учених, як Ю. Волощук, З. Герасимчук, Б. Данилишин, І. Іртищева, Л. Квятковської, М. Стегней, В. Трегобчук, М. Хвесик, О. Шубравської, В. Dalal-Clayton, S. Bass та інших. Значний внесок у дослідження проблем інституціалізації економіки внесли вчені О. Вірченко, В. Липов, Ю. Лопатинський, О. Шпикуляк, В. Якубенко, G. Hodgson, L. Miloch, J. Commons, J. Jutting та ін.

Водночас, попри наявність численних наукових розробок у сфері сталого розвитку, недостатньо опрацьованими залишаються питання інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств, які б враховували особливості галузі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану аспірантської підготовки в межах науково-дослідної роботи факультету економіки і підприємництва Уманського національного університету садівництва і відображає результати наукових досліджень, проведених відповідно до плану науково-дослідних робіт Уманського національного університету садівництва за темою: «Теоретико-методичні та прикладні засади соціально-економічного розвитку аграрної сфери економіки України в умовах глобалізації» (номер

державної реєстрації 0116U003210), у межах якої автором обґрунтовано напрями сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області та шляхи вдосконалення його інституційного забезпечення.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення теоретико-методичних засад та обґрунтування напрямів сталого розвитку сільськогосподарських підприємств на засадах удосконалення його інституційного забезпечення.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі *завдання*:

- на основі теоретичного узагальнення уточнити поняття «сталий розвиток сільськогосподарських підприємств», виходячи з концепції сталого розвитку країни;
- дослідити роль інституційного забезпечення в сталому розвитку аграрних формувань та суспільства;
- виокремити особливості впливу складових інституціоналізму на сталий розвиток підприємств;
- провести класифікацію інститутів та інституцій сталого розвитку сільськогосподарських підприємств;
- обґрунтувати методичний інструментарій діагностики рівня сталого розвитку аграрних формувань;
- дослідити вплив різновекторних індикаторів на рівень сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області;
- розробити модель сталого розвитку аграрних підприємств регіону на перспективу;
- визначити основні напрями підвищення рівня сталого розвитку сільськогосподарського виробництва на регіональному рівні;
- розробити й обґрунтувати заходи з удосконалення державної політики підтримки та регулювання сталого розвитку аграрних формувань.

Об'єкт дослідження – процес забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств.

Предмет дослідження – сукупність теоретико-методичних та прикладних засад сталого розвитку сільськогосподарських підприємств на засадах його інституційного забезпечення.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дисертаційного дослідження є базові положення економічної теорії, системний підхід до вивчення економічних явищ, результати досліджень і розробки вітчизняних та закордонних науковців, законодавчі й інші нормативно-правові акти України з питань сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та його інституційного забезпечення.

Інформаційною базою послуговували статистичні дані, звітність і дані обліку сільськогосподарських підприємств, дані монографічних обстежень, наукові публікації, інформація з періодичних видань, ресурси й видання мережі Internet, результати власних досліджень.

У дослідженні використано такі наукові методи: *абстрактно-логічний*, зокрема, прийоми *аналогії та співставлень, індукції та дедукції* – для теоретичного узагальнення, уточнення понятійного апарату з проблем сталого розвитку підприємств, формулювання висновків; *історико-економічний*, зокрема, *прийом історичної деталізації* – для вивчення етапів розвитку інституціоналізму в світі та в Україні; *економіко-статистичний* (прийоми: *порівняння* – для аналізу сталого розвитку сільськогосподарських підприємств на основі оцінки економічного, соціального та екологічного потенціалів сільськогосподарських підприємств, *групування* – для вивчення причинно-наслідкових взаємозв'язків між складовими потенціалу та їх величиною); *аналізу рядів динаміки* – для вивчення тенденцій сталого розвитку підприємств в розрізі окремих складових, встановлення причин зміни окремих його параметрів; *кореляційно-регресійний* – для оцінки впливу факторів на досліджуваний об'єкт; *монографічний* – для поглиблення вивчення стану та особливостей сталого розвитку окремих сільськогосподарських підприємств; *таксономічний* – для систематизації та аналізі різновекторних показників сталого розвитку.

Наукова новизна одержаних результатів. Основний науковий результат дисертаційної роботи полягає в комплексному узагальненні теоретичних, методичних та прикладних основ щодо розробки напрямів сталого розвитку сільськогосподарських підприємств на засадах удосконалення його інституційного забезпечення. Основні результати дисертаційної роботи, що визначають її наукову новизну, полягають у такому:

удосконалено:

- понятійно-категоріальний апарат шляхом визначення дефініції «сталий розвиток сільськогосподарських підприємств», як процес незворотних, цілеспрямованих та закономірних якісно-кількісних змін господарської системи підприємства як позитивного, так і негативного напрямку під впливом факторів внутрішнього та зовнішнього середовища з метою гармонійного розвитку їх економічної, екологічної та соціальної сфер;
- методичний інструментарій діагностики сталого розвитку сільськогосподарських підприємств через запровадження сформованої системи взаємопов'язаних індикаторів, які виступають стимуляторами та дестимуляторами даного розвитку;
- підходи для удосконалення напрямів розвитку економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств та його складових, а також ефективності їх використання, які передбачають розробку та впровадження інституційного забезпечення даних організаційних структур з метою поглиблення розвитку суспільства;
- класифікацію інститутів та інституцій сталого розвитку сільськогосподарських підприємств за критеріями формальності (формальні, неформальні, змішані), галузі (економічні, політичні, правові, соціальні) та рівнем ієрархії (пов'язані з соціальною структурою суспільства, які визначають правила гри (закони, права власності), які стосуються управління або механізму регулювання);
- напрями диверсифікації сільськогосподарських підприємств в умовах сталого розвитку, серед яких виокремлено розвиток біоенергетики на

основі використання біомаси вирощуваних культур та визначені фактичний і прогнозний показники енергетичного й економічного потенціалів даного напрямку аграрних підприємств Черкаської області;

набуло подальшого розвитку:

- науково-практичні підходи до здійснення таксономічного аналізу, які ґрунтуються на розрахунку загального коефіцієнта сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та виявленні впливу на нього різновекторних показників, які у підсумку були інтегровані в єдиний показник;
- визначення особливостей впливу інституційних складових на сталий розвиток сільськогосподарських підприємств, у результаті чого встановлено, що гармонійний розвиток суспільства можливий лише при досягненні рівнозначного розвитку всіх векторів інституційного забезпечення під впливом системної дії екзогенних та ендегенних факторів на локальному, національному, глобальному та регіональному рівнях;
- оцінювання впливу економічної, соціальної та екологічної складових на рівень сталого розвитку сільськогосподарських підприємств, що дало змогу розробити прогнозну модель сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області;

систематизація наукових знань про закономірності й особливості сталого розвитку сільськогосподарських підприємств, що дозволило науково обґрунтувати засади вдосконалення державної політики стосовно інституційного забезпечення сталого розвитку аграрних підприємств (особливо щодо ринку земель сільськогосподарського призначення), що призведе до зменшення впливу неформальних інституцій і проявів корупції.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення дисертаційного дослідження трансформовані в підходи та моделі, що формують практичний інструментарій сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та удосконалення його інституційного забезпечення. Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх впровадження в діяльність сільськогосподарських підприємств.

Науково-практичні висновки та результати моделювання перспектив сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області за допомогою методу таксономічного аналізу використано Департаментом агропромислового розвитку Черкаської обласної державної адміністрації (довідка № 01-20/1291 від 07.11.2018 р.) та Управлінням агропромислового розвитку Уманської районної державної адміністрації Черкаської області (довідка № 234/01-12 від 05.11.2018 р.) при розробці Стратегії розвитку регіону на період до 2025 року. Розрахунок енергетичного та економічного потенціалів біомаси сільськогосподарських культур в Черкаській області використано при розробці відповідної регіональної цільової програми (довідка № 01-20/1291 від 07.11.2018 р.).

Пропозиції щодо основних напрямів диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств апробовані в господарській діяльності ФГ Агрофірма «Базис» Уманського району Черкаської області (довідка № 268 від 31.10.2018 р.).

Окремі положення дисертаційної роботи щодо теоретичних та методичних засад сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та їх інституційного забезпечення використовуються в навчальному процесі Київського кооперативного інституту бізнесу і права при викладанні навчальних дисциплін «Економіка підприємства», «Менеджмент», «Проектний аналіз» та «Управління витратами» (довідка № 565 від 24.10.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, розробки та висновки дисертаційної роботи є результатом самостійного дослідження в галузі удосконалення інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств. Особистий внесок автора в працях, опублікованих у співавторстві, визначено в списку публікацій.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження повідомлені та отримали схвалення на V Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції "Сучасна економічна наука: теорія і практика " (м. Полтава, 2015 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні

проблеми сучасної аграрної науки» (Умань, 2015); International Scientific-Practical Conference From Balticto Black Sea: National Models of Economic Systems (Riga, 2016); X Міжнародній науково-практичній конференції «Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин» (Умань, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів» (Харків, 2016); International Scientific Conference Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies (Kielce, 2017).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано в 15 наукових працях, серед яких 8 статей – у наукових фахових виданнях (5,1 д.а.), 1 стаття – у міжнародному виданні (0,8 д.а.), 2 публікації – у матеріалах міжнародних наукових конференцій за кордоном, 4 публікації – у матеріалах наукових конференцій у межах України. Загальний обсяг публікацій складає 7, 6 д.а., з яких автору належать 6,0 д.а.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота викладена на 222 сторінках машинописного тексту, складається зі вступу, 3 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 10 додатків, розміщених на 40 сторінках. Обсяг основного тексту дисертації складає 164 сторінки друкованого тексту. Робота ілюстрована 44 таблицями та 24 рисунками. Список використаних джерел містить 166 найменування, з них 145 кирилицею та 21 латиницею.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

1.1. Генезис поняття «інституції» сталого розвитку підприємств

Вже декілька десятиліть поспіль економіка України характеризується наявністю системної економічної кризи, що є наслідком переходу країни від однієї економічної системи (адміністративно-командної) до тієї, яка демонструє високу стабільну ефективність в розвинутих країнах світу – ринкової. Цей процес є тривалим і болючим, а існуюча система економічних відносин до сьогоднішнього дня має державно-регламентуючий характер. Вихід із ситуації, що склалася, безперечно, пов'язаний із розвитком підприємств, як головних суб'єктів ринкової економіки.

Великий тлумачний словник сучасної української мови розглядає різні значення дефініції «розвиток». Так, під даним терміном розуміють:

- 1) процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого;
- 2) процес переходу чогось з одного стану в інший, досконаліший, розвій, піднесення;
- 3) прогрес;
- 4) ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості [1].

Тобто, в будь-якому випадку, даний термін означає поступ чогось, рух вперед. Проте, це не тільки зміна кількісних параметрів, а насамперед – якісних, яка проявляється у формуванні нових рис, становленні нових структурних характеристик об'єкта, його еволюції та удосконалення [2, с.11]. Такої ж думки дотримуються й інші вітчизняні та зарубіжні вчені. Так, І.І.Тимошенко та А.С.Соснін під розвитком розуміють сукупність змін, що ведуть до появи нової якості, змінюють життєдіяльність системи, її вміння протистояти руйнівним впливам зовнішнього середовища[4, с.121].

А.Н.Азріліян у Великому економічному словнику вбачає під розвитком процес закономірної зміни, переходу від одного стану до іншого, більш досконалого; перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого [5, с. 542]. Академічний тлумачний словник української мови трактує розвиток як процес, внаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого [6].

З точки зору філософії, розвиток – це такий рух (взаємодія), під час якого відбувається не просто зміна вже існуючих властивостей, стану якоїсь системи, а виникають нові властивості, нова якість (сутність чогось), яких раніше не було [3]. При цьому виділяють два основних типи розвитку:

1. Розвиток у межах однієї форми руху матерії (наприклад, поява нових ознак у тварин, рослин і т. д.).

2. Розвиток, за якого відбувається перехід від однієї форми руху матерії, від одного рівня її структурної організації до іншого, вищого (наприклад, виникнення органічної природи з неорганічної). Цей тип розвитку називають прогресивним [3].

Розвиток має складний, діалектично заперечливий характер, оскільки:

1. Джерелом розвитку є внутрішні суперечності предметів, явищ, процесів. Протилежності всередині кожного предмета, явища, процесу перебувають у єдності, у взаємозв'язку і в протидії. Ця протидія є джерелом розвитку. Вона відбувається всюди: і в неживій, і в живій природі, і в суспільному житті, і у сфері свідомості. Це діє всезагальний закон буття – закон діалектичної протилежності.

2. Формою розвитку є взаємне перетворення кількісних та якісних змін. Аналіз процесів, що відбуваються в природі, суспільстві та мисленні, дає підставу зробити висновок про те, що кожному предмету, явищу, процесу властиві кількісна та якісна визначеність, які перебувають у нерозривному зв'язку та постійній зміні. Сутність цих змін проявляється в тому, що поступові кількісні змінювання нагромаджуються, порушують міру предмета і призводять до зміни його якісного стану. Вона відбувається у формі стрибка, перерви

поступальності в розвитку. Це діє всезагальний закон буття – закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.

3. У ході розвитку неминуче присутній момент спадкоємності. Внаслідок цього постійне нагромадження всього багатства попередніх ступенів розвитку надає йому поступального характеру. Проте саме ця поступальність є суперечливою, тому що розвиток містить фази циклічності, коли відбувається "нібито" повернення до старого і розвиток набуває спіралеподібної форми. Це виявляє себе загальний закон буття – закон заперечення заперечення[7].

Проблеми розвитку цікавили людей протягом всього існування суспільства, починаючи з періоду античності [16] і по сьогоднішній день. Проте, однастайності у розумінні даного поняття так і не було досягнуто.

Стосовно підприємства під розвитком розуміють незворотні, цілеспрямовані та закономірні зміни господарської системи, послідовність переходу її з одного стану в якісно інший на основі удосконалення техніки, технології та організації праці, впровадження новацій в управлінні тощо [8, с. 705].

На сьогоднішній день не існує уніфікованого визначення поняття «розвиток підприємства», і різні автори трактують його по-своєму, беручи за основу окремі властивості даного явища. За дослідженнями Ю.С.Погорелова, розвиток підприємства – це безупинний процес, що відбувається за штучно встановленою або природною програмою як зміна станів підприємства, кожен з яких є якісно іншим за попередній, через що у підприємства як у більш складної системи виникають, розкриваються та можуть бути реалізовані нові можливості, нові властивості, якості та характерні риси, які сприяють здатності підприємства виконувати нові функції, вирішувати принципово інші завдання, що зміцнює його позиціонування в зовнішньому середовищі і підвищує здатність протидіяти його негативним впливам [10, с.32]. Класики менеджменту організацій Мескон М., Альберт М., Хедоурі Ф. термін «розвиток підприємства» розглядають як довгострокову програму удосконалення можливостей вирішувати різні проблеми шляхом ефективності управління [17].

Ю.А.Плугіна розуміє під даним терміном якісні перетворення в діяльності підприємства за рахунок змін кількісних і структурних характеристик техніко-технологічних, організаційно-комунікаційних, фінансово-економічних ресурсів на основі ефективного використання інтелектуально-кадрових ресурсів та інформаційних технологій [11, с.194]. На думку Е.М. Короткова – це сукупність змін, які ведуть до появи нової якості та зміцнення життєвості системи, її здатність чинити опір руйнівним силам зовнішнього середовища [12, с. 296]. Якісні зміни в підприємствах ототожнюють із їх розвитком також вчені Єрохіна Є.А. [18, с.98], Афанасьєв Н.В., Рогожин В.Д., Рудик В.І. [19, с.27]. На думку Шубравської О. [20, с.37], Пономаренка В., Тридіда О., Кизима М. [21, с.62], під розвитком підприємства слід розуміти не лише зміну якісних, а й кількісних характеристик. Воронков Д.К. поняття «розвиток підприємства» трактує як якісну зміну і відновлення господарської системи, підвищення ефективності її функціонування на основі вдосконалення техніки, технології й організації праці у всіх структурних підрозділах, а також поліпшення якості продукції, що випускається [24].

Значна частина дослідників поняття «розвиток підприємства» взагалі асоціює із поняттям «прогресу підприємства». Проте, згідно із даними енциклопедії «Вікіпедія», прогрес – це напрям розвитку від нижчого до вищого, поступовий рух уперед, до кращого [9]. А на підприємстві можуть відбуватися також регресивні зміни (регресивний розвиток, антирозвиток, циклічний розвиток), який характеризується переходом до нижчого рівня якісного стану господарської системи підприємства. Тому, на наш погляд, розвиток підприємства є більш ємною категорією, ніж прогрес. Такого ж висновку дотримуються і вчені Т.Б. Надтока, Г.А. Какуніна, О.В.Мартякова та ін., які вбачають в розвитку підприємства процес сукупних змін у його соціально-економічній системі, спрямований на перехід у новий якісно-кількісний стан у часі під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища, причому за напрямом він може бути як позитивним, так і негативним [13]. Заслужують на

увагу дослідження Р.О.Побережного та О.Є Кузьміна стосовно циклічності або спіральності розвитку підприємства [14, с. 91; 15, с. 36]. На думку Т.Коно, розвиток підприємства слід розуміти як зміну умов існування організації в часі [29, с. 49]

Деякі автори поняття розвитку підприємства асоціюють із його зростанням: зростанням розмірів підприємства, масштабів виробництва, обсягів реалізації продукції, чисельності працівників тощо. Ми погоджуємось із думкою Л.Чумак, що зростання є лише складовою розвитку підприємства, але розвиток підприємства можна забезпечити без зростання, без підвищення обсягів виробництва та масштабів діяльності [16].

Важливим моментом при розгляді сутності розвитку підприємства є розуміння підприємства як системи із усіма наявними для неї властивостями: динамізмом, цілісністю, ієрархічністю, саморегуляцією, самоорганізацією, саморозвитком та синергізмом[28]. Тому розвиток підприємства обумовлений впливом факторів його внутрішнього (формують підприємство із середини) і зовнішнього середовища(сукупність елементів, що оточують підприємство та справляють на його діяльність суттєвий вплив) [25].

Основними факторами внутрішнього середовища у всякому підприємстві вчені виділяють: цілі; структуру (організація управління та маркетингу) та стан основної діяльності (виробництво, організаційні характеристики, наукові дослідження та розробки; завдання; кадри, їх потенціал, кваліфікація, інтереси; фінансовий стан та ресурси. Зовнішнє середовище підприємства формують усі суб'єкти ринкових відносин (клієнти, конкуренти, постачальники, посередники), які впливають на його діяльність. Воно представлене сукупністю економічних, соціально-культурних і демографічних, природно-географічних й екологічних, науково-технологічних, політико-правових і міжнародних факторів [26, 27].

Аналізуючи вищенаведене пропонуємо таке визначення розвитку підприємства – це незворотні, цілеспрямовані та закономірні якісно-кількісні

зміни господарської системи підприємства як позитивного, так і негативного напрямку під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища.

Розвиток підприємства може відбуватися за різними сценаріями, часовими рамками, результатами, моделями тощо. Причому, ми цілком погоджуємось із тезою А.С.Капліної, яка стверджує, що розвиток системи з точки зору сучасної наукової картини світу характеризується двома рівнями еволюції: перший, якому притаманні усталеність, лінійність, передбачуваність та другий, який характеризується неусталеністю та нелінійністю [30]. Тобто характерними рисами розвитку підприємства в нинішніх умовах стають нелінійність, багатоваріантність (альтернативність), стохастичність, непередбачуваність, конструктивна роль хаосу (безладдя), випадковість у виникненні нового [31]. Розглянемо теорії розвитку підприємств різних авторів.

Теорія спрямованого розвитку. Розвиток підприємства – індивідуальний і залежить від його здатності до адаптації до змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Підприємство переходить від одного стану до іншого, досягаючи стану рівноваги [8].

Теорія циклічного розвитку підприємства. Розвиток підприємства є наслідком циклічного розвитку світової та національної економік із спадами та піднесеннями.

Теорія життєвого циклу підприємства. Розвиток підприємства проходить певний життєвий цикл, для якого притаманними є наступні стадії: народження, зростання, стабілізації й спаду.

Теорія «втрата права на розвиток». Розвиток припиниться, якщо економічні ресурси будуть надмірно зосереджені на майбутньому, внаслідок чого спостерігатиметься недофінансування в поточному періоді.

Теорія «бізнес видихається». Розвиток припиниться, якщо економічні ресурси будуть надмірно зосереджені на поточній діяльності, внаслідок чого спостерігатиметься недофінансування в перспективі.

Теорія «генерування ідей за відсутності нового бізнесу». Розвиток припиниться, якщо ідеї розвитку не зможуть бути втіленими менеджерами.

«Оборотна» теорія розвитку. Підприємство знаходиться на межі занепаду, не визначені перспективи розвитку.

Проте, останнім часом визначальною теорією розвитку переважної більшості країн є *теорія сталого розвитку*. За твердженням В.Трегобчука «концепція сталого розвитку економіки визнана світовою спільнотою народів домінантною ідеологією розвитку людської цивілізації у XXI ст., стратегічним напрямом забезпечення матеріального, соціального і духовного прогресу суспільства» [79]. Україна визнала концепцію сталого розвитку пріоритетною та прийняла Національну стратегію сталого розвитку, яка ґрунтується на необхідності балансу між довкіллям, суспільством і економікою [80].

Сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби [80].

Вперше проблема сталого розвитку була озвучена у 1992 році на конференції ООН з питань природного середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро, де представниками 179 держав було прийнято програму економічного та соціального розвитку людства у майбутньому столітті сформульовану у документі “Порядок денний на XXI століття”. В основі цієї програми лежала концепція сталого розвитку, яка передбачала “модифікацію біосфери та застосування людських, фінансових, живих та неживих ресурсів для задоволення людських потреб та покращення якості життя” [81]. У 2002 році на Всесвітньому саміті по сталому розвитку в Йоганнесбурзі було прийнято “План виконання рішень на найвищому рівні”, у якому були визначені конкретні заходи та часові інтервали їх реалізації [82].

Проте, виконання задекларованих у плані завдань здебільшого не виконувалось і в 2012 році в рамках підготовки Конференції ООН зі сталого розвитку Ріо+20 урядами низки країн-членів ООН було запропоновано розробити новий пакет цілей – Цілі сталого розвитку. Це стало початком роботи з формулювання нових цілей розвитку на наступні п’ятнадцять років –

до 2030 року. У 2015 році цілі сталого розвитку були затверджені світовими лідерами на Саміті ООН зі сталого розвитку [83].

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний розвитку у галузі сталого розвитку на період до 2030 року» визначає 17 цілей та 169 завдань розвитку. Цілі сталого розвитку слугують орієнтирами для встановлення цілей на національному рівні та моніторинговим інструментом для вимірювання суспільного прогресу у 193 країнах світу [84].

В 2016 році в Україні відбулись національні консультації щодо адаптації цілей сталого розвитку: експертами було проведено їх ранжування по 5-ти бальній системі (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Ранжування цілей сталого розвитку для України*

№	Ціль сталого розвитку	Експертна оцінка
1	Подолання бідності у всіх її формах та усюди	4,17
2	Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства	3,50
3	Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці	3,91
4	Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх	3,76
5	Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток	2,96
6	Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх	3,55
7	Забезпечення доступу до недорогих, надійних, сталих і сучасних джерел енергії для всіх	3,74
8	Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх	4,27
9	Створення сталої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям	3,95
10	Скорочення нерівності всередині країн і між ними	3,39
11	Забезпечення відкритості, безпеки, життєсталості й екологічної сталості міст і населених пунктів	3,44
12	Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва	3,68
13	Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та його наслідками	3,14
14	Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку	3,07
15	Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття	3,47
16	Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях	3,88
17	Зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку	3,20

* - за даними джерела [8]

Ми згодні з висновками Бурляй А., що за результатами національних консультацій в Україні суспільство готово брати участь у розробленні стратегічного документа, який визначив би нові цілі на довгострокову перспективу. Нові цілі мають забезпечити інтеграцію зусиль щодо економічного зростання, прагнення до соціальної справедливості та раціонального природокористування, що потребує глибоких соціально-економічних перетворень в Україні та нового глобального партнерства [83].

Основним джерелом розвитку виступає основна суперечність економіки – задоволення безмежних потреб в умовах обмежених ресурсів [8, с.705]. Тобто, механізм розвитку підприємства залежить від економічного потенціалу підприємства з одного боку та задоволення безмежних потреб суспільства у товарах і послугах, які надає йому підприємство в обмін на можливість отримати прибуток – з іншого.

Економічний потенціал – це сукупність наявних та придатних до мобілізації основних джерел, засобів підприємства, елементів потенціалу цілісної економічної системи, що використовуються і можуть бути використані для економічного зростання й соціально-економічного прогресу [16].

Власне, на наш погляд, першочерговою базою розвитку підприємств є формування потенціалу, а не навпаки – в процесі розвитку формування капіталу.

Багато вчених ототожнюють поняття «економічного потенціалу» із поняттям «ресурсний потенціал». Проте, ми підтримуємо думку тих економістів, які вважають, що економічний потенціал є поняттям ширшим за ресурсний потенціал, який включає в себе такі основні елементи – земля, праця і капітал. Матковський Р.Б. [12] у своєму дослідженні виділяє такі складові економічного потенціалу:

- *Природний потенціал* – це сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, природних ресурсів у поєднанні з природними умовами, які впливають на економічну діяльність та використовуються чи можуть бути використані у процесі виробництва економічних благ.

- *Трудовий потенціал* – це кількість та якість наявних трудових ресурсів з урахуванням можливості їх збільшення при поточному рівні розвитку науки і техніки.

- *Науковий потенціал* — це сукупна можливість національної економічної системи генерувати необхідні знання, що втілюється в кількісних і якісних характеристиках винаходів та нововведень і визначається чисельністю та професійністю вчених, зайнятих у різних сферах науки.

- *Технічний потенціал (потенціал засобів праці)* можна визначити як сукупність можливих та перспективних технічних засобів, що використовуються чи можуть бути використані у НДДКР та виробництві і спрямовані на підвищення продуктивності суспільної праці.

- *Технологічний потенціал* – це сукупність методів залучення засобів праці у виробництво для перетворення предметів праці на продукцію для кінцевого споживача чи для наступного залучення що визначається рівнем соціально-економічного розвитку.

- *Інформаційний потенціал* – наявні та такі, що можуть бути мобілізовані обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій для створення власних і збирання, накопичення, обробки й використання різноманітних форм інформації для задоволення відповідних потреб суспільства.

- *Економічний потенціал техніко-економічних відносин* – це сукупність відносин економічної власності, що функціонують і розвиваються у процесі розвитку спеціалізації, кооперації, комбінування виробництва, його концентрації тощо.

- *Економічний потенціал організаційно-економічних відносин* – це сукупність відносин економічної власності, що функціонують і еволюціонують у процесі розвитку форм та методів менеджменту, маркетингу, обміну досвідом та ін. Цей потенціал визначається розвиненістю використовуваних форм та методів господарювання.

▪ *Економічний потенціал відносин економічної власності* характеризується плюралізмом і розвиненістю існуючих типів та форм власності, характером і рівнем розвитку продуктивних сил, економічною політикою держави та іншими чинниками.

▪ *Економічний потенціал господарського механізму* визначається потенціалом системи основних форм, методів і важелів використання економічних законів (найважливіша функція господарського механізму), розв'язання існуючих соціально-економічних суперечностей, реалізації відносин власності, розвитку людини і її потреб та забезпечення узгодження функціонування всіх елементів економічної системи в усіх сферах суспільного відтворення.

Проте, беручи до уваги особливості ведення сільськогосподарського виробництва, а саме те, що основним засобом виробництва є земля та її раціональне використання, ми пропонуємо виокремити земельний потенціал. *Земельний потенціал* сільськогосподарського підприємства – це сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств, які використовуються чи можуть бути використані у процесі виробництва економічних благ.

Також, умовою не лише розвитку підприємств, а і взагалі існування планети, в сучасних умовах є екологічність виробництва, тобто наявність екологічного потенціалу. *Екологічний потенціал*, на думку автора, вимагає виокремлення в окрему складову у зв'язку з екологізацією виробництва, насамперед сільськогосподарського та приєднанням України до концепції сталого розвитку. Під ним розуміють можливість підприємства здійснювати господарську діяльність без шкоди навколишньому середовищу та виробництво екологічно безпечної продукції.

Проте, зважаючи на кризовий стан вітчизняної економіки, в тому числі і сільського господарства, наявність економічного потенціалу у підприємств зовсім не означає здатність його ефективного використання, що залежить, насамперед, від інституційного забезпечення їх розвитку. Тобто, інституції є

саме тим чинником, від якого залежить можливість застосування всіх елементів економічного потенціалу в господарській діяльності підприємств. Економічний механізм розвитку сільськогосподарського підприємства (рис.1.1) полягає у формуванні і визначенні економічних, організаційних, правових та інших умов розвитку економічного потенціалу й підвищення ефективності його використання, тобто визначенні інституційного забезпечення.

Інституціоналізм як школа економічної теорії має більш ніж столітню історію, і на сьогоднішній день являє собою істотну частину сучасної економічної думки. Теоретичні переваги інституціоналізму, які засновані на визнанні впливу інститутів у формуванні економічної поведінки та досягнення економічної ефективності, вважаються дуже важливим джерелом наукових знань, як з точки зору сучасної економіки так і в плані генезису [32-35].

Інститути та їхня роль у розвитку і поведінці економіки в економічній теорії почали розвиватися з 90-х років XIX століття, особливо в Сполучених Штатах, де інституціоналізм був джерелом для швидких структурних і інституційних змін і технологічного прогресу. Цей розвиток був пов'язаний із зростанням великих американських корпорацій та масового використання нових виробничих технологій. Інституціоналізм став відповіддю на проблеми неокласичної економіки, яка повністю ігнорує вплив соціально-психологічних, політичних, культурних і соціальних факторів, а також нехтує роль інститутів та їх еволюцію в розвитку економіки.

Економісти виділяють чотири характерні риси інституціоналізму.

1. Головним предметом дослідження є інституції. Під даним терміном інституціоналісти розуміють соціальний порядок або правила, які регулюють відносини між приватними особами або між соціальними групами. Проте, економісти зазначають відмінності в інтерпретації даної категорії. Інституції, як правило, включають в себе:

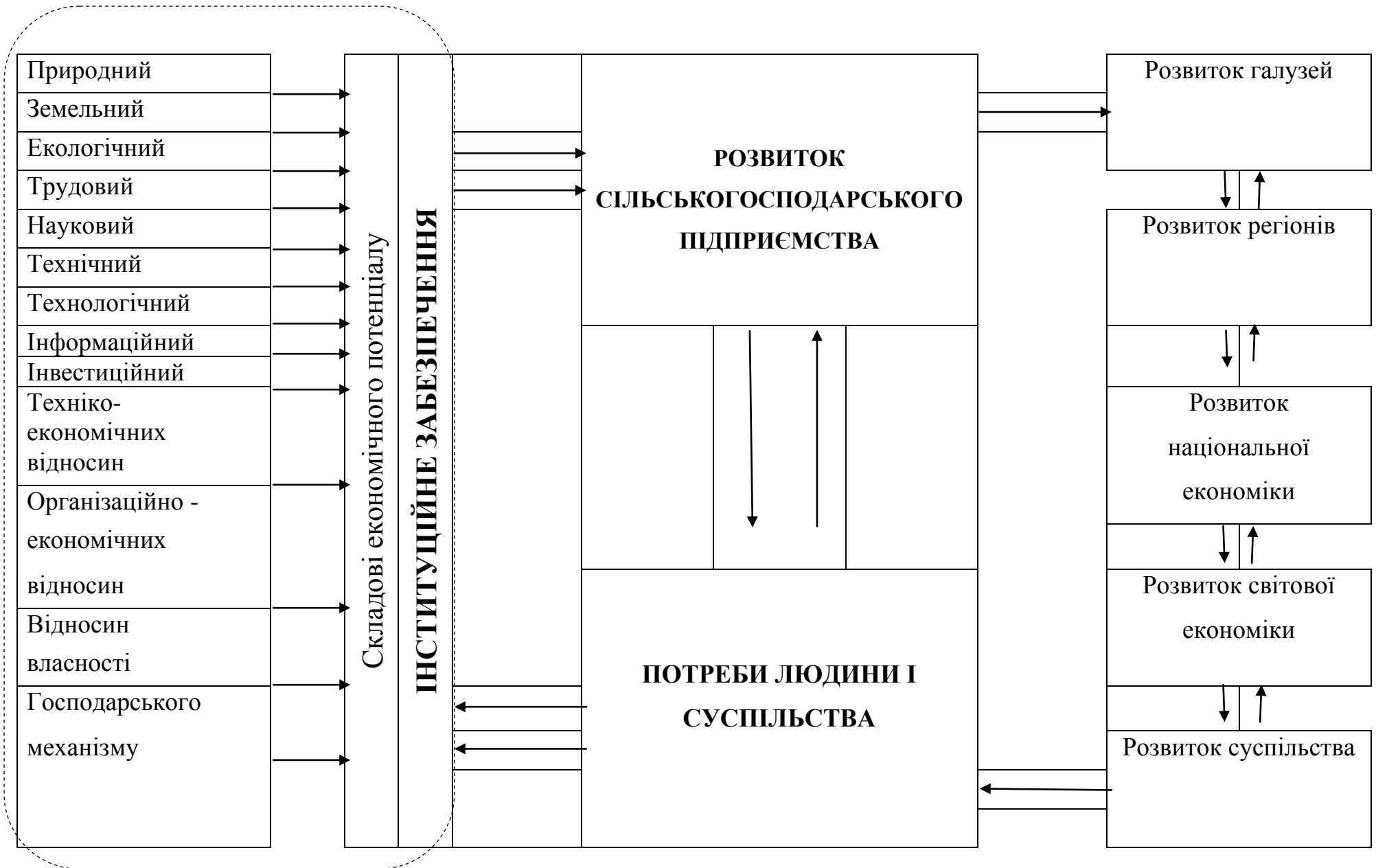

Рис.1.1. Економічний механізм розвитку сільськогосподарського підприємства (розроблено автором)

- організації різних видів (підприємства різних організаційно-правових форм, профспілки, асоціації, банки, органи державної влади, політичні організації, церкви, школи, університети і т.д.);
- традиції, звичаї та звички, прийняті стандарти поведінки соціальних груп, укорінених стереотипів мислення і групової психології.

Щоб зрозуміти природу інституцій, вчені-інституціоналісти почали залучати знання людської психології, яка вивчала зміну соціальних факторів та економічних і моральних умов в суспільстві. Вони вимагали інтеграції економічної науки та інших соціальних наук, яка повинна застосовувати міждисциплінарний підхід до вивчення людської поведінки в економічній і соціальній системах.

2. Розвиток інституцій. Еволюція інституцій в часі відбувається під впливом економічних факторів. Аналогічно до теорії еволюції Дарвіна, економічні інституції є результатом минулих подій. Тобто, якщо інституції перестають відповідати новим економічним та іншим умовам і потребам, вони повинні або пристосовуватися, або звільнити місце для нових. У суспільстві з'являються нові особистості, нові групи і верстви населення, і створюватимуться нові інституції.

3. Економічна діяльність та її інституційні форми можуть мати різні цілі. Розробка економічних інститутів може мати багато різних цілей. Причому, це не тільки цілі, пов'язані з гедоністичних міркувань і максимізації прибутку, як у неокласичної економіки.

4. Орієнтація на вирішення практичних проблем. Інституціоналізм заперечує відмінність між позитивною і нормативною концепціями економічної науки. Так, один із засновників інституціоналізму, Т.Веблен оцінює корисність інститутів на основі об'єктивної можливості служити розвитку людського життя у всій її повноті або перешкоджати цьому розвитку [36]. Багато інституціоналістів сприяли значним соціальним та економічним реформам.

Предметом дослідження інституціоналістів є інституції, їх походження, розвиток та значення для економічних суб'єктів. Розвиток інституціональної економіки складається з двох періодів:

- Ранній американський інституціоналізм - від 90-х років XIX-го століття до Другої світової війни і відразу після неї;
- Нова інституціональна економіка - з 60-х років XX-го століття до сьогоднішнього дня.

За дослідженнями Г.Ходжсона (2003), рання інституційна економіка вивчає, як інституції впливають на окремі людські цілі і потреби, підкреслюючи, що ринок та інші інституції також залежать від типу державних інституцій. Дана теорія набагато більше враховує відносини в економічній і соціальній системі і взаємозалежність різних її елементів. А новий інституціоналізм заснований на особистості і намагається пояснити, як окремі інституції можуть виникнути через взаємодії між індивідами. Новий інституціоналізм приймає людину як відправну точку для обговорень [37].

Відмінності у розумінні суті інститутів існують не лише на різних етапах розвитку інституційної економіки, а й в межах одного етапу між різними дослідниками. Так, ще в 1900 році німецький економіст Густав фон Шмоллер розглядав інститути як набір формальних і неформальних правил, які визначали певні правила життя суспільства і служили конкретним цілям. Він вважав метою інституцій управління індивідуальною поведінкою людей у заданому напрямку.

Г.Ходжсон під інститутами розумів різні соціальні правила і звичаї, які структурують соціальні відносини [37]. За дослідженнями американського економіста Д.Норта, інституції – це придумані людьми правила гри, які спрямовують їх поведінку, тим самим фактично знижують невизначеність їхніх дій [38]. Чеський дослідник Л. Млчош (2005) стверджує, що сучасний інституціоналізм визначає інституції в дуже загальних рисах: це будь-які обмеження, набори правил, які формують економічну поведінку [39].

Повертаючись до витоків інституціоналізму, альтернатива концепція інституцій впливає з двох основних, різних концепцій інституцій із засновниками інституціоналізму. Концепція Т.Веблена визначає інституціоналізм як соціально-психологічний підхід. Тобто, Т.Веблен розглядав економічні інститути як сукупність загальноприйнятої думки та звичної поведінки, які історично змінні і основою яких є соціальна психологія [36].

Концепція Дж. Коммонса розглядає інституції як юридично визнані звички, які природно виникали в результаті людської поведінки і були включені в правові стандарти [40]. Акцент був, головним чином, спрямований на створення юридичних норм, пов'язаних з правом власності та угод з правами власності. Згодом правова концепція почала переважати над соціально-психологічною, проте на сьогоднішній день теорія Т.Веблена має теж багато прихильників.

Деякі інституціоналісти, такі як К.Поланьї [40] та Дж.Коммонс, визначали інституції як запоруку стабільності економіки країни в умовах мінливого та ризикованого ринку. На їхній погляд, наслідком поглиблення спеціалізації та розподілу праці у виробництві стане збільшення кількості формальних інституцій. Особливо важливими є інституції з охорони прав власності, оскільки вони стимулюють економічних суб'єктів до зростання інвестицій у виробництво. І навпаки, відсутність або низька якість інституцій не сприятиме підвищенню продуктивності економіки.

В доповіді Світового банку (WDR 2002 р.) вказано, що інституції повинні виконувати три основні функції:

- 1) передача інформації про ринкові умови, товари та учасників ринку;
- 2) визначення та дотримання прав власності й контрактів;
- 3) забезпечення конкуренції на ринках [42].

За допомогою цих функцій інститути впливають на розподіл активів, доходів і витрат підприємств, а також формують мотиви для учасників ринку і підвищують ефективність ринкових угод.

Окрім дискусій, пов'язаних з розумінням суті інституцій, серед вчених виникають суперечності з приводу їх виникнення, тобто формування. Причому, слід відмітити різноманітність поглядів всередині інституціоналістів, залежно від їх напрямів (табл.1.2.).

Таблиця 1.2

Формування інституцій представниками різних течій економічної теорії*

Назва течії	Погляди на формування інституцій
Економіка прав власності (properte rights economics)	інтерес виникнення і формування права власності
Нова інституційна історія (new institutional history)	історичний аналіз формування стандартів в контексті політичного, культурного і економічного розвитку, ролі в еволюції (тобто процесу зміни, імітації та відбір)
Теорія суспільного вибору (public choice economics)	створення приватного права і стандартів суспільної політики
Конституційна економіка (constitutional economics)	створення та модифікація основних політичних норм, контроль розвитку держави з боку громадянського суспільства
Нова політична економія (new political economy)	для пояснення утворення інституцій використовують кілька підходів: <ul style="list-style-type: none"> - позитивний підхід, який використовує некооперативні теорії ігор, щоб показати стратегічної взаємодії в області співробітництва; - еволюційний підхід, коли інститути виникають у процесі економічної конкуренції різних юрисдикцій; - нормативний підхід, тобто пошук способів, як втілити в життя інституції для підвищення добробуту

* - сформовано автором

Дослідники інституціоналізму виділяють два основні способи формування інституцій. Частина інституціоналістів виходить з того, що інституції формуються спонтанно на основі індивідуальних інтересів людей без будь-якої угоди, законодавчого примусу або усвідомлення суспільного

інтересу. Австрійський економіст Ф.Хайек це називає «еволюційним раціоналізмом» [43]. Прихильники другого підходу виходять з припущення штучно створених інституцій (на замовлення), коли є певні повноваження (наприклад, парламент чи диктатор), який діє раціонально і створює, на їхню думку, відповідні потрібні інституції.

Група дослідників на чолі з Ла Порта (1998) виділяють три основні теорії виникнення інституцій.

1. Економічна теорія – передбачає, що інститути створюються тільки тоді, коли пов'язані з ними соціальні вигоди, переважають трансакційні витрати, понесені при їх виникненні. Тому самі по собі інститути є ефективними, і проблема полягає у відсутності інститутів, а не в існуванні поганих інститутів.

2. Політична теорія, навпаки, робить акцент на перерозподіл, а не на ефективності. Виникнення і поява інституцій пов'язане із розподілом влади та впливу в суспільстві. Різниця між політичною та економічною концепціями полягає в існуванні неефективних інститутів, які були утворені за рахунок перерозподілу, а не створення суспільного продукту.

3. Соціально-культурна теорія – вбачає причини виникнення інституцій у впливі культури на соціальні дії й управління [62].

Проте, слід відмітити, що більшість сучасних авторів все ж таки схилиються до політичної теорії виникнення інституцій. При цьому виникають дискусії з приводу відмінностей між економічними та політичними інституціями. Економічні інститути, такі як право власності або досконалість ринку впливають на структуру економічних стимулів у суспільстві. Також інвестиції в людський і фізичний капітал, технології та організації виробництва не тільки створюють загальний потенціал зростання економіки, але і приймають участь в організації економічного виробництва, у тому числі в розподілі ресурсів у майбутньому. Значення економічних інститутів полягає в ефективному розподілі ресурсів та визначення ефективності їх використання.

Політичні інститути ми можемо в цілому охарактеризувати як соціальну опцію, яка формує обмеження і мотиви окремих суб'єктів. Розвиток політичних інститутів визначається, зокрема, розподілом політичної влади в суспільстві. На основі політичних інститутів створюється політична влада та органи, що володіють політичною силою, отже, впливають на розвиток політичних інститутів. Розподіл політичної влади в суспільстві є важливим для прийняття конкретних політичних інститутів. Наприклад, обмеження виборчого права умовами національності, віку чи статі дозволяє тільки обраній групі населення діяти в політичній сфері. Багато з членів суспільства має незначний політичний вплив, і практично не впливають на формування інституційного середовища. А певна частина населення може розпоряджатися значною політичною силою і бути в змозі впливати на створення таких інститутів, які служитимуть виключно його власним інтересам, виключаючи інших членів суспільства. Така ситуація є характерною для сучасної України, коли доволі часто можна спостерігати переважання ролі політичних інституцій над економічними. Слід зазначити, що країни відрізняються між собою за мірою політичного впливу різних груп населення, що, у свою чергу, визначає гнучкість прийняття нових і зміни існуючих інституцій.

Економічні інститути та розподіл політичної влади розглядаються як сукупність ендогенних чинників, так як вони виникають всередині суспільства. При їх формуванні можна спостерігати конфлікт інтересів між різними групами і особами, з яких видно значення політичної влади у формуванні економічних інститутів. За дослідженнями D.Acemoglu, S.Johnson та J.Robinson (2004), політичні інститути впливають на створення економічних інститутів прямо і побічно. Якщо політичні інститути дозволяють концентрацію політичної влади в руках однієї особи або невеликої групи, дуже важко підтримувати економічні інститути, які забезпечують захист майнових прав та рівність можливостей для решти населення. Політичні інститути визначають політичну владу, яка впливає на політичні інститути, що визначають економічні інститути. Очевидно, що інститути можуть розвиватися на користь більш

сильних груп за рахунок інших. Характер розташування політичних сил у суспільстві має надзвичайно важливе значення для прийняття цих інституцій. Найдосконаліші інституції, швидше за все, виникнуть в демократичному суспільстві, де політична влада рівномірно розподіляється між жителями країни, які володіють хорошими економічними можливостями [63].

Також, можуть бути екзогенні причини виникнення інституцій, тобто під впливом зовнішніх факторів (релігія, міфічні герої, війни, революції і т.д.). На наш погляд, формування інституцій є синтетичним результатом дії різноманітних чинників, адже досить часто буває важко розділити детермінанти на ендогенні та екзогенні.

Інституції, згідно класифікації Д.Норта, поділяються на формальні і неформальні. Формальні інституції мають юридичне оформлення і являють собою всю правову базу економіки, що формує економічну поведінку людей. З них найважливішими є інститут права власності, договірне право, цивільне і кримінальне право, які визначають економічну поведінку людей. До формальних інституцій він відносить також політичні інститути: конституцію, закони, що регулюють цивільні і політичні права. Набагато гірше структуровані неформальні інститути, під якими Д.Норт розуміє стійкі звички, традиції, звичаї, загалом, все те, що називають культурою організації[38].

Необхідно зазначити, що розвиток формальних та неформальних інститутів залежить від рівня розвитку країни. Так, у відносно бідних країнах більш важливе значення мають неформальні інститути, оскільки формальні інститути розвинені слабо. Більше того, неформальні інститути в країнах, що розвиваються, можуть замінювати собою формальні інститути. Також, формальні інститути більш піддаються розвитку і зміні, аніж неформальні, що втілені у звичаях, традиціях, кодексах поведінки тощо. Наприклад, із розвитком країни її формальні інститути будуть також швидко розвиватися — збільшуватись кількість і якість ринкових угод, торгівельних партнерів, законодавства. А неформальні інститути, сформовані століттями, не можливо

швидко і примусово змінити. Разом з тим, на думку Д.Норта, формальні і неформальні інститути повинні доповнювати один одного.

Таким чином, інституції являють собою набір формальних та неформальних політичних, економічних і соціальних норм. Слід зазначити, що для розвитку суспільства, організацій інституції повинні бути хорошої якості, щоб створити можливості для доступу до економічних ресурсів країни для максимальної кількості суб'єктів економіки, і одночасно повинні бути створені механізми для запобігання різного роду зловживань та махінацій.

Відповідно до вчень Д.Норта, якщо інститути являють собою правила гри, то організації та підприємці є гравцями. Тобто, організації виникають в результаті можливостей, що надаються інституційними обмеженнями. За його визначеннями, організації – це групи осіб, ієрархічні структури, які виникають на основі певних інститутів, що працюють на їх основі або служать для їх виконання. Організації можуть бути економічні (підприємства, банки, інвестиційні фонди, кооперативи, профспілки), політичні (політичні партії, уряд, парламент, міністерства, місцевих органів влади), громадські (церкви, цивільні асоціації) і освітні (школи, університети)[38].

Організації можуть бути як формальні, неформальні або змішані інститути. Формальні організації, як правило, ієрархічно структуровані: прикладом є армія, банки, бізнесові та промислові асоціації тощо. Прикладом неформальної організації є спільнота людей на ринку. Проте, в реальному світі не існує ні чисто формальних, ні чисто неформальних організацій. Тому виділяють також змішані інститути.

На сучасному етапі розвитку інституційної економіки існує значна кількість різних альтернативних визначень інституцій. Але, як правило, мова йде про підходи, які використовував Д.Норт до класифікації інституцій з певними уточненнями або синтезом. Наприклад, ісландський економіст Eggertsson (1990) підтримував концепцію Норта щодо взаємозв'язку між інституціями та трансакційними витратами, щодо поділу інституцій на формальні і неформальні. Але при класифікації інституцій він застосував поділ

за фактором зовнішнього і внутрішнього контролю. Наприклад до факторів зовнішнього контролю можна віднести конституцію, статут, законодавство тощо. А правила внутрішнього контролю виникають всередині організацій – контроль за використанням власних ресурсів, моніторинг виробництва і т.ін.[64].

Цікавим є поділ інституцій за класифікацією P.D. Bush (1987). Автор поділяє інституції на церемоніальні (статусні) та інструментальні. Під церемоніальними інституціями він розуміє конституцію, основні права, законодавство, а інструментальні інституції, на його погляд, – це методи та інструменти, за допомогою яких втілюють церемоніальні інституції [65].

Ще один підхід до класифікації інституцій виділяють автори S.Bowles (1998), T.Beck (2002), J. Jutting (2003), які поділяють їх на правові, економічні, політичні та соціальні. Так, до правових інституцій автори відносить конституції країни, законодавчу базу, правову систему. Під економічними інституціями автор розуміє правила, які визначають спосіб розподілу. Політичні інституції – це партійна та виборча системи, контроль влади тощо, а соціальні інституції включають в себе сфери освіти, здоров'я, соціального захисту тощо [66-68].

Дослідивши різні методи класифікації інституцій за різними авторами, можна зробити певні узагальнення, згрупувавши їх у три великі групи:

- 1- інститути за рівнем формальності;
- 2- інститути за галузями (сферами) діяльності;
- 3- інститути за різними рівнями ієрархії.

Інститути за рівнем формальності поділяються на формальні, неформальні та змішані.

Інститути за галузями (сферами) діяльності: економічні, політичні, правові та соціальні.

Економічні інститути включають правила, що визначають процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання вироблених благ та послуг.

Політичні інститути визначають тип політичної та виборчої системи, заходи політичної стабільності, співвідношення між опозицією та урядом тощо.

Правові інститути визначають законність, тип правової системи, відносини власності.

Соціальні інститути охоплюють правила доступу до охорони здоров'я і освіти, заходів соціального захисту, впливають на гендерний баланс і регулюють в цілому відносини між господарюючими суб'єктами.

Інститути за різними рівнями ієрархії. Така класифікація інститутів вперше була запропонована Williamson (2000) і представлена в табл.1.3.

Таблиця 1.3

Класифікація інститутів за рівнями ієрархії*

Рівень ієрархії інститутів	Назва рівня	Приклад інститутів	Часові рамки
1 рівень	Інститути, пов'язані із соціальною структурою суспільства	Соціальна структура, норми, традиції, звичаї сформовані віками тощо	Довготривалий період часу (сотні, тисячі років)
	Як правило, інститути неформального характеру		
	Змінюються під впливом екзогенного середовища		
2 рівень	Інститути, які визначають правила гри: закони, права власності	Правова, система, закони, договори	Довгий період часу (від 10 до 100 років)
	Переважає більшість – формальні інститути (закони, конвенції). Можуть бути і неформальні, наприклад неписані правила доступу до природних ресурсів		
	Змінюються під впливом екзогенного або ендogenousного середовища		
3 рівень	Інститути, які відносяться до управління	Побудова структур управління як на рівні окремої організації, так і на рівні держави	Середньотривалий період часу від 1 до 10 років
	Формальні інститути		
	Змінюються під впливом ендogenousного середовища		
4 рівень	Інститути механізму регулювання	Механізми регулювання цін, обсягів, розподілу ресурсів, зайнятості	Короткий часовий період до 1 року
	Формальні інститути		
	Змінюються під впливом ендogenousного середовища		

* - сформовано автором на підставі джерела [69].

Різні рівні інститутів, що представлені в таблиці 1.3, не є відокремленими, а швидше, взаємопов'язаними. Більше того, вищий рівень інститутів накладає обмеження на нижчі рівні.

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене, класифікацію інститутів розвитку можна зобразити на рис.1.2.

Наведені інститути розвитку існують у взаємозв'язку і взаємозалежностях. Тобто, в межах інститутів за галуззю можна здійснити класифікацію інститутів за формальністю і за рівнем ієрархії, а в межах інститутів за рівнем ієрархії виділити інститути за галуззю й формальністю. Важливість здійснення такої класифікації пов'язана із значною кореляцією між кількістю і якістю інститутів та їх ефективністю використання, тобто розвитком. Особливо важливим розуміння і застосування інститутів розвитку є для України, як країни, що розвивається, оскільки потрібно враховувати різні фактори, умови і наслідки від їх впровадження. Так, наприклад, ендогенний вплив на інститути може бути відчутний протягом відносно короткого проміжку часу, а зміна інститутів під дією екзогенних факторів, таких як неформальні правила та соціальні норми може зайняти дуже багато часу або ж навіть бути неможливим. Тому політичні реформи повинні узгоджуватися з існуючими соціальними структурами суспільства тощо.

Необхідно відмітити особливості інститутів по різних галузях виробництва, і винятково сільського господарства. Адже, сільське господарство є тією галуззю, що визначає продовольчу безпеку країни. Дана галузь має певні особливості виробництва, що відрізняють її від інших галузей. Тому, говорячи про розвиток сільськогосподарських підприємств, необхідно значну увагу приділити особливостям інституційного забезпечення розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні.

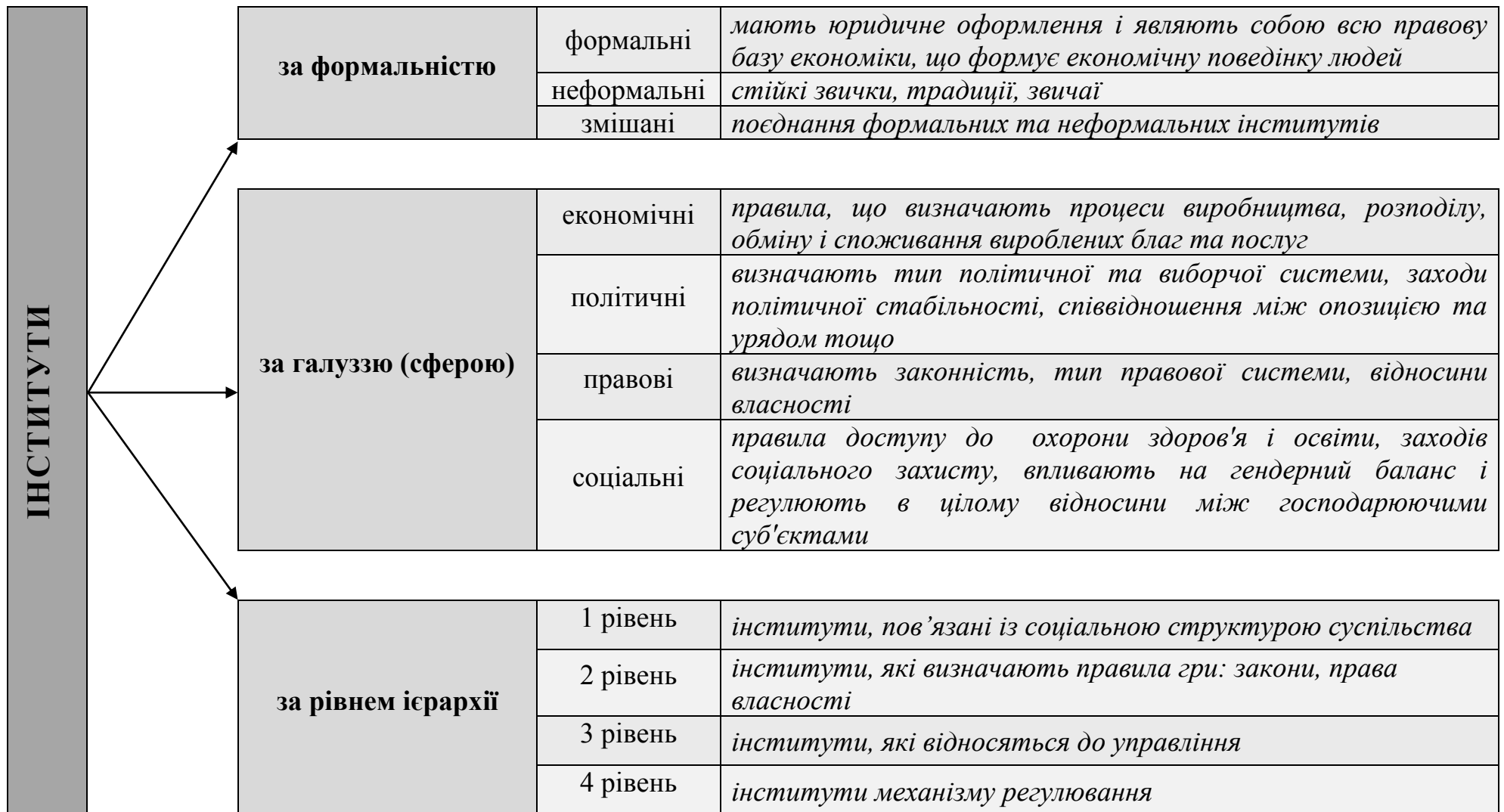

Рис.1.2. Класифікація інститутів сталого розвитку підприємств (сформовано автором[38,66-69])

1.2. Особливості інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств

Сільське господарство – це галузь економіки, яка безпосередньо чинить вплив на розвиток країни відповідно до концепції сталого розвитку. Це тому, що воно:

- в значній мірі залежить від природно-кліматичних умов виробництва;
- земля одночасно виступає і засобом і предметом праці;
- в процесі сільськогосподарської діяльності відбувається застосування природних ресурсів;
- сезонність виробництва спричиняє нерівномірне використання трудових ресурсів та проблеми соціального розвитку сільських територій;
- чинить вплив на навколишнє природне середовище;
- забезпечує продовольчу та економічну безпеку країни;
- є основою роздрібного товарообігу країни.

Отже, сільськогосподарське виробництво безпосередньо пов'язане із трьома аспектами, які і складають основу сталого розвитку – екологічний, соціальний та економічний, що вимагає особливого інституційного забезпечення. Важливо розуміти, що неможливо реалізувати один із трьох аспектів сталого розвитку, а тільки при їх гармонійному поєднанні: забезпечити оптимальне співвідношення між впливом на природні ресурси та отриманим економічним ефектом від їх використання і забезпечити населення високоякісними, екологічно безпечними продуктами харчування [87].

Отже, під сталим розвитком сільськогосподарських підприємств слід розуміти незворотні, цілеспрямовані та закономірні якісно-кількісні зміни господарської системи підприємства як позитивного, так і негативного напрямку під впливом факторів внутрішнього та зовнішнього середовища з метою гармонійного розвитку їх економічної, екологічної та соціальної сфер. Як справедливо зазначають зарубіжні вчені, система сталого розвитку повинна розглядатися з точки зору локального, національного та глобального рівнів [85]. На наш погляд, особливо з метою оптимізації інституційного

забезпечення, потрібно виділити і регіональний рівень. На основі досліджень Герасимчука З.В., можна виокремити основні пріоритети сталого розвитку регіонів: гармонійність, стабільність, збалансованість, динамічна рівновага, конкурентоспроможність та безпека [86]. Їх реалізація означатиме сталий розвиток регіону.

Для забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва доцільно виділити основні фактори, що впливають на його формування та виділити особливості інституційного забезпечення. Іртищева І. пропонує всі фактори сталого розвитку розділяти на дві групи: фактори формування і фактори функціонування. Фактори формування поділяються на внутрішні і зовнішні, а фактори функціонування включають людський капітал, соціальний капітал, природний, фізичний та фінансовий капітали[88]. Квятковська Л. пропонує всі фактори сталого розвитку підприємств (фінансова стабільність і позитивна динаміка у прибутковості, наявність замовників, клієнтів чи споживачів продукції або послуг, тобто джерела доходів підприємства, комфортність праці, компетентність, соціальна захищеність у забезпеченні персоналу, тобто фактори, які створюють конкурентні переваги в результативності праці персоналу, позитивний вплив результатів діяльності на суспільну свідомість з точки зору охорони навколишнього середовища і споживання енергетичних ресурсів, позитивна оцінка діяльності підприємства суспільством, персоналом і партнерами у бізнесі) згрупувати у чотири блоки:

- 1 – трудові ресурси;
- 2 – штучно створений фізичний капітал, фактори виробництва;
- 3 – природні ресурси (земельні ресурси);
- 4 – інституційний фактор [89].

Виходячи з вищенаведеного, інституції – це фактор сталого розвитку підприємств. Проте, на наш погляд, більш коректнішим буде розуміння інституцій як сукупність всього того, що забезпечує, сприяє, супроводжує використання всіх інших факторів для сталого розвитку. На важливість інституційного забезпечення вказує Барлибаєв У., який підкреслює, що удосконалення інституційної системи позитивно впливатиме на розвиток економіки і не в меншій мірі, ніж залучення додаткових ресурсів [101].

Нами узагальнене інституційне забезпечення основних напрямів сталого розвитку сільського господарства в Україні (рис.1.3)

Інституційне забезпечення сталого розвитку сільського господарства													
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Інституції сталого розвитку сільського господарства	
Економічні напрями			Соціальні напрями			Екологічні напрями			Інститути сталого розвитку сільського господарства	Інституції сталого розвитку сільського господарства			
Збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції			Забезпечення робочими місцями			Застосування ресурсозберігаючих технологій					Інститути сталого розвитку сільського господарства		Інституції сталого розвитку сільського господарства
Підвищення дохідності сільськогосподарського виробництва			Зростання доходності населення			Розвиток альтернативної енергетики							
Підвищення продуктивності та оплати праці в сільському господарстві			Розвиток соціальної інфраструктури			Розвиток адаптивних екологічних систем землеробства, в т.ч. органічного землеробства							
Збільшення експорту сільськогосподарської продукції			Покращення якості харчування			Застосування мікробіологічних засобів захисту рослин							
Зростання продуктивності виробництва			Покращення демографічної ситуації на селі			Реалізація заходів щодо підвищення родючості ґрунтів та продуктивності орних земель за умови зменшення їх площі							
Розвиток підприємництва на селі			Підвищення рівня життя та соціального захисту населення			Забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції							
Розвиток кооперації на селі			Забезпечення науково обґрунтованих норм харчування для населення по всіх видах продуктів харчування			Вдосконалення землевпорядкування							
Досягнення рівноваги на ринку сільськогосподарської продукції			Зростання тривалості життя										
Ріст інвестицій в сільське господарство													
Модернізація машинно-тракторного парку													
Удосконалення менеджменту													
Забезпечення еквівалентності між сільським господарством та іншими галузями економіки													
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Нормативні акти	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Норми	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Стандарти	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Міжнародні угоди	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Внутрішні угоди	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Регламенти	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Цільові програми	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Програми розвитку галузей	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Економічні закони	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Інвестиційні проекти	
Інститути сталого розвитку сільського господарства												Програми розвитку регіонів	

Рис.1.3. Інституційне забезпечення сталого розвитку сільського господарства в Україні (побудовано автором на основі джерел [102-104])

Представлені напрями стійкого розвитку взаємопов'язані та переплітаються між собою, тобто їх реалізація потребує використання системного підходу. Вивчаючи досвід розвинутих європейських країн, Стегней М. зазначає, що пріоритетними напрямками сталого розвитку сільського господарства в них є економічні напрями, про що говорять щорічні виплати з бюджету в обсязі більше 30 млрд.євро [104].

Заслуговують на увагу рекомендації та стратегії сталого розвитку, розроблені Всесвітнім банком та Продовольчою сільськогосподарською організацією Об'єднаних Націй (ФАО) «Міжнародна оцінка сільськогосподарських знань, науки і техніки на цілі сталого розвитку» (МОСНТР) у 2008 році [105]. Відповідно до неї, головними завданнями сталого розвитку сільського господарства в країнах, що розвиваються є:

- продовольча безпека;
- виробництво сільськогосподарської продукції відповідно до світових стандартів якості, соціальних та екологічних норм і вихід на зовнішні ринки;
- зведення до мінімуму негативного впливу на навколишнє природне середовище, особливо в забрудненні і деградації земельних та водних ресурсів;
- розвиток біоенергетики;
- соціальний розвиток персоналу в сільськогосподарському виробництві;
- значна роль держави у формуванні політики та інституційного забезпечення.

В наведених дослідженнях виокремлено умови досягнення цілей сталого розвитку сільського господарства, серед яких доцільно виділити ефективний менеджмент, збільшення інвестицій, продовольча безпека та якість продукції, координація та узгодженість політики, заходи політичного характеру [105].

На виконання зазначених напрямів і завдань необхідно сформулювати відповідне інституційне забезпечення сталого розвитку сільського господарства України.

Формування інституційного забезпечення розвитку вітчизняного аграрного сектору розпочинається із становлення України як суверенної держави та її переходу від централізованої економіки до ринкової. Ці процеси відбувалися в умовах макроекономічної та мікроекономічної нестабільності, політичних розбіжностей і протистоянь. Саме тому можна виділити основні етапи розвитку аграрного сектору України та формування його інституційного забезпечення. За дослідженнями Бородіної О.М. доцільно виділити три етапи розвитку сільського господарства в Україні: «перший – з 1991р. по 1999 рр. та ідентифікується як уповільнений трансформаційний процес; другий – етап стрімких капіталістичних змін з 2000 р. до 2005 р.; третій етап триває зараз і визначається гігантоманією у землекористуванні та нарощенні експорту сільськогосподарської сировини» [90].

Ю.Є.Кирилов у своїй монографії також виділяє три етапи розвитку аграрного сектора в Україні, проте вони відмінні порівняно із висновками попереднього автора. Так, на його думку, перший період охоплює 1991-2000 рр., є перехідним і супроводжується розгортанням глибокої соціально-економічної кризи. Другий період тривав з 2001 по 2008 роки і характеризується тенденціями до зростання. У цей період Україна була визнана як країна з ринковою економікою. На третьому етапі, який розпочався в 2009 році і триває по теперішній час спостерігається певний розвиток аграрного сектору економіки України [92].

Не зважаючи на деяку відмінність у періодизації розвитку сільського господарства, можна відмітити, що однією з причин низької ефективності даної галузі є недосконалість інституційного забезпечення, непослідовність аграрної політики держави, недостатня державна підтримка галузі, постійна зміна «правил гри» для суб'єктів аграрного ринку тощо. Так, фахівцями ННЦ

«Інститут аграрної економіки» [91] було розроблено схему проведення аграрної реформи в Україні та здійснено аналіз ступеня оцінки її проведення (табл.1.4). Згідно з наведеними даними ступінь виконання різних напрямів аграрної реформи в Україні знаходиться на рівні 15-40%, що є надзвичайно низьким показником. Найнижчим показником – 15% – є ступінь інформатизації та комп'ютеризації в аграрній сфері, а найвищим – формування стимулюючої податкової політики (40%).

Таблиця 1.4

Аналіз виконання аграрної реформи в Україні [91]

Назва реформи	Напрямок і зміст реформи	Ступінь виконання, %
Формування економічної платформи аграрної реформи	Визначення власника землі, капіталу, праці	35
	Побудова виробничих відносин на основі власності	35
	Формування організаційно-правових структур ринкового типу	35
	Удосконалення інфраструктури ринку	25
Побудова ринкового механізму	Удосконалення цінового механізму	20
	Формування фінансової і кредитної системи	30
	Забезпечення стимулюючої податкової політики	40
	Формування системи менеджменту	20
Наповнення змістом конструктивної схеми аграрної реформи	Впровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій	20
	Інтенсифікація і визначення проблем матеріального постачання	20
	Кооперація, спеціалізація та інтеграція виробництва	20
	Інформатизація та комп'ютеризація	15
	Кадрове забезпечення	30
	Розв'язання соціальних проблем	30

Окремо хочеться наголосити про те, що інституційне забезпечення аграрної реформи є також на незадовільному рівні. Так, ступінь освоєння законодавчого забезпечення реформ складає лише 30%, що підтверджує попередні висновки. Законодавчі акти подекуди не узгоджуються між собою, є неактуальними, застарілими чи такими, які практично не діють [95].

Для прикладу можна навести досі чинний Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005р. [97]. В даному Законі визначено пріоритети аграрної політики в Україні та шляхи її досягнення, реалізація якого вимагала прийняття нормативно-правового забезпечення. Проте, воно не було прийнятим, а сам Закон, відповідно, не діяв і взагалі, втратив термін дії (2015рік).

Також, необхідно відмітити Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р., який був ще прийнятим, коли Україна входила до складу СРСР [98]. Ціла низка норм даного Закону не працює. Застаріла і не діє також чинна на сьогоднішній день Постанова Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу» від 29 липня 1992 р. N 423[99]. Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18 січня 2001 р. досі формально залишається чинним, незважаючи на обмеження строків дії 2004 р. [100]. Наведені приклади, на жаль, є не поодинокі та свідчать про несистемну та непослідовну політику держави.

Для сільського господарства порівняно з іншими галузями народногосподарського комплексу України притаманні ряд особливостей, що вимагають для його ефективного розвитку особливого інституційного забезпечення. Винятковою ознакою галузі сільського господарства є те, що головним засобом виробництва є земля. Ринок землі в Україні знаходиться на стадії формування, якому повинна передувати суттєва модернізація інституційного забезпечення. За дослідженнями А.В.Вірченка, основними факторами інституційного характеру, що сприятимуть розвитку земельного ринку в Україні, будуть:

- захист права приватної власності;
- забезпечення авторитету держави в питаннях землеволодіння;
- розвинена інфраструктура сфери орендних відносин (комерційне кредитування, лізинг і т.д.);

- дійсна реалізація верховенства права;
- розмежування державних та комерційних структур;
- відновлення традиції роботи на землі;
- компенсація впливу урбанізації на демографічну структуру;
- модернізований кадастр земельних ресурсів (із розширеною параметричною базою даних);
- чітко регламентована система взаємодії Державного агентства земельних ресурсів, Бюро технічної інвентаризації, нотаріальних агентств, Державного земельного кадастру, земельних аукціонів;
- орієнтація на довгострокове землеволодіння з веденням змін землекористування [70].

Проте саме недосконалість інституційного забезпечення призвела до негативних наслідків використання земель сільськогосподарського призначення в Україні на сьогоднішній день. Взагалі, земельна реформа в сучасній Україні почалась із часу проголошення її незалежності у 1991 році і триває вже більше 25 років. Метою земельної реформи був перехід до різноукладності, демонополізація землі та формування її ринку. Проте, як правильно підкреслює у своєму дослідженні М.Пугачов, земельна реформа є частиною економічної реформи в Україні. Її неможливо проводити відокремлено від реформування відносин власності на засоби виробництва, а метою є ліквідація державної монополії власності на землю та інші засоби виробництва і формування власника і господаря в сільській місцевості [71].

Земельна реформа розпочалась з прийняттям в 1992 році Земельного кодексу [72] та Постанови №2200-XII «Про прискорення земельної реформи і приватизації землі» [73]. Це сприяло переходу земельних угідь України, в т.ч. і сільськогосподарських угідь із державної в колективну та приватну форми власності. Так, якщо на початку 90-х років XX ст. всі земельні угіддя знаходились у державній власності, то на початок 2019 року сільськогосподарським підприємствам державної форми власності належало лише 0,5 тис.га від усіх площ сільськогосподарських угідь, в той же час

недержавні сільськогосподарські підприємства володіли площею сільськогосподарських угідь в 20 разів більшою, а саме 13650 тис.га (32,9%).

Таблиця 1.5

Розподіл сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників та землекористувачів в Україні, 1990-2018рр.*

Показник	1990 рік		2000 рік		2010 рік		2015 рік		2018 рік	
	тис.га	%	тис.га	%	тис.га	%	тис.га	%	тис.га	%
Площа с.-г. угідь, всього	80079	100	74373	100	57418	100	56967	100	41489	100
Сільськогосподарські підприємства	38705	48,3	34065	45,8	20864	36,3	20549	36,1	13857	33,4
- державні	9927	12,4	32067	43,1	1048	1,8	944	1,7	207	0,5
- недержавні	28778	35,9	1998	2,7	19816	34,5	19605	34,4	13650	32,9
Громадяни	2669	3,3	6243	8,4	15690	27,3	15869	27,9	13194	31,8

* - розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Наступні зміни інституційного характеру по здійсненню земельної реформи в Україні були пов'язані з прийняттям Указів Президента України від 10.11.1994р. №666/94 «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» та від 08.08.1995р. №720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» [74, 75]. Згідно цих законодавчих актів відбулась передача земель сільськогосподарського призначення від державної до приватної власності та їх розподіл на земельні паї із правом вільного виходу із підприємства із своїм паєм. Внаслідок цього до кінця 1999 року більше 6 млн. жителів отримали сертифікати на земельні паї, але не було створено механізму для їх реальної передачі у власність. Звісно, це не сприяло ні ефективному використанню земельних ресурсів, ні розвитку ринку землі, а вимагало подальшого удосконалення інституційного забезпечення земельної реформи.

Новим етапом земельної реформи стало прийняття Указу Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 р. № 1529/99 [76]. Даний документ сприяв реформування протягом грудня 1999 - квітня 2000 року сільськогосподарських підприємств в господарські структури, сформовані на засадах приватної власності на землю та майно. Проте, процес реформування подекуди був досить суперечливим, а прописані норми і механізми навіть взаємовиключаючими. Тому назріла нагальна необхідність в систематизації законодавчої бази земельної реформи в країні, що сприяло прийняттю в 2001 році Нового Земельного кодексу [77], який дозволяє визначити: мету і завдання державної політики у сфері регулювання відносин при використанні та охороні земель; принципи формування земельних відносин; співвідношення земельного законодавства із законодавством інших галузей права, в першу чергу із цивільним; земельні права, їх обмеження, гарантії, підстави і порядок вилучення земельних ділянок, встановлення сервітутів; основи державної політики по регулюванню охорони земель та управлінню земельними ресурсами; органи, уповноважені приймати рішення у сфері землекористування; законодавче регулювання окремих категорій земель, повноваження органів місцевого самоврядування в регулюванні земельних відносин [78].

Важливим моментом у Земельному кодексі є висвітлення співвідношення прав власності на землю, згідно з яким основним принципом є скасування монополії власності держави на землю і встановлення багатосуб'єктності права власності.

На ступінь свободи власника земельної ділянки впливає система екологічних і соціальних чинників, які виражаються в необхідності забезпечення екологічної рівноваги, продовольчої, економічної та соціальної безпеки в Україні, право власності на землю зазнає певних змін через встановлення відповідних обмежень[95].

В прикінцевих положеннях Нового Земельного Кодексу було зазначено на необхідності прийняття Урядом та Верховною Радою України близько 30 законодавчих і нормативних актів, що сприяли б його ефективному втіленню, створенню відповідної інфраструктури, проведенню інвентаризації всіх земель, визначенню правил поведінки всіх суб'єктів земельних відносин тощо. Багато документів було прийнято. Серед них закони про землеустрій, про оцінку земель, про охорону земель, про державний контроль за використанням та охороною земель, про особисте селянське господарство, нова редакція закону про оренду землі, про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв), про іпотеку, про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень, про розмежування земель державної та комунальної власності. Разом з тим, на думку М.Присяжнюка, головною законодавчою проблемою в частині запровадження ринку земель є відсутність на сьогоднішній день законів про державний земельний кадастр та про ринок земель [96].

Земельне законодавство в Україні є базовим для інституційного розвитку всього аграрного сектора. Але, як справедливо зазначають вітчизняні вчені Я.М.Гадзало та Ю.Я.Лузан, невизначеність стосовно ринку земель, безсистемне та необґрунтоване внесення змін до Земельного Кодексу поступово переросли із економічної площини до зловживань та політичних маніпуляцій [93]. Незавершеність інституційних реформ сприяли формуванню тіньового ринку землі, створенню гігантських агрохолдингів та отримання ними надприбутків. Станом на 2017 рік у Державному Земельному кадастрі зареєстровано 42,2 млн.га земель. Середня в Україні нормативна грошова оцінка ріллі за даними Держгеокадастру [94] зросла з 3675,63 грн/га в 1995 році до 30937,85 грн/га в 2017 р (рис. 1.4).

Повноцінний ринок землі в Україні можливий лише за умови створення належного законодавчого забезпечення та його дотримання. Разом з цим, потрібно розуміти, що земельну реформу неможливо проводити ізольовано без реформування інших сфер, насамперед економічної, соціальної, правової.

Тобто реформуванню в Україні підлягають основні сфери, що визначають сталий розвиток країни, і в тому числі сільського господарства.

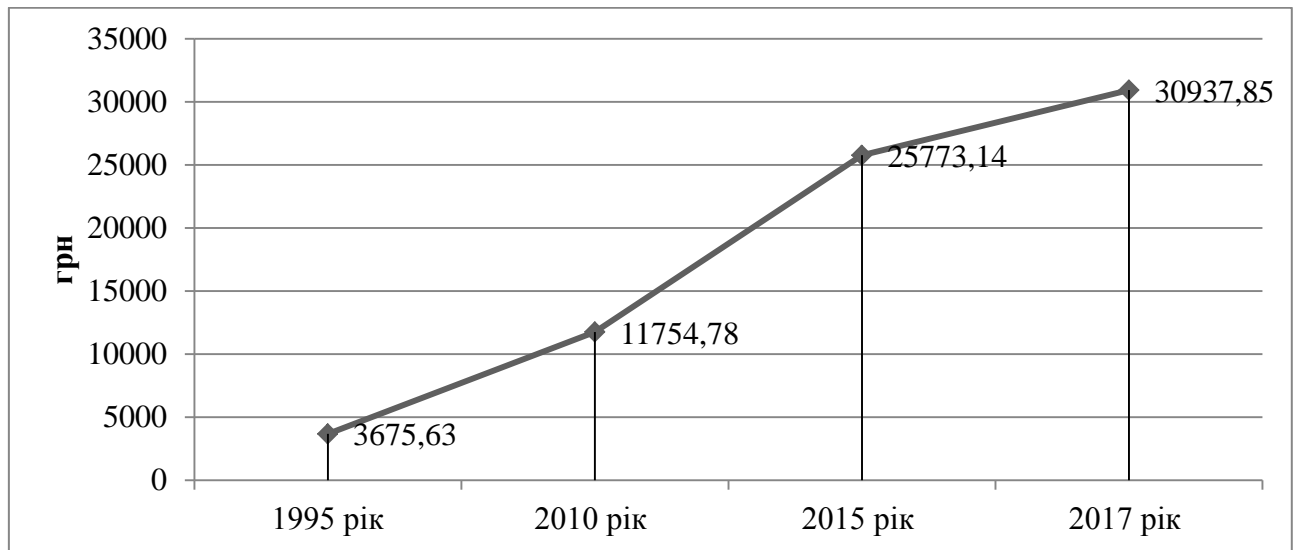

Рис.1.4. Динаміка зміни нормативної грошової оцінки ріллі в Україні, грн (побудовано автором за даними Держгеокадастру)

Крім недорозвинутості інституту приватної власності в сільському господарстві на природні ресурси, в тому числі і земельні, до проблем інституційного характеру О.М.Бородіна відносить також:

- інституційну неузгодженість між численними міністерствами і відомствами, які орієнтовані на власні інтереси і не спрямовані на сталий розвиток сільського господарства;
- інституційна недієздатність, тобто відсутність і в Україні дієздатних суспільних інститутів, які сприяли б виконанню визначених цілей. Існуючі інститути (асоціації, аграрні палати, спілки виробників), як правило, існують лише формально або ж прикривають інтереси «великого бізнесу»;
- псевдодемократизація управління, тобто існуюча реальна централізація управління природними ресурсами [90].

Як наслідок, вирішення зазначених проблем можливе через організацію інститутів на локальному, регіональному та державному рівнях, які узгоджено вирішуватимуть проблеми розвитку аграрного сектора економіки та

формування належної системи управління. Для вирішення проблем соціального змісту необхідно зміцнювати інститути громадянського суспільства на селі.

Інституційний розвиток сільського господарства, як об'єктивно зазначає О.Г.Шпикуляк, характеризується запозиченням і перенесенням в українські реалії інституцій та інститутів з економічно розвинутих країн. Але, як свідчить наявний досвід, вони не завжди приживаються в Україні через менталітет українців та довготривалу їх колективізацію і відчуження від власності [103]. Тому, такі інституційні утворення як кооперативи та колективні форми господарювання на землі в Україні не набули поширення, що стримує розвиток сільського господарства.

Важливими питаннями з точки зору інституційного забезпечення сталого розвитку сільського господарства в Україні є проблеми ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Головною причиною їх є диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, інфляційне зростання цін, висока матеріало- та трудомісткість продукції, фізичний та моральний знос матеріально-технічної бази. Вирішення даних проблем вбачаємо у формуванні відповідних інститутів та інституцій. Так, наприклад, основними інституціями ціноутворення в сільському господарстві можуть бути нормативні акти, стандарти і нормативи, регламенти та міжнародні угоди. Серед інструментів інституційного забезпечення варто відмітити квоти, ліцензії, податкові пільги, пільгове кредитування, страхування тощо.

Законодавче забезпечення сталого розвитку України представлено в Додатку А.

Підводячи підсумок вищенаведеного, можна сказати, що формування інституційного забезпечення безумовно матиме вплив на стійкий розвиток сільського господарства в Україні. Проте, як правильно зазначив Д.Кауфман, воно повинно не тільки збільшуватись у кількісному вираженні, а й покращуватись якісно [106].

1.3. Методика та методологія дослідження сталого розвитку сільськогосподарських підприємств

Дослідження сталого розвитку сільськогосподарських підприємств потребує використання сукупності різних методів дослідження. Чим правильніше вибрані методи дослідження, тим достовірніші та цінніші результати досліджень, які сприятимуть формуванню практичних рекомендацій по сталому розвитку сільського господарства країни.

Як уже зазначалось в попередніх розділах, для досягнення сталого розвитку необхідно реалізувати цілі, які затверджені на Саміті ООН зі сталого розвитку в 2015 році, а в 2016 році були адаптовані до вітчизняних умов. Критерієм виконання цілей сталого розвитку є чітко визначені індикатори, аналіз яких дозволить зробити заключні висновки. Інформаційною базою для моніторингу досягнення цілей сталого розвитку є різноманітна статистична інформація Державної служби статистики України та обласних управлінь статистики, офіційні дані міністерств та відомств, результати соціологічних опитувань сільських домогосподарств, адміністративні дані органів виконавчої влади.

Слід зазначити, що дослідження різновекторних типів інформації для моніторингу досягнення цілей сталого розвитку вимагає застосування системного підходу під час проведення досліджень. Основою системного підходу є те, що специфіка складного об'єкта (системи) не вичерпується особливостями її складових, а пов'язана, передусім, із характером взаємодії між елементами. Важливим також є розуміння, що у процесі системного аналізу з'ясовуються не лише причини явищ, а й вплив результату на причини, які його породили [107]. З огляду на проблеми сталого розвитку, даний підхід дозволить визначити масштаби та напрями розвитку зрушень, визначити прямі та приховані причинно-наслідкові зв'язки та фактори найбільш вагомego впливу для подальшого застосування при розробці ефективної політики держави [108].

В Додатку Б розглянемо основні індикатори сталого розвитку в Україні, визначені в аналітичному звіті щодо проведення моніторингу стану для досягнення цілей сталого розвитку [108]. Слід зазначити, що загалом виділено 124 індикатори сталого розвитку, і ще 22 знаходиться на стадії розробки. Відповідно до індикаторів сталого розвитку України ми виокремили індикатори сталого розвитку сільськогосподарських підприємств на регіональному рівні і поклали їх в основу подальшого аналізу.

До одних із важливих методів сталого розвитку підприємств, в тому числі і аграрних, можна віднести метод багатовимірних порівнянь, який ще називають таксономічним аналізом. Суть даного методу полягає у можливості проведення систематизації та аналізі показників, які характеризують, в даному випадку, розвиток підприємств. Оскільки показники сталого розвитку підприємств є різнойменними та різновекторними і базуються на використанні різних видів потенціалу підприємств, то саме за допомогою таксономічного методу їх можна інтегрувати в єдиний результат. На думку Н. В.Сабліна та В. А.Теличко за допомогою таксономічного показника рівня розвитку можна визначити "синтетичну" величину рівномірно діючих усіх ознак, що характеризують наявний потенціал підприємств, та дозволяє упорядкувати ці показники, виявити зміни в їх динаміці та "вузькі місця", які мають найбільший вплив на зміну даного показника рівня [44, с.79].

Загалом таксономічний аналіз широко використовується в дослідженнях різноманітних економічних явищ і процесів. Так, сама методика його проведення описана в працях В. Плюти [45], С. Айвазяна [46], З.Бажаєвої [47], О.Староверової [47] та інших. А застосування даного методу зустрічається у працях І.М.Репіної при аналізі ефективності формування і використання активів підприємств [48], Т.Божидарніка та І.Абрамової при аналізі циклічності розвитку соціально-економічної системи [49], Н.Котвицької, Л.Смолій та А.Ревуцької при здійсненні аналізу сталого розвитку аграрного сектору економіки України [50], В.Городнова та Т.Романчика при дослідженні конкурентоспроможності промислової продукції [51] тощо. Проте, дослідження

сталого розвитку сільськогосподарських підприємств на основі аналізу ефективності використання їх потенціалу на регіональному рівні вимагає більш глибокого вивчення.

Загальна оцінка розвитку сільськогосподарських підприємств здійснюється на вивченні великої кількості показників ефективності використання всіх видів потенціалів підприємств, які доволі часто є неспівставними через різні одиниці виміру. При розрахунку таксономічного показника застосовується матриця даних, складена із стандартизованих ознак. Стандартизація дозволяє позбутися одиниці виміру – як вартісної, так і натуральної. Саме тому даний метод підходить для аналізу розвитку підприємств. Крім цього, важливою характеристикою розвитку підприємств є дослідження циклічності, визначення фаз розвитку, що також є можливим при застосування таксономічного аналізу.

Узагальнивши праці вчених, можна виокремити переваги таксономічного аналізу при дослідженні розвитку підприємств:

- можливість сконцентрувати різнопланову інформацію в один результативний показник;
- можливість застосування великої кількості показників, навіть якщо вони є неспівставними по одиницях виміру;
- можливість доповнення досліджень додатковими показниками;
- можливість виділення стадій циклічності, фаз розвитку.

Алгоритм таксономічного аналізу був розроблений С.Айвазян [47, с.668-675]: формування матриці спостережень, стандартизація значень елементів матриці спостережень, ідентифікація вектора-еталона, визначення відстані між окремими спостереженнями і вектором-еталоном, розрахунок таксономічного коефіцієнту розвитку.

На першому етапі таксономічного аналізу розвитку підприємств необхідно сформувати матрицю спостережень, яка буде складатись із різноманітних показників, що впливають на розвиток підприємств. Розглянемо показники, що характеризують розвиток сільськогосподарських підприємств

відповідно до ефективності використання різних видів потенціалів. Основними компонентами, які безпосередньо впливають на сталий розвиток аграрних підприємств є економічний, що включає в себе земельний, трудовий та матеріально-технічний; соціальний та екологічний. Саме тому ми обрали відповідні індикатори, що представлені в Додатку В.

Сформулювавши матрицю спостережень із обраних показників на наступному етапі їх потрібно стандартизувати, щоб позбутися одиниць виміру. Процес стандартизації характерний для багатьох багатовимірних статистичних методів і передбачає нормування вихідних даних для того, щоб ознаки вимірювання факторів стали безрозмірними [52, с.24]. При цьому стандартизація буде відбуватись шляхом ділення кожного значення показника на середнє його значення за ряд досліджуваних періодів.

$$z = \frac{X_i}{\bar{X}_i} \quad (1.1.)$$

Як наслідок, середні значення для кожної досліджуваної ознаки дорівнюватимуть нулю, а дисперсії – одиниці.

На наступному етапі таксономічного аналізу розвитку підприємств потрібно диференціювати показники на стимулятори та дестимулятори за характером впливу кожного з них на рівень розвитку досліджуваного об'єкта. Показники, які чинять позитивний (в таблиці позначено +) вплив на загальний рівень розвитку об'єкта, називаються стимуляторами, протилежні (в таблиці позначено -) – дестимуляторами.

Дослідження показників розвитку сільськогосподарських підприємств дає підстави стверджувати, що переважна їх більшість є стимуляторами, і лише деякі з них (виробничі витрати, трудомісткість продукції) мають дестимулюючий вплив на рівень розвитку. На основі даного поділу будується вектор-еталон. Елементи цього вектора мають максимальні значення показників-стимуляторів та мінімальні значення показників-дестимуляторів.

Наступним етапом визначення таксономічного показника рівня розвитку підприємств є встановлення відстані між окремими спостереженнями (періодами) і вектором-еталоном. Ця відстань розраховується за формулою:

$$C_{io} = \sqrt{\sum_{i=1}^m (z_{ij} - z_{oj})^2} \quad (1.2.),$$

де z_{ij} - стандартизоване значення j -го показника в період часу i ;

z_{oj} - стандартизоване значення j -го показника в еталоні.

Отримана відстань є початковою для розрахунку показника рівня розвитку підприємств, який визначаємо за формулою:

$$K_i = 1 - d_i \quad (1.3.),$$

де d_i – показник відхилення показників підприємства за i -й рік від еталону;

Для його розрахунку необхідно здійснити проміжні розрахунки показників:

- відхилення показників i -го року від еталону:

$$d_i = C_{io} / C_o \quad (1.4),$$

де C_o – загальна відстань між показниками діяльності підприємства та прийнятим еталоном за аналізований проміжок часу;

- загальна відстань між показниками та еталоном:

$$C_o = \overline{C_o} + 2S_o \quad (1.5),$$

де $\overline{C_o}$ – середня відстань між показниками та еталоном;

S_o – середньоквадратичне відхилення;

- середня відстань:

$$\overline{C_o} = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m C_{io} \quad (1.6),$$

m – кількість років, за які проводиться аналіз;

- середньоквадратичне відхилення:

$$S_o = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (C_{io} - \overline{C_o})^2} \quad (1.7),$$

де $\overline{C_o}$ – середня відстань між показниками та еталоном.

Таксономічний аналіз розвитку підприємств може набувати значення в інтервалі $[0; 1]$ та мати при цьому таку інтерпретацію: підприємства у даному періоді мають тим більше рівень розвитку, чим ближче значення узагальнюючого показника до одиниці [44]. Градацію таксономічного показника наведено в табл.1.6.

Таблиця 1.6

Шкала градації таксономічного коефіцієнта [44]

Рівень розвитку	Значення таксономічного коефіцієнта
Найвищий	1,00 – 0,80
Високий	0,79 – 0,60
Середній	0,59 – 0,40
Низький	0,39 – 0,20
Найнижчий	0,19 – 0,0001

Розрахований у такий спосіб таксономічний коефіцієнт синтетично характеризує зміни значень ознак. Найважливіша його властивість полягає в тому, що тепер доводиться мати справи з однією синтетичною ознакою, яка показує напрямок і масштаби змін у процесах, описуваних сукупністю довільного числа вхідних ознак, які характеризують стан та рівень розвитку підприємств. Тобто, показник Ki для кожного підприємства є кількісною оцінкою рівня розвитку за цим набором компонентів. Ця модель оцінювання рівня розвитку дає змогу побудувати траєкторію якісної та кількісної оцінок зміни розвитку сільського господарства за визначений проміжок часу, а також визначити фазу життєвого циклу та напрямок розвитку.

В результаті проведеного аналізу можна визначити які фактори і в якій мірі чинять вплив на динаміку загального показника сталого розвитку сільського господарства та сформулювати відповідні пропозиції.

Висновки до розділу I

1. Визначено, що сталий розвиток сільськогосподарського підприємства – це незворотні, цілеспрямовані та закономірні якісно-кількісні зміни господарської системи підприємства як позитивного, так і негативного напрямку під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища з метою гармонійного розвитку економічної, екологічної та соціальної сфер.

2. Визначальною теорією розвитку переважної більшості країн світу є теорія сталого розвитку. Україна також визнала концепцію сталого розвитку пріоритетною та прийняла Національну стратегію сталого розвитку, яка ґрунтується на необхідності балансу між довкіллям, суспільством і економікою. Проведено ранжування цілей сталого розвитку для України, серед яких першочерговими є подолання бідності та створення умов для сталого економічного зростання.

3. Встановлено, що основою сталого розвитку підприємств є економічний потенціал. Проведено класифікацію складових економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств, серед яких потрібно особливо виділити земельний та екологічний потенціали.

4. Якісне використання сільськогосподарськими підприємствами економічного потенціалу можливе лише за відповідного інституційного забезпечення як на локальному, національному, глобальному, так і на регіональному рівнях. Визначено основні напрями інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні.

5. Здійснена систематизація теорій виникнення інституцій представниками різних течій економічної теорії. Відмічено, що в Україні переважає політична теорія виникнення інституцій, що призводить до концентрації влади в руках невеликої кількості людей і пригнічення розвитку економічних інститутів, які забезпечують захист майнових прав та рівність можливостей для решти населення. Разом з тим, формування інституцій є синтетичним результатом дії різноманітних чинників, адже досить часто буває важко розділити детермінанти на ендогенні та екзогенні.

6. Проведено класифікацію інститутів та інституцій сталого розвитку сільського господарства України, до яких можна віднести інститути державної влади, власності, споживання, ціноутворення та кредитування, соціального розвитку, самоврядування, громадянського суспільства, охорони

навколишнього природного середовища, екологізації виробництва та диверсифікації джерел енергії. Основними інституціями сталого розвитку сільського господарства України є –нормативні акти, норми, стандарти, міжнародні угоди, внутрішні угоди, регламенти, цільові програми, програми розвитку галузей, економічні закони, інвестиційні проекти, програми розвитку регіонів.

7. Встановлено, що формування інституційного забезпечення розвитку аграрного сектора розпочинається із становлення України як суверенної держави та її переходу від централізованої економіки до ринкової, саме тому можна виділити три основні етапи розвитку аграрного сектору України та формування його інституційного забезпечення.

8. Виділені особливості галузі сільського господарства, які безпосередньо впливають на інституційне забезпечення сталого розвитку підприємств даної галузі. Серед них основною є використання землі, як основного з найважливіших факторів виробництва, тому сталий розвиток сільськогосподарських підприємств можливий лише за якісного і ефективного інституційного забезпечення землекористування та формування повноцінного ринку землі.

8. Дослідження сталого розвитку сільськогосподарських підприємств потребує використання сукупності різних методів дослідження, серед яких доцільно виокремити таксономічний аналіз. Суть даного методу полягає у можливості проведення систематизації та аналізі різновекторних показників, які можна інтегрувати в єдиний результат. В результаті проведеного аналізу можна визначити які фактори і в якій мірі чинять вплив на динаміку загального показника сталого розвитку сільського господарства та сформулювати відповідні пропозиції.

Основні наукові результати розділу представлені в працях автора:

«Сутність поняття «Розвиток підприємств» [161],

«Інституції ринку» [162],

«Основні засади розвитку інституціоналізму» [163],

«Розвиток аграрних підприємств Черкаської області» [164],

«Особливості інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств» [157].

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

2.1. Діагностика економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств

Розвиток сільськогосподарських підприємств залежить від значної кількості різноманітних факторів, серед яких чільне місце займає їх забезпеченість різного виду потенціалами. Вчені-економісти сходяться в думці, що основними видами ресурсів, від яких залежить не тільки розвиток, а й просто можливість існування підприємств, є земля, праця і капітал. Дана теорія бере свій початок ще з початку XIX із праці Ж.-Б.Сея, який писав, що у процесі виробництва беруть участь три фактори: праця, земля і капітал, кожен з яких надає корисну послугу при створенні цінності [53]. Саме тому, перед визначенням ролі інституційного забезпечення сталого розвитку підприємств, належить провести аналіз забезпеченості земельним, трудовим та матеріально-виробничим потенціалами.

Земельний потенціал сільськогосподарського підприємства – це сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств, які використовуються чи можуть бути використані у процесі виробництва економічних благ.

Проведемо аналіз земельного потенціалу сільськогосподарських підприємств Черкаської області, яка за структурою економіки є індустріально-аграрною. Частка промисловості у структурі валової доданої вартості області становить 21,7% (з них 0,5% – добувна), частка сільського господарства – 27,9%, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, тимчасове розміщення й організація харчування – 12,0%, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, інформація та комунікації – 7,3%, освіта – 5,6%, державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування – 5,0%, охорона здоров'я та

надання соціальної допомоги – 3,0%. Тобто, Черкащина відноситься до регіону, в якому виробляється значна частина сільськогосподарської продукції України. По обсягу валової продукції область займає шосте місце серед регіонів України і виробляє 5,9% загальнодержавного обсягу, хоча користується 3,5% площ сільськогосподарських угідь [54].

Станом на 2018 рік в Черкаській області діяло 1835 сільськогосподарських підприємств, з них 1274 фермерських господарств (70,2%) (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка сільськогосподарських підприємств в розрізі організаційно-правових форм *

Вид підприємств	2010 рік		2012 рік		2014 рік		2016 рік		2018 рік	
	одиниць	відсотків до загальної кількості	одиниць	відсотків до загальної кількості	одиниць	відсотків до загальної кількості	одиниць	відсотків до загальної кількості	одиниць	відсотків до загальної кількості
Усього підприємств	1870	100,0	1827	100,0	1893	100	1926	100	1835	100
у тому числі										
господарські товариства	470	25,1	425	23,3	398	21,0	369	19,2	364	19,8
приватні підприємства	143	7,7	152	8,3	140	7,4	132	6,9	132	7,2
виробничі кооперативи	30	1,6	15	0,8	12	0,6	11	0,6	13	0,7
фермерські господарства	1097	58,7	1124	61,5	1267	66,9	1352	70,2	1274	69,4
державні підприємства	25	1,3	7	0,4	5	0,3	4	0,2	4	0,2
підприємства інших форм господарювання	105	5,6	104	5,7	71	3,8	58	3,0	48	2,6

* - розраховано автором на підставі джерела [55]

Слід відзначити зростання загальної чисельності сільськогосподарських підприємств за досліджуваний період. Проте, в розрізі організаційно-правових форм існують суттєві відмінності. Спостерігається зростання чисельності

приватних підприємств та фермерських господарств, а всі інші організаційні структури мають негативну динаміку.

Черкаська область розташована в центральній лісостеповій частині України, в середній течії річок Дніпра та Південного Бугу. Вона межує на півночі з Київською (протяжність 340 км), на сході – з Полтавською (212 км), на півдні – з Кіровоградською (388 км) і на заході – з Вінницькою (124 км) областями. Площа Черкаської області становить 20,9 тис. квадратних кілометрів, що складає 3,5% території держави (18 місце в Україні). Її територія в цілому рівнинна і умовно поділяється на дві частини – правобережну і лівобережну. Переважна частина правобережжя розміщена в межах Придніпровської височини з найвищою точкою області, що має абсолютну висоту 275 метрів над рівнем моря (поблизу Монастирища). В прилягаючій до Дніпра частині правобережжя знаходиться заболочена Ірдино-Тясминська низовина, а також підвищення – Канівські гори. Низинний рельєф має лівобережна частина області, яка розташована в межах Придніпровської низовини.

Клімат Черкаської області помірно-континентальний – м'яка зима з частими відлигами, тепле літо, що є сприятливим для розвитку сільськогосподарського виробництва.

У 2018 році розподіл сільськогосподарських угідь області між користувачами і власниками порівняно з попередніми роками характеризується подальшим збільшенням частки земель, що знаходяться у власності і користуванні населення з 9% у 1991р. до 22% – у 2018р., при одночасному зменшенні питомої ваги земель сільськогосподарських підприємств з 89% до 68% (табл.2.2). У сформованому ґрунтовому покриві області переважають чорноземи типові та чорноземи сильно деградовані, які займають 53,7%, тому регіон має найбільше передумов для розвитку агровиробництва.

Таблиця 2.2

**Розподіл сільськогосподарських угідь Черкаської області за
землекористувачами*, тис. га**

Роки	Загальна земельна площа	Сільськогос- подарські угіддя	в тому числі у користуванні:	
			сільськогосподарських підприємств	господарств населення
1990	2092,1	1458,4	1293,7	127,7
1995	2091,6	1455,9	1246,6	174,5
2000	2091,6	1456,4	1160,2	199,6
2005	2091,6	1454,7	995,9	323,0
2010	2091,6	1451,1	995,8	316,0
2011	2091,6	1451,0	995,9	315,7
2012	2091,6	1450,9	992,7	319,4
2013	2091,6	1450,8	985,8	322,8
2014	2091,6	1450,8	985,8	322,8
2015	2091,6	1451,0	985,0	322,0
2016	2091,6	1451,0	980,4	322,0
2017	2091,6	1451,0	987,8	329,0
2018	2091,6	1451,0	985,3	329,5
Рівень 2018р. в % до 1990р.	99,9	99,5	76,4	257,6

* - розраховано автором на підставі джерела [55, 110]

Ще одним кількісним показником земельного потенціалу, що чинить безпосередній вплив на розвиток аграрного підприємства, є площа сільськогосподарських угідь. В багатьох працях вітчизняних і зарубіжних вчених доведено, що висока ефективність виробництва досягається лише у великих за розмірами господарствах, що пов'язано з наступними чинниками:

- ефект масштабу, який спрацьовує в довгостроковому періоді і проявляється у зниженні витрат при зростанні масштабів виробництва в розрахунку на одиницю продукції;
- більші можливості ефективного використання основних виробничих засобів, виробничої та соціальної інфраструктури;
- великий потенціал щодо застосування новітніх технологій та втілення розробок НТП;
- більш ефективне використання землі за рахунок застосування науково обґрунтованих сівозмін, ресурсо- та енергоощадних технологій.

Загалом, за дослідженнями американських вчених, великі фермерські господарства із середнім розміром земельних угідь 2,7 тис. га виробляють продукції з кожного гектара у 7 разів більше, ніж фермери, які мають приблизно середньостатистичний розмір земельних угідь – 168 га [56]. Тому вектор концентрації виробництва буде визначаючим для розвитку аграрних підприємств у найближчій перспективі.

Аналізуючи розміри сільськогосподарських підприємств Черкаської області, можна зробити висновок, що найбільшу чисельність становлять господарства із площею сільськогосподарських угідь від 20 до 50 га (рис.2.1).

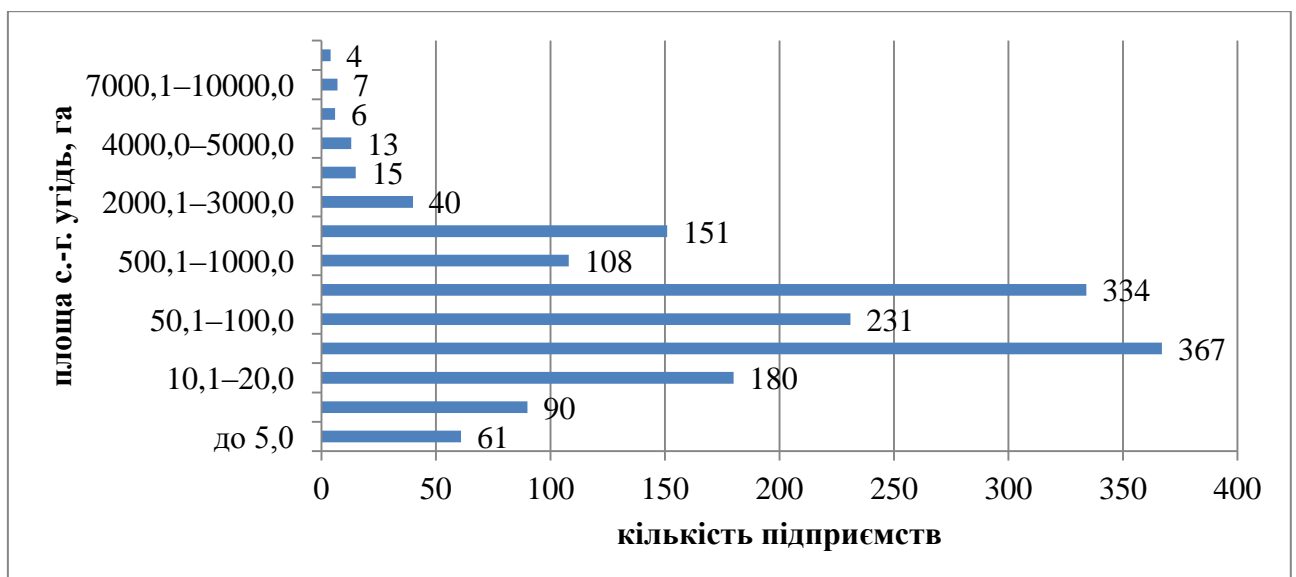

Рис.2.1. Розподіл сільськогосподарських підприємств Черкаської області за площею сільськогосподарських угідь в 2018 році

(побудовано автором на основі даних джерела [55])

Звичайно, такий розподіл не забезпечуватиме необхідного рівня розвитку даних організаційних структур, а це вимагатиме пошуку шляхів для збільшення концентрації виробництва. Про необхідність концентрації земель в аграрних підприємствах свідчать також дані групування за розмірами зібраних площ сільськогосподарських культур у 2018 році (табл.2.3).

Таблиця 2.3

Групування сільськогосподарських підприємств Черкаської області за розмірами зібраних площ сільськогосподарських культур у 2018 році*

Показник	Зернові культури			Цукрові буряки			Соняшник		
	одиниць	в %	урожайність	одиниць	в %	урожайність	одиниць	в %	урожайність
Підприємства, які вирощували дану продукцію	1431	100	60,3	55	100	500,5	989	100	28,4
з них з площею									
до 50га	634	44,3	41,9	17	30,9	425,6	483	48,8	21,6
50,01-100га	182	12,7	46,9	10	18,2	528,3	128	13,0	25,7
100,01-250га	179	12,5	49,5	10	18,2	529,1	187	18,9	28,2
250,01-500га	126	8,8	52,4	9	16,4	516,9	120	12,1	27,3
500,01-1000га	153	10,7	57,9	2	3,6	513,7	49	5,0	29,3
1000,01-2000га	104	7,3	59,2	7	12,7	488,9	18	1,8	32,9
2000,01-3000га	27	1,9	64,7	—	—	—	3	0,3	27,3
понад 3000га	26	1,8	70,8	—	—	—	1	0,1	31,8

* - розраховано автором на підставі джерела [55]

Дані таблиці показують, що існує прямий зв'язок між посівною площею та урожайністю сільськогосподарських культур. Найвищий рівень урожайності

зернових культур спостерігається в господарствах із площею посівів понад 3000га, а найнижчий – відповідно на посівних площах розміром до 50 га. Аналогічна ситуація прослідковується і по урожайності цукрових буряків та соняшнику.

В табл.2.4 розглянемо ефективність використання земельних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами Черкаської області.

Таблиця 2.4

Основні економічні показники ефективності використання землі в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області*

Показник	2010р.	2012р.	2014р.	2016р.	2018р.
Урожайність, ц з 1 га:					
- зернових і зернобобових (в т.ч. кукурудза на зерно)	49,6	41,0	54,0	58,1	62,1
- цукрових буряків	351,5	268,8	474,7	451,0	426,0
- ріпаку	21,3	18,8	29,4	29,6	29,6
- насіння соняшнику	24,2	22,2	28,9	28,5	28,3
Виробництво на 100 га відповідних угідь:					
- зерна, ц	2951,4	2239,7	3028,5	3456,1	3807,8
- молока, ц	241,3	243,2	309,7	540,7	525,4
- живої ваги худоби (без птиці), ц	43,8	45,7	51,3	54,6	55,1
Одержано на 100 га сільськогосподарських угідь, тис.грн:					
валової продукції – всього	913,4	1097,3	1149,9	1120,5	1151,3
в т.ч. рослинництва	448,5	631,3	679,9	656,6	685,4
тваринництва	464,9	466,0	470,0	463,9	465,9

* розраховано за даними Головного відділу статистики Черкаської області

Згідно із наведеними даними можна зробити висновок про підвищення ефективності використання землі в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області. Так, виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь в 2018 році зросло відносно рівня 2010 року більш як на 26 %, причому це відбулося як за рахунок галузі рослинництва так і тваринництва (завдяки зростанню продуктивності тварин і врожайності рослин).

За період 2010-2018 рр. спостерігається постійне підвищення врожайності основних сільськогосподарських культур та обсяги виробництва продукції в

розрахунку на 100га відповідних угідь.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що земельний капітал, зважаючи на особливості аграрного виробництва, є важливим чинником розвитку сільськогосподарських підприємств.

Наступним видом потенціалу, без якого просто неможлива виробнича діяльність, є *трудовий потенціал*.

Розвиток сільськогосподарських підприємств безпосередньо залежить від їх забезпечення трудовим потенціалом. Адже незважаючи на високий рівень розвитку суспільства, його стрімку автоматизацію і комп'ютеризацію, трудові ресурси досі є незамінним фактором виробництва і найбільш важливим елементом продуктивних сил суспільства. Саме люди з їх знаннями, уміннями, освітою, досвідом тощо визначають економічний розвиток підприємств та конкурентоспроможність їх продукції.

Особливого значення трудовий потенціал набуває при виробництві сільськогосподарської продукції, оскільки аграрне виробництво пов'язане із природними (біологічними) процесами, продукція виробляється за допомогою живих організмів, і також в сучасних умовах господарювання значна частина технологічних процесів вимагає ручної праці.

Процес урбанізації населення України, науково-технічний прогрес спричиняють істотне зменшення чисельності сільського населення, а отже і зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Так, за останні дванадцять років чисельність населення Черкаської області скоротилось на 9%, в т.ч. сільського населення – на 14,4%, що є катастрофічним показником. Разом з тим, частка сільського населення зменшилась із 45,7% у 2005 році до 43,0% у 2018 році (табл.2.5).

Таблиця 2.5

Динаміка населення Черкаської області на 01.01., тис.осіб

Показник	2005 рік	2010 рік	2012 рік	2014 рік	2016 рік	2018 рік	Дані 2018 року у % до рівня 2005 року
Населення (постійне)	1353,5	1291,6	1273,7	1256,3	1239,3	1231,2	91,0
чоловіки	615,8	588,2	581,1	574,4	567,7	564,2	91,6
жінки	737,7	703,4	692,6	681,9	672,7	667,0	90,4
Сільське населення	618,6	573,1	560,9	549,5	538,8	529,6	85,6
чоловіки	280,6	261,2	256,9	253,1	248,8	243,6	86,8
жінки	338,0	311,9	304,0	296,4	290,0	286,0	84,6
Питома вага сільського населення, %	45,7	44,4	44,0	43,7	43,4	43,0	-2,7п.
чоловіки	45,6	44,4	44,2	44,1	43,8	43,2	-2,4п.
жінки	45,8	44,3	43,9	43,5	43,1	42,9	-2,9п.

* розраховано за даними Головного відділу статистики Черкаської області

Середньорічна чисельність працівників, зайнятих в аграрному виробництві досліджуваного регіону також демонструє тенденцію до скорочення – з 32493 осіб в 2010 році до 30224 осіб у 2018 році, тобто на 7% (табл.2.5). При цьому слід зазначити, що більше скорочення чисельності персоналу спостерігається в галузі тваринництва, що є наслідком економічної кризи в Україні і переорієнтацією сільськогосподарського виробництва на рослинницькій напрям спеціалізації. Так, середньорічна чисельність зайнятих у рослинництві за період з 2010 по 2018 рр. зменшилась на 3,9%, а у галузі тваринництва – скоротилась відповідно на 11,4%. Разом з тим, слід пам'ятати, що на ефективність сільськогосподарського виробництва впливає не лише загальне його забезпечення персоналом, а і його якісний склад, насамперед, за освітою та кваліфікацією. Тому підприємствам необхідно прагнути не лише до покращення кількісного, а і якісного стану своїх трудових ресурсів.

Основним показником, що характеризує ефективність використання трудових ресурсів є продуктивність праці, що визначається кількістю виробленої валової продукції в розрахунку на одного середньорічного

працюючого. Аналізуючи дані таблиці 2.6 можна зробити висновок про ефективне використання трудових ресурсів в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області, оскільки величина продуктивності праці за період 2010-2018рр.зросла на 34,4%.

Таблиця 2.6

**Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах
Черкаської області**

Показник	2010р.	2012р.	2014р.	2016р.	2018р.	Дані 2018 року у % до рівня 2010 року
Валова продукція с.-г. у постійних цінах, млн. грн	9096,0	10577,1	11102,8	10985,5	11372,8	125,0
в т.ч. рослинництва	4466,6	5955,2	6411,1	6437,1	6770,8	151,6
тваринництва	4629,4	4621,9	4691,7	4548,4	4602,0	99,4
Середньорічна чисельність працівників зайнятих в с.-г. виробництві, осіб	32493	31999	30282	30245	30224	93,0
в т.ч. рослинництва	18991	19172	18437	18354	18254	96,1
тваринництва	13502	12827	11845	11812	11970	88,7
Вироблено валової продукції сільського господарства на 1 середньорічного працівника, тис. грн	279,9	330,5	366,6	363,2	376,3	134,4
в т.ч. рослинництва	235,2	310,6	347,7	350,7	370,9	157,7
тваринництва	342,9	360,3	396,1	385,1	384,5	112,1

* розраховано за даними Головного відділу статистики Черкаської області

На це зростання вплинули обидва чинники – зростання валової продукції в постійних цінах 2010 року на 25% і одночасне скорочення чисельності працівників на 7%.

Для сільськогосподарських підприємств актуальним є співвідношення темпів зростання продуктивності й оплати праці, оскільки таке співвідношення безпосередньо впливає на рівень собівартості продукції. В.Г.Андрійчук виділяє три варіанти такого співвідношення:

1) темпи зростання продуктивності праці перевищують темпи зростання оплати праці, внаслідок чого матиме місце зниження рівня собівартості продукції через статтю «Оплата праці»;

2) темпи зростання продуктивності праці збігаються із темпами зростання оплати праці, в результаті чого ніяких змін у собівартості продукції не відбудеться;

3) темпи зростання оплати праці перевищують темпи зростання продуктивності праці, що матиме зростаючий вплив на собівартість продукції [8, с.268].

Тому дослідження оплати праці на підприємстві має важливе значення. Крім цього, рівень заробітної плати є суттєвою детермінантою скорочення середньорічної чисельності працівників в аграрних підприємствах, оскільки вона в сільському господарстві є однією з найнижчих серед інших сфер зайнятості (рис.2.2).

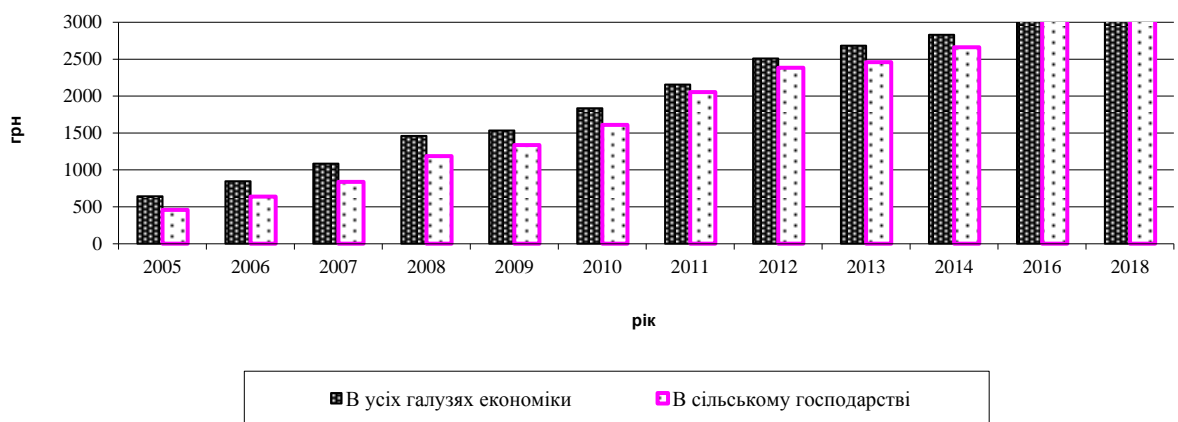

Рис.2.2. Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників в Черкаській області (грн)

Аналізуючи дані рис.2.3 можна зробити висновок про в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області за останні п'ять років темпи зростання оплати праці переважають темпи зростання продуктивності праці, а це призводить до зростання собівартості продукцію через статтю витрат «Оплата праці».

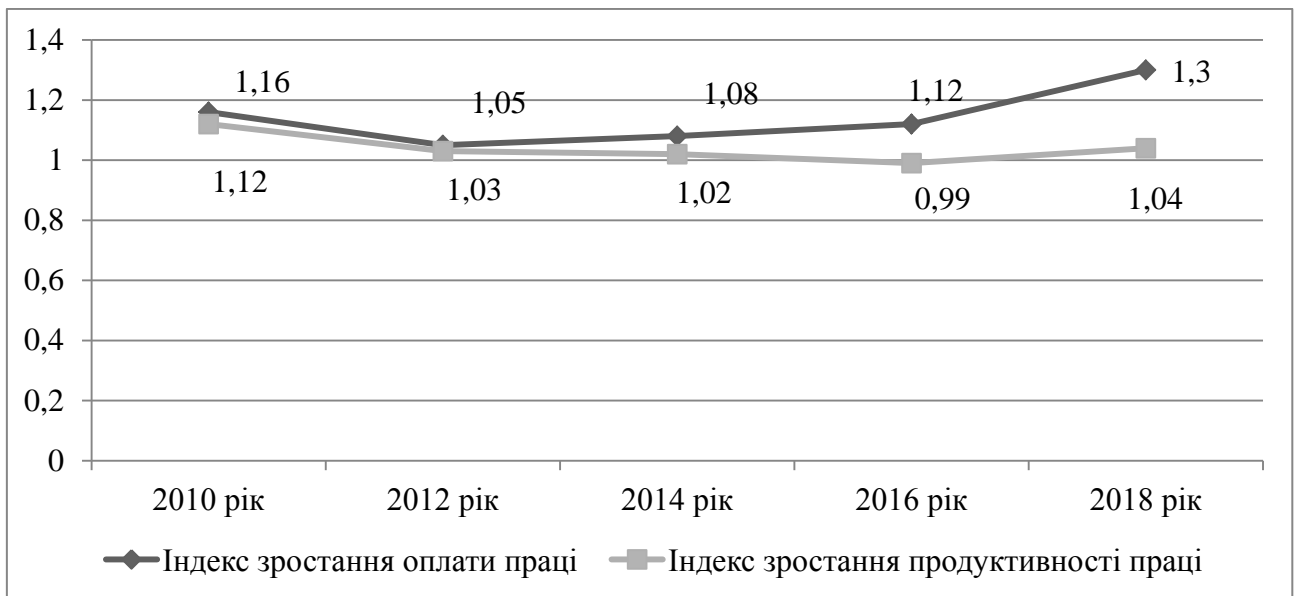

Рис.2.3. Динаміка індексів зростання оплати праці та продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області

(розраховано та побудовано автором за даними Головного відділу статистики Черкаської області)

Загалом, витрати на оплату праці в сільськогосподарських підприємствах є однією з основних статей витрат і займають значну частку в структурі виробничої собівартості продукції. У 2018 році питома вага витрат на оплату праці в господарствах Черкаської області складала 6,1%, і за період з 2006 року вона зменшилась на 6,5 пункти. Тобто спостерігається тенденція до зниження частки даної статті.

Провівши аналіз забезпечення та ефективності використання трудових ресурсів в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області, можна зробити висновок, що в сучасних умовах, незважаючи на зростання продуктивності праці в підприємствах, існує багато проблем об'єктивного і суб'єктивного характеру, вирішення яких сприятиме подальшому розвитку підприємств.

Матеріально-технічний потенціал – необхідна умова не лише для сталого розвитку, а й просто для існування будь-якого підприємства. Особливого значення його роль набуває в умовах кризового стану економіки, який останніми роками є притаманним для України. Адже, для повноцінного функціонування, підприємство повинно бути забезпечене усіма необхідними

засобами виробництва. Надзвичайно важливим є повне забезпечення матеріально-технічним потенціалом підприємств аграрної сфери, які порівняно із галузями промисловості мають певні особливості. Насамперед, необхідно відмітити те, що в сільському господарстві економічний процес відтворення тісно переплітається з біологічним, і досить часто для виробництва сільськогосподарської продукції використовують живі організми (рослини, тварини), які відносяться до засобів виробництва.

Окрім того, для сільського господарства характерною є сезонність виробництва, що є наслідком неспівпадіння робочого періоду із періодом виробництва. Тому виникає нерівномірність та переривчастість використання матеріально-технічного потенціалу підприємств. Тобто, з одного боку, деякі матеріально-технічні засоби будуть використовуватись лише протягом нетривалого періоду (декілька тижнів на календарний рік), а з іншого, їх відсутність або ж використання у невідповідні терміни (деколи із запізненням лише на кілька днів) може призвести до втрати врожаю, збитковості виробництва.

Саме це стало результатом того, що сільськогосподарське виробництво є кредитомісткою та менш інвестиційно привабливою галуззю порівняно з іншими галузями промисловості. Наведене вище доводить важливість аналізу матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств.

Матеріально-технічний потенціал сільськогосподарських підприємств є матеріальною базою для здійснення процесів відтворення та розвитку сільськогосподарського виробництва. Складовим елементом даного потенціалу є засоби виробництва, які безпосередньо беруть участь у створенні вартості продукції, які, залежно від характеру обороту та функціональної ролі в процесі створення нових споживних вартостей, поділяють на основний і оборотний капітали.

Основний капітал – це сукупність засобів праці, що які органічно входять в матеріально-технічну базу підприємства і безпосередньо приймають участь у виробничому процесі не один раз і при цьому не змінюють свою форму, а

оборотний капітал – це теж засоби праці, проте вони беруть участь в процесі виробництва лише раз і при цьому повністю змінюють свою форму [57, с. 135]. Основним принципом поділу виробничого капіталу на основний та оборотний є спосіб перенесення його вартості на вироблену продукцію. Основний капітал бере участь у виробництві декілька разів і переносить свою вартість на вироблену продукцію частинами, а оборотний капітал переносить свою вартість на вироблену продукцію за один виробничий процес.

Сільськогосподарське виробництво характеризується високою капіталомісткістю, і цю особливість необхідно враховувати при формуванні інвестиційної політики підприємств. Так, сільськогосподарські підприємства Черкаської області за період з 2010 по 2018 рік збільшили середньорічну вартість основного капіталу на 15,0 % (табл.2.7).

За рахунок цього та через скорочення кількості працівників їх капіталоозброєність збільшилась з 83,5 тис. грн в 2010 р. до 103,2 тис. грн в 2018 році. Капіталооснащеність господарств в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь за досліджуваний період також зросла на 16,8% і досягла 318,2 тис.грн у 2018 році проти 272,5 тис.грн в 2010 році.

Відповідно до змін вихідних показників спостерігаються зміни і в показниках ефективності використання основного капіталу в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області. Так, із збільшенням обсягів виробництва валової продукції, протягом досліджуваного періоду, капіталовіддача зростає (на 8,7%), а її зворотній показник – капіталоемність – зменшилась і становила в 2018 році 0,27 грн, що є позитивним показником.

Таблиця 2.7

**Забезпеченість основними засобами та ефективність їх використання
в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області***

Показник	2010р.	2012р.	2014р.	2016р.	2018р.	Дані 2018р. до даних 2010 р., %
Валова продукція с.-г. у постійних цінах 2010 року, млн. грн	9096,0	10577,1	11102,8	10985,5	11372,8	125,0
Середньорічна чисельність працівників зайнятих в с.-г. виробництві, чол.	32493	31999	30282	30245	30224	93,0
Площа с.-г. угідь, тис. га	995,8	992,7	985,8	985,0	980,4	98,5
Середньорічна вартість основних виробничих засобів, тис. грн	2713368	3021227	3093826	3110550	3119837	115,0
Капіталоозброєність, тис. грн	83,5	94,4	102,2	102,8	103,2	123,6
Капіталооснащеність, тис. грн	272,5	304,3	313,8	315,8	318,2	116,8
Капіталовіддача, грн	3,35	3,50	3,59	3,53	3,65	108,7
Капіталоємність, грн	0,30	0,29	0,28	0,28	0,27	92,0

* розраховано за даними Головного відділу статистики Черкаської області

В структурі основного капіталу Черкаської області за досліджуваний період найбільшу частку займають будівлі, споруди і передавальні пристрої – 34,1-48,5% та машини й обладнання, на долю яких припадає 26,3-43,5%. Найменшу питому вагу займають робоча і продуктивна худоба й інші основні засоби.

Проте лише зростання основного капіталу не призведе до розвитку сільськогосподарських підприємств, оскільки виробничий капітал ефективно функціонує тільки за оптимального співвідношення між основним та оборотним капіталом.

Поняття «оптимальне співвідношення капіталу» до цього часу залишається дискусійним питанням. Разом з тим переважна більшість

вітчизняних економістів вважає оптимальним співвідношенням між основним і оборотним капіталом 1:0,5, тобто коли на 1 грн основного капіталу припадає 0,5 грн оборотного. Саме такі пропорції, на їх погляд, сприятимуть безперервному виробничому процесу та процесу ефективного розвитку аграрних підприємств. Проте, таке співвідношення було в сільськогосподарських підприємствах до 1990 року. І починаючи з 1991 року воно прямує до пропорції 1:1. Також справедливим є зауваження І.Бержанір, яка вказує, що на оптимальне співвідношення між основними і оборотними активами значний вплив мають природно-кліматичні фактори, економічні умови та спеціалізація виробництва [58]. Особливо це зауваження стосується сільськогосподарського виробництва.

Розглянемо співвідношення між основним та оборотним капіталом на прикладі сільськогосподарських підприємств Христинівського району Черкаської області (табл.2.8).

Таблиця 2.8

Аналіз співвідношення між основним та оборотним капіталом в сільськогосподарських підприємствах Христинівського району Черкаської області в 2010-2018рр.*

Рік	Оборотних виробничих активів на 1 грн основних засобів	Питома вага в активах балансу, %	
		основних засобів	оборотних активів
2010	0,65	26,48	62,75
2012	0,67	24,02	60,41
2014	0,83	42,86	57,73
2016	1,03	21,85	65,86
2018	0,91	17,14	73,66
Середнє значення	0,82	26,47	64,08

* розраховано за даними відділу статистики Христинівського району Черкаської області

Проведений аналіз показує зростання співвідношення між основним та оборотним капіталом в сільськогосподарських підприємствах Черкащини – з 0,65 в 2010 році до 0,91 у 2018 році. Тобто, за останні вісім років

співвідношення між оборотними і основними засобами збільшилось на 40%. Причинами такої ситуації є фізичний та моральний знос основного капіталу, а також неможливість придбання нових основних засобів через непомірне зростання цін на них, а тому збільшення оборотного капіталу для якісного здійснення всіх процесів виробництва.

Підтвердженням цьому є і частка основних засобів в активах балансу аграрних підприємств Христинівського району, яка за досліджуваний період скоротилася із 26,48 до 17,14%. Разом з тим, необмежене збільшення оборотних активів може призвести до замороження засобів у понаднормативних виробничих запасах. Нарощування ж запасів оборотних засобів призведе до зниження ефективності їх використання [59, с. 4].

До основних показників економічної ефективності використання оборотного капіталу належать коефіцієнт оборотності та тривалість обороту в днях. Коефіцієнт оборотності в сільському господарстві може варіювати в межах від одиниці до двох і більше, що залежить від специфіки виробництва, спеціалізації господарства та інших чинників. Його інтерпретація полягає в наступному: чим вищим буде рівень даного показника, тим ефективніше використовується оборотний капітал. Тобто, кожна гривня наявного оборотного капіталу відтворюється і реалізується у все більшій кількості продукції. Ефективність використання оборотного капіталу в сучасних умовах дослідимо на прикладі сільськогосподарських підприємств Христинівського району Черкаської області (табл.2.9).

Проведені дослідження показують, що значення коефіцієнта оборотності оборотного капіталу в сільськогосподарських підприємствах Христинівського району за останні п'ять років зменшились з 3 до 1, а тривалість одного обороту, навпаки, збільшилась. Це, звичайно, є негативним явищем, яке свідчить про сповільнення руху оборотного капіталу, про збільшення тривалості одного обороту. І це на фоні зростання вартості оборотного капіталу за досліджуваний період майже на 500%.

Таблиця 2.9

Ефективність використання оборотного капіталу в сільськогосподарських підприємствах Христинівського району Черкаської області*

Показник	2010р.	2012р.	2014р.	2016р.	2018р.	Дані 2018р. до даних 2010 р., %
Валова продукція с.-г. у постійних цінах 2010 року, тис. грн	209359	164089	191805	184259	176642	84,4
Сума обороту, тис.грн	207806	203718	222285	209825	407528	196,1
Вартість оборотного капіталу на кінець року, тис.грн	68748	129779	177420	273284	404230	588,0
Вартість оборотного капіталу на 1 грн валової продукції, грн	0,328	0,791	0,925	1,483	2,288	696,9
Тривалість обороту оборотного капіталу, днів	121	233	291	475	362	299,8
Коефіцієнт оборотності оборотного капіталу	3,0	1,6	1,3	0,8	1,0	33,4

* розраховано за даними відділу статистики Христинівського району Черкаської області

Таку ситуацію в певній мірі можна пояснити зміною спеціалізації сільськогосподарських підприємств регіону: в 2018 році 73% товарної продукції припадало на рослинництво, тоді як у 2010 – 49,2%. Тобто, підприємства відмовляються від виробництва продукції тваринництва. А в галузі рослинництва виробничий цикл співпадає з вегетаційним періодом, а тому відповідно коефіцієнт оборотності знаходиться близько 1. Проте, звісно, для забезпечення розвитку підприємств необхідно шукати резерви прискорення оборотності оборотного капіталу: диверсифікація та інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, запровадження інноваційних технологій, впровадження прогресивних форм організації праці, удосконалення логістики, реалізації продукції тощо.

Розвиток сільського господарства вимагає якісної матеріально-технічної

бази. На сьогоднішній день, за даними вітчизняних економістів, рівень забезпеченості сільськогосподарської техніки щодо потреби в аграрних підприємствах України становить 45-65%, причому близько 90% експлуатуються поза амортизаційними строками використання, а 2/3 всього машинного парку займає техніка віком від 20 років [60, с.6]. За останнє десятиріччя кількість комбайнів зменшилася у два рази, а тракторів – на 30%. Засоби механізації окремих технологічних операцій по окремих галузях сільського господарства застарілі або ж відсутні [61, с.125].

Для сільськогосподарських підприємств Черкаської області властивими є аналогічні тенденції, тобто їх енергетичні потужності (одна із найважливіших характеристик матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств) за період з 2010 по 2018 рр. скоротилися майже вдвічі, в тому числі в розрахунку на 100 га посівної площі – в 1,8 разів (табл.2.10). Тобто, більшість аграрних підприємств має низьку енергозабезпеченість.

Таблиця 2.10

Забезпеченість сільськогосподарських підприємств Черкаської області енергетичними потужностями*

Показник	2010 рік	2012 рік	2014 рік	2016 рік	2018 рік	Дані 2010р.до даних 2018р., разів
Наявність енергетичних потужностей, к.с.	4740	2973	2517	2414	2530	1,87
Забезпеченість енергетичними потужностями на 100 га посівної площі, к.с.	451	319	210	251	258	1,75
Енергоозброєність праці, к.с.	0,042	0,074	0,077	0,084	0,084	0,50

* розраховано за даними Головного відділу статистики Черкаської області

Слід пам'ятати, що між рівнем цих показників і кінцевими результатами виробництва існує прямий зв'язок – із їх зростанням збільшуються і результати діяльності. До енергетичних потужностей відносяться потужності тракторів,

автомобілів, моторів комбайнів, стаціонарних двигунів, електродвигунів і електроустановок.

Динаміка забезпеченості аграрних підприємств Черкаської області сільськогосподарською технікою дозволяє зробити висновок про негативні тенденції (табл.2.11), про зменшення кількості сільськогосподарської техніки в 2-5 разів. А це безпосередньо негативно впливає на розвиток господарств, враховуючи особливості сільськогосподарського виробництва.

Низький рівень забезпеченості сільськогосподарською технікою господарств Черкаської області пов'язаний із скрутним фінансовим становищем.

Таблиця 2.11

**Динаміка забезпеченості аграрних підприємств Черкаської області
окремими видами сільськогосподарської техніки (штук)***

Показник	2010 рік	2012 рік	2014 рік	2016 рік	2018 рік
Трактори	14560	10159	7224	6511	6954
Комбайни зернозбиральні	2951	1957	1335	1078	1200
Комбайни кукурудзозбиральні	553	304	166	135	125
Бурякозбиральні машини	960	550	262	197	184
Забезпеченість тракторами на 1000 га ріллі	12	11	8	7	7
Забезпеченість зернозбиральними комбайнами на 1000 га посівів зернових	6	4	3	2	2

* розраховано за даними Головного відділу статистики Черкаської області

Основними напрямками виходу із даної ситуації є розвиток лізингового ринку, розвиток ринку уживаної техніки, створення центрів технічного обслуговування сільськогосподарської техніки та кооперативів із спільного використання сільськогосподарської техніки, розвиток вітчизняного машинобудування, покращення умов кредитування сільськогосподарських підприємств, розвиток логістики на підприємствах тощо.

Отже, що матеріально-технічний потенціал є одним із найважливіших чинників розвитку сільськогосподарських підприємств. Проте, рівень забезпеченості ним в останні роки катастрофічно знижується, що негативно впливає на кінцевий результат виробництва. Проведений аналіз аграрних підприємств Черкаської області демонструє деяке зростання основного та оборотного капіталу, та одночасне різке скорочення наявності сільськогосподарської техніки.

У Черкаській області за досліджуваний період спостерігається тенденція зростання економічних показників діяльності сільськогосподарських підприємств різних форм власності, тобто в аграрній сфері області спостерігається розвиток виробництва (табл. 2.12, 2.13). При цьому збільшилась питома вага прибуткових господарств. У 2010-2018 роках діяльність сільськогосподарських підприємств Черкащини була прибутковою, а їх рівень рентабельності із 18,3% в 2010 році зріс до 42,3% в 2018.

Загальна величина прибутку сільськогосподарських підприємств регіону формується, як сума надходжень від різних видів продукції. Так, в середньому за досліджуваний період, 88,7 % його розміру надійшло від галузі рослинництва, 7,7 % – галузі тваринництва і 3,6 % від надання послуг та перепродажу промислових товарів. Прибуток галузі рослинництва формується на 44,5 % за рахунок зернових (в тому числі 31,1 % кукурудза на зерно, 9,6 % – пшениця), 33,8 % – олійних культур (в т. ч. 26,1 % – насіння соняшнику), 8,3 % – цукрових буряків. Серед галузей тваринництва прибутковим лише є молочне скотарство. Виробництво м'яса ВРХ та свиней є збитковим.

Дані таблиці демонструють зростання по всіх основних показниках діяльності аграрних підприємств за період 2010-2018рр. Таким чином, за досліджуваний період спостерігається розвиток аграрних підприємств Черкаської області.

Таблиця 2.12

Економічні показники розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області*

Показник	2010р.	2012р.	2014р.	2016р.	2018р.	Дані 2018р. в % до 2010р.
Кількість сільськогосподарських підприємств – всього, одиниць	458	452	427	422	424	92,6
у т.ч. збиткових	113	80	128	30	37	32,7
прибуткових	345	372	299	392	387	112,2
Валова продукція с.-г. у постійних цінах, млн. грн	9096,0	10577,1	11102,8	10985,5	11372,8	125,0
в т.ч. рослинництва	4466,6	5955,2	6411,1	6437,1	6770,8	151,6
тваринництва	4629,4	4621,9	4691,7	4548,4	4602,0	99,4
Вироблено валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, тис.грн	913,4	1072,9	1127,2	1120,5	1151,3	126,0
Вироблено валової продукції сільського господарства на 1 середньорічного працівника, тис. грн	279,9	330,5	366,6	363,2	376,3	134,4
Капіталовіддача, грн	3,35	3,50	3,59	3,53	3,65	109,0
Прибуток (збиток) від усієї діяльності с.-г. підприємств, тис.грн	671098,4	1434329,0	761231,7	6054241,3	5553092,8	827,5
в т.ч. по галузі рослинництва	650395,1	1259255,3	550371,9	5555961,9	4798508,2	737,8
по галузі тваринництва	20703,3	131571,6	84527,4	278484,3	681528	3291,9
Рівень рентабельності (збитковості) всієї діяльності, %	18,3	27,1	10,5	49,4	42,3	24,0п.
в т.ч. рослинництва	24,1	36,3	10,8	62,0	49,0	24,9п.
тваринництва	2,1	7,9	6,9	9,9	23,3	21,2п.

* розраховано за даними Головного відділу статистики Черкаської області

Таблиця 2.13

Основні економічні показники розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області*

Показник	ФГ «Агрофірма «Базис»		ДП «Агрофірма «Байс-Агро»		СТОВ «Верхнячка-Агро»		СТОВ «Розсішки»	
	в середньому за 2009-2013	в середньому за 2014-2018	в середньому за 2009-2013	в середньому за 2014-2018	в середньому за 2009-2013	в середньому за 2014-2018	в середньому за 2009-2013	в середньому за 2014-2018
Площа сільськогосподарських угідь, тис.га	4,1	5,5	5,3	6,2	1,6	1,8	2,1	1,8
Середньорічна чисельність працівників, осіб	144	172	145	280	136	118	112	100
Розподіл виробничої собівартості виробленої сільськогосподарської продукції і послуг на 100 га с.г.угідь, тис.грн	380,8	1469,5	312,8	844,0	686,5	1296,6	453,9	1619,4
Розподіл чистого доходу (виручки) від реалізації сільськогосподарської продукції і послуг на 100 га с.г.угідь, тис.грн	615,5	1767,8	460,4	1452,2	624,2	2181,8	591,1	2529,8
Прибуток (збиток) від усієї діяльності с.-г. підприємств, тис.грн	4754,9	23826,0	6286,0	38017,0	-1571,1	15061,4	2170,0	15075,0
в т.ч. по галузі рослинництва	5458,1	22872,0	6697,0	35541,0	127,8	15176,9	2182,0	17700,0
по галузі тваринництва	-694,6	954,0	-411,0	2476,0	-1698,9	-115,5	62,0	-2513,0
Розподіл прибутку (збитку) від реалізації сільськогосподарської продукції і послуг на 1 га с.г.угідь, тис.грн	1,2	4,3	1,2	6,1	-0,9	8,4	1,0	8,4
Рівень рентабельності (збитковості) всієї діяльності, %	23,2	45,1	37,4	91,1	-13,6	62,2	21,2	49,5
в т.ч. рослинництва	34,6	63,0	44,3	94,5	7,0	108,4	62,8	104,3
тваринництва	-15,0	8,8	-13,7	59,9	-17,5	-1,1	1,0	-19,3

* розраховано за даними сільськогосподарських підприємств Черкаської області

2.2. Аналіз екологічного стану сільськогосподарських підприємств Черкаської області

Невід’ємною частиною сталого розвитку сільського господарства є екологічна складова. Загалом, аграрне виробництво, на думку деяких вчених, займає перше місце за своїм антропогенним впливом на навколишнє природне середовище через значну територіальну поширеність. Крім того, особливо потрібно виділити аспект якості і безпечності виробленої сільськогосподарської продукції, що є запорукою здоров’я і життя населення країни. Відповідно до екологічного паспорту Черкаської області в 2018 році серед 2044 підприємств сільського, лісового та рибного господарства 553 (27%) були екологонебезпечними.

Негативний вплив аграрного виробництва України на довкілля спричинений значною кількістю об’єктивних та суб’єктивних факторів. Серед них доцільно виділити надмірну розораність території, екстенсивне землеробство на розпайованих землях, застосування глибокої оранки, меліорацію, високу концентрацію виробництва (особливо галузі тваринництва), використання важкої машинної техніки, застосування пестицидів і інсектицидів, спалювання пожнивних залишків, безгосподарного зберігання й транспортування мінеральних добрив та отрутохімікатів, відсутність або ненадійна робота очисних споруд, продукування відходів, які можуть потрапляти у ґрунт, водойми і атмосферу тощо[116, 117].

Відповідно до статистичних даних на 01.01.2017 року сільськогосподарські угіддя в Україні займали 70,8% (42726,4 тис.га) від загальної земельної площі, а площа ріллі – 54% (при науково обґрунтованій нормі 40%). Це свідчить про значний ступінь розорення земельних площ країни та необхідність прийняття заходів по зменшенню даного показника. В країнах ЄС даний показник в рази менший (рис.2.4). Так, у Франції коефіцієнт розораності земельних угідь становить 33,1%, в Німеччині 32,7%, а в Австрії 16,9%.

В Черкаській області в останні роки ступінь розораності земель знаходиться на рівні близько 60%, що на 20% перевищує нормативний показник. Це тому, що ґрунти Черкащини вважаються найбільш продуктивними в Україні.

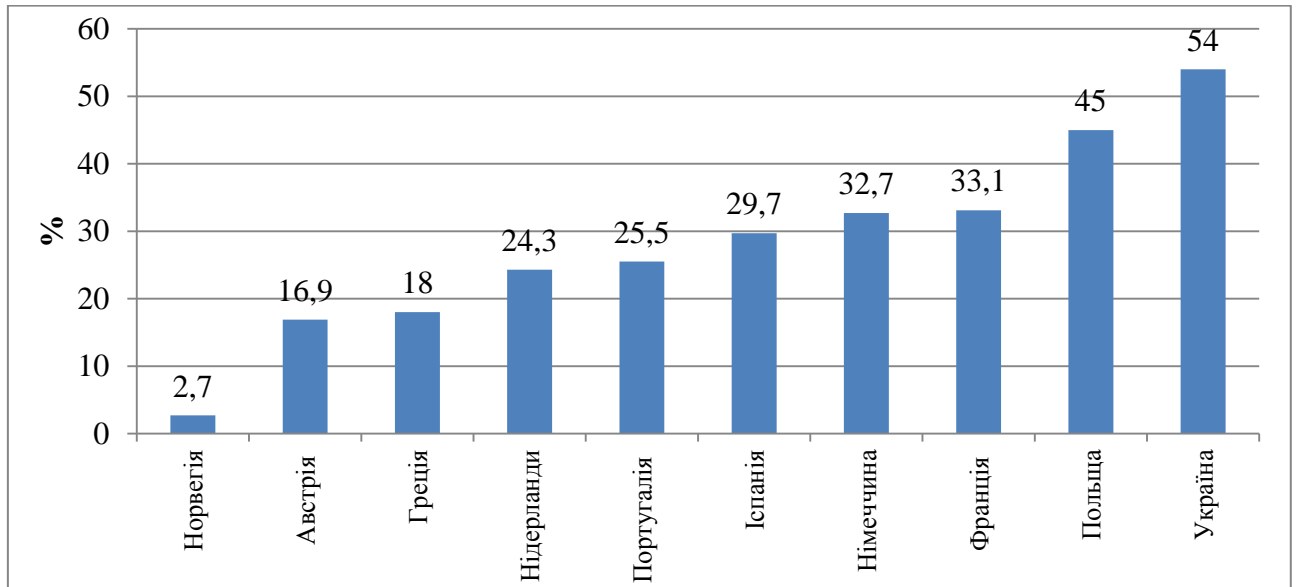

Рис. 2.4. Рівень розораності земель в деяких країнах ЄС та Україні, %
(за даними джерела [116])

Земельний потенціал сільськогосподарських підприємств Черкаської області слід розглядати не лише з кількісних позицій, а й з якісних. Зміни форм господарювання і власності на землю, що стали основним змістом перетворень в аграрному секторі України в останні роки, на жаль, негативно позначилися на родючості ґрунтів. Вони втратили значну частину гумусу, найродючіші у світі чорноземи перетворились у ґрунти із середнім рівнем родючості й продовжують погіршуватись.

Співставлення гумусованості ґрунтів за часів Докучаєва (1882 р.) з сучасним станом свідчить, що відносні втрати гумусу за цей, майже 120-річний період, досягли 22 % в Лісостеповій, 19,5 – в Степовій і біля 19 % - у Поліській зонах України. Найбільші втрати гумусу відбулися в період 60-80 рр. минулого сторіччя, що обумовлено інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва за рахунок збільшення площ просапних культур, перш за все, цукрових буряків і кукурудзи. У цей період щорічні втрати гумусу сягали 0,55-0,60 т/га [54].

На жаль процеси дегуміфікації протягом останніх 20 років не зупинилися, а продовжують протікати з достатньо високою інтенсивністю. За результатами агрохімічної оцінки земель сільськогосподарського призначення в Черкаській області з 1985 року середньо зважувальний вміст гумусу зменшився на 0,2% і становив 3,02% (табл.2.13). Зменшення середньозваженого показника вмісту гумусу, відповідно, впливає на зміни у перерозподілі площ за його забезпеченістю. Зокрема, площі ґрунтів з високим і дуже високим вмістом зменшилися, а з підвищеним та середнім, навпаки, збільшилися.

Таблиця 2.13

Агрохімічна характеристика обстежених земель за вмістом гумусу в ґрунтах Черкаської області*

Роки обсте женн я	Обстежена площа тис. га	Площі ґрунтів за вмістом гумусу												Середньозважувальний вміст гумусу, %
		дуже низький		низький		середній		підвище ний		високий		дуже високий		
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	
1985- 1989	1214,5	0,1	0,0	78,8	6,5	358,2	29,5	572,1	47,1	205,3	16,9	0,0	0,0	3,24
1990- 1994	1147,3	0,0	0,0	76,6	6,7	309,2	27,0	587,5	51,2	174,0	15,2	0,0	0,0	3,25
1995- 2000	1013,6	0,0	0,0	70,3	6,9	290,4	28,7	521,6	51,5	131,3	13,0	0,0	0,0	3,24
2000- 2005	957,8	1,1	0,1	68,2	7,1	270,9	28,3	469,2	49,0	146,2	15,3	2,2	0,2	3,23
2005- 2010	893,7	1,3	0,1	59,6	6,7	302,4	33,8	453,1	50,7	75,4	8,4	1,9	0,2	3,12
2011- 2015	850,1	0,9	0,1	73,1	8,6	318,8	37,5	398,7	46,9	57,0	6,7	2,6	0,3	3,02

* - розраховано автором на підставі джерела [55;110]

У разі продовження інтенсивного ведення сільського господарства і відсутності заходів з поповнення запасів у ґрунтах гумусу, його вміст, а, відповідно, і родючість ґрунтів, будуть знижуватися і відбуватиметься виснаження ґрунтів. Серед районів Черкаської області найвищий показник вмісту гумусу в Тальнівському районі, а найнижчий в Канівському – лише 2,29% (табл.2.14).

Таблиця 2.14

Якість ґрунтів сільськогосподарського призначення в Черкаській області [110]

Назва районів	Вміст гумусу, %	Середньо-зважений вміст азоту, мг/кг	Вміст фосфору, мг/кг	Вміст калію, мг/кг	% кислих ґрунтів	Еколого агрохімічна оцінка, бал
Городищенський	2,99	105,1	143,0	72,0	17,3	56,0
Драбівський	3,83	137,8	112,0	66,0	2,9	57,6
Жашківський	3,39	133,9	133,0	94,0	4,7	63,0
Звенигородський	2,80	110,1	137,0	90,0	38,5	55,7
Золотоніський	2,97	120,8	127,0	68,0	12,7	54,7
Кам'янський	2,79	115,2	131,0	80,0	13,4	55,6
Канівський	2,29	84,6	126,0	60,0	32,6	44,6
Катеринопільський	3,37	126,2	108,6	93,2	20,4	55,9
Корсунь-Шевченківський	2,30	85,9	146,0	70,0	30,5	51,1
Лисянський	3,09	120,4	125,9	87,6	14,5	57,9
Маньківський	2,88	119,9	153,0	108,0	22,8	62,0
Монастирищенський	3,21	128,1	153,0	89,0	36,3	61,1
Смілянський	2,58	98,3	126,0	87,0	23,4	49,7
Тальнівський	3,38	135,9	110,0	98,7	9,2	60,5
Уманський	3,29	145,7	121,1	109,6	37,1	62,0
Христинівський	3,26	131,5	148,0	94,0	27,4	64,3
Черкаський	2,42	93,2	158,0	62,0	42,0	50,5
Чигиринський	2,27	101,2	99,0	66,0	39,6	42,8
Чорнобаївський	3,23	122,1	102,0	66,0	13,1	52,1
Шполянський	3,21	129,6	132,0	92,0	12,6	58,9

У ґрунтовому покриві Черкаської області переважають чорноземи типові та чорноземи сильно реградовані, які займають 53,7%. Темно-сірі опідзолені і реградовані ґрунти та чорноземи опідзолені і слабо реградовані займають 28,9%, а світло-сірі і сірі опідзолені ґрунти – 7,3% [110].

За інформацією Головного управління Держгеокадастру у Черкаській області в 2018 році знаходиться 361,8 тис. га деградованих та 108,8 тис. га малопродуктивних земель, потребують консервації 139,2 тис. га деградованих та малопродуктивних земель.

Нинішній стан ведення сільського господарства в Черкаській області не відповідає вимогам раціонального природокористування, що призводить в кінцевому результаті до таких екологічних наслідків як ерозія, техногенне забруднення, вторинне осолонцювання, підтоплення та зсуви ґрунтів. Так, на кінець 2018 року в області загальна площа порушених земель складала 3,478 тис. га, відпрацьованих 1,957 тис. га, що показано в табл. 2.15.

Таблиця 2.15

**Тенденції в порушенні та рекультивації земельних угідь в
Черкаській області**

Землі	2010р.	2012р.	2014р.	2016р.	2018р.
Порушені, тис. га	3,478	3,478	3,478	3,478	3,478
% до загальної площі території	0,17	0,17	0,17	0,17	0,17
Відпрацьовані, тис. га	1,957	1,957	1,957	1,957	1,957
% до загальної площі території	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09
Рекультивовані, тис. га	0,010	0,0	0,0	0,0	0,0
% до загальної площі території	0,0005	0,0	0,0	0,0	0,0

* - за інформацією Головного управління Держгеокадастру у Черкаській області

Протягом 20 років екстенсивного ведення сільськогосподарського виробництва в регіоні спостерігається масове порушення агрохімічного закону повернення поживних речовин, згідно з яким елементи живлення, відчужені з урожаєм сільськогосподарських культур, мають бути повернені до ґрунту. А це, звісно, призведе до зниження урожайності основних сільськогосподарських культур. Одним із основних дієвих заходів повернення поживних речовин в ґрунт є використання органічних і мінеральних добрив.

На жаль, в сільському господарстві Черкаської області спостерігається чітка динаміка скорочення використання як органічних так і мінеральних добрив, що, як наслідок, негативно позначається на розвитку підприємств даної галузі (табл.2.16).

Таблиця 2.16

**Динаміка внесення органічних та мінеральних добрив в
сільськогосподарських підприємствах Черкаської області***

Показник	1990 рік	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
Мінеральні добрива										
Всього внесено в поживних речовинах, тис. ц	1869,7	212,3	399,9	772,4	857,2	1006,5	994,0	906,5	887,8	979,2
Удобрена площа під урожай, тис. га	944,9	309,3	416,8	735,4	777,6	809,5	813,6	804,9	797,6	828,8
Частка удобреної площі, %	80	30	47	79	82	86	87	87	87	91
Внесено в ґрунт у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	158	21	45	83	90	107	106	97	97	108
Органічні добрива										
Всього внесено, тис. т	12509	2544,6	1000,9	1147,4	1152,1	1134,4	1038,9	1230,6	1076,0	1130,0
Удобрена площа, тис. га	225,1	47,9	19,0	34,8	34,2	33,3	30,6	44,9	42,2	49,4
Частка удобреної площі, %	19	5	2	4	4	4	3	5	5	5
Внесено на 1 га посівної площі, т	10,6	2,5	1,1	1,2	1,2	1,2	1,1	1,3	1,2	1,2

* - розраховано автором на підставі джерела [14, 110]

Так, починаючи з 1990 року внесення мінеральних добрив скоротилося вдвічі, а органічних – в 12 разів, що звісно негативно впливає і на кількісні і на якісні показники розвитку підприємств.

Роль органічних добрив в землеробстві загальновідома, і його роль як основного елемента правильної системи удобрення не знижувалась і тоді, коли вносились порівняно великі дози мінеральних добрив. Завдяки їм традиційно задовольнялось від 30 % до 50 % потреби рослин у живленні. Прикладом цього є розвинені країни Європи - Німеччина, Велика Британія, Голландія, які поряд із внесенням значної кількості мінеральних добрив (350-800 кг/га д.р.) вносять на гектар орної землі і високі норми органічних добрив 26-75 тонн, одержуючи при цьому стабільно 55-60 ц/га зернових культур. Щодо мінеральних добрив, то світовий досвід застосування мінеральних добрив переконливо свідчить про їх 40-50 % пайову участь у формуванні врожаю [54].

Розглянемо залежність між кількістю використаних мінеральних добрив та урожайністю зернових культур (без кукурудзи) на прикладі сільськогосподарських підприємств Черкаської області (рис.2.5).

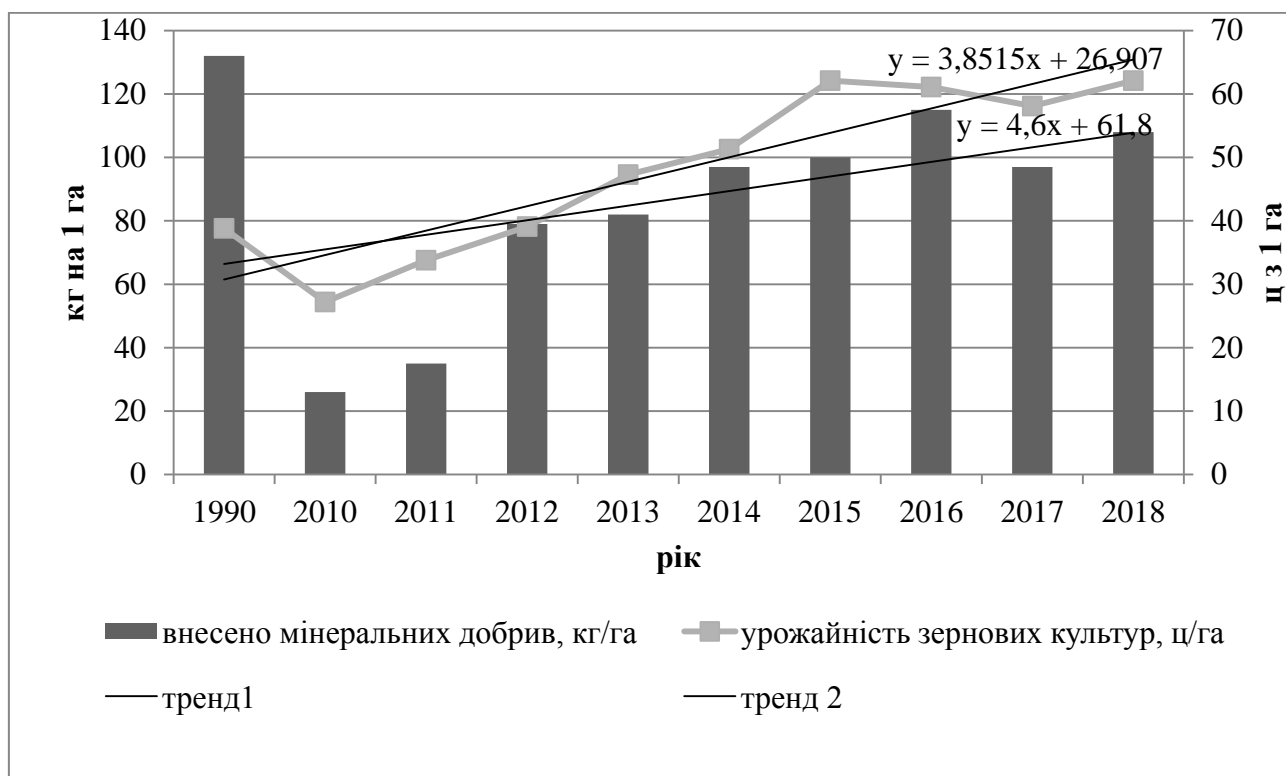

Рис.2.5. Динаміка урожайності зернових культур та обсягу внесених мінеральних добрив в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області (побудовано автором на основі даних джерела [55,110])

Дані рисунку 2.5 показують позитивну тенденцію зростання обсягів внесених мінеральних добрив (рівняння тренду $y = 4,6x + 61,8$) та урожайності зернових культур (рівняння тренду $y = 3,8515x + 26,907$) в Черкаській області за період з 1990-2018 рр. Проведений кореляційно-регресійний аналіз (Додаток К) демонструє чітку залежність між урожайністю культур та кількістю внесених добрив. Так, величина коефіцієнта множинної кореляції R характеризує якість отриманої моделі. Згідно з розрахунками, даний коефіцієнт становить 0,941, що свідчить про наявність у моделі високої кореляції. Значення R -квадрата, тобто коефіцієнта детермінації, свідчить про відповідність вихідних даних та регресійної моделі, оскільки його значення наближується до 1 і становить 0,886. Таким чином, лінійна модель пояснює 89% варіації, що означає правильність вибору фактору. Високе значення коефіцієнта кореляції та детермінації свідчить, що дана залежність є достатньо закономірною. Отриманий кореляційно-регресійний аналіз показників дає змогу побудувати модель впливу обсягу внесених мінеральних добрив на урожайність зернових культур в сільськогосподарських підприємствах: $Y = 16,752 + 0,394X_1$. Це дає підстави стверджувати, що розвиток сільськогосподарського підприємства залежить від якісного складу його земельного потенціалу, що необхідно враховувати у господарській діяльності.

Інтенсифікація сільського господарства включає в себе широке застосування засобів захисту рослин біологічного чи хімічного походження. Пестициди й агрохімікати при неправильному застосуванні здійснюють негативний вплив на навколишнє природне середовище, а тому їх застосування вимагає спеціальних знань та підготовки. Особливою проблемою стало неконтрольоване застосування засобів захисту рослин в домогосподарствах та сільськогосподарських підприємствах, в яких через відсутність агрономічної служби можливе недотримання технологій виробництва. Небезпека використання пестицидів пов'язана з їх високою токсичністю, широким спектром дії і міграції. Вони є досить небезпечними для навколишнього природного середовища та здоров'я людини, оскільки мають здатність

накопичуватися в живих організмах і передаватися по ланцюгу живлення. Особливість пестицидів, порівняно з іншими хімічними речовинами полягає у неминучості їх циркуляції в біосфері протягом тривалого часу [110].

В Черкаській області за останні п'ять років зросла кількість внесених пестицидів на 1 га (табл.2.17).

Таблиця 2.17

Тенденція застосування засобів захисту рослин в Черкаській області

Показник	2010 рік	2012 рік	2014 рік	2016 рік	2018 рік	2018 в % до 2010
Витрати засобів захисту рослин, тис. т	2,45	2,45	2,59	2,23	2,14	87,3
Площа, на якій застосовувалися засоби захисту рослин, тис. га	2,67	2,93	3,07	2,59	2,59	97,0
Кількість внесених пестицидів на 1 га, кг	1,1	1,9	2,0	1,9	1,8	165,1

Екологічною проблемою Черкаської області, що потребує вирішення, є забруднення навколишнього природного середовища внаслідок зберігання на її території непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів (відходів пестицидів) та тари від них.

Станом на 01.01.2018, за даними інвентаризації в області у шести її районах накопичено 281,091 тонн непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів (табл.2.18). З них, найбільшу кількість відходів пестицидів – 240,0 тонн розміщено у сховищі в смт. Єрки Катеринопільського району, що становить 84 % від загальної кількості накопичених відходів пестицидів.

Кожен склад зберігання відходів пестицидів є об'єктом потенційної небезпеки, який у випадку виникнення аварійної ситуації збільшує ризик для здоров'я населення.

Таблиця 2.18

Кількість накопичених відходів пестицидів і агрохімікатів в Черкаській області на 01.01.2018 року*

№ з/п	Район	Кількість накопичених відходів пестицидів і агрохімікатів, тонн	Розрахункова потреба в коштах на 2016-2018 рр., тис. грн.
1.	Драбівський	15,000	765,000
2.	Жашківський	2,250	114,750
3.	Звенигородський	3,441	175,491
4.	Катеринопільський	240,000	12 240
5.	Монастирищенський	8,812	449,412
6.	Тальнівський	2,500	127,500
7.	Черкаський	9,088	463,488
	Всього	281,091	14 335,641

* за даними Управління екології та природних ресурсів Черкаської обласної державної адміністрації

В Черкаській області прийнято Програму «Забезпечення екологічно безпечного збирання, перевезення, зберігання, утилізації, видалення та знешкодження непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів та тари від них», метою якої є покращення екологічного стану навколишнього природного середовища області, обмеження шкідливого впливу непридатних та заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів на довкілля та здоров'я людини шляхом проведення спеціалізованими підприємствами робіт з їх вивезення на знешкодження [118].

Проте, не зважаючи на прийняту Програму, в 2016-2017 роках її фінансування не відбувалося, що є проблемою сучасності (табл.2.19).

Безпосередній вплив на навколишнє природне середовище чинять процеси зрошення та осушення земель і за даними Черкаського обласного управління водних ресурсів станом на 01.01.2017 року в області обліковуються

осушувальні системи на площі 55,7 тис. га та зрошувальні системи на площі 63,2 тис. га.

Таблиця 2.19

Обсяги фінансування «Обласної програми вилучення, утилізації, знищення та знешкодження непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів та тари від них на 2016-2018 роки» в Черкаській області

Джерела фінансування	Орієнтовний обсяг фінансування на 2016-2018 рр., тис. грн.	У тому числі за роками		
		2016	2017	2018
Державний бюджет	12 240,0	-	-	12 240,0
місцеві бюджети	1 614,762	-	-	1 614,762
інші джерела	480,879	-	-	480,879
Усього	14 335,641	-	-	14 335,641

* за даними Управління екології та природних ресурсів Черкаської обласної державної адміністрації

Важливою екологічною проблемою стійкого розвитку суспільства України є забруднення атмосферного повітря стаціонарними та пересувними джерелами забруднення. Атмосферні забруднення шкідливо впливають на здоров'я та тривалість життя людей і тварин, на родючість ґрунту, на зміну біогеоценозу території. Основними джерелами забруднення атмосферного повітря в сільському господарстві є:

- вентиляційні викиди з приміщень для утримання птиці, тварин;
- викиди від паливовикористовуючих установок (теплогенератори);
- викиди від місць для зберігання та обробки пташиного посліду та гною;
- викиди від сільськогосподарської техніки, тощо[110].

Статистичні дані свідчать про загальну тенденцію до зменшення обсягів викидів в атмосферу в Черкаській області в останні роки (табл.2.20).

Загалом по Черкаській області у 2018 році щільність викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел викидів у розрахунку на 1

км² складала 2,5 т (за 2016 рік – 5,7 т), а обсяги викидів забруднюючих речовин у розрахунку на душу населення – 42,3 кг (за 2016 рік – 96,4 кг).

Таблиця 2.20

Аналіз викидів в атмосферне повітря в Черкаській області

Рік	Викиди в атмосферне повітря, тис.тонн			Щільність викидів в розрахунку на 1 кв.км., т	Обсяги викидів в розрахунку на 1 особу, кг
	всього	в тому числі			
		стаціонарні джерела	пересувні джерела		
2000	93,1	28,8	64,3	4,5	64,5
2010	140,2	62,2	78,0	6,7	109,4
2012	146,4	69,4	77,0	7,0	115,0
2014	136,6	66,7	69,9	6,5	108,8
2016	120,3	57,5	62,8	5,7	96,4
2018	-	52,3	-	2,5	42,3

Примітка. В 2018 році збір даних по пересувних джерелах забруднення в Черкаській області не проводився.

Серед загального обсягу викидів в атмосферу в Черкаській області в 2018 році 21,4% (11,2 тис.тонн) належить підприємствам аграрного сектору. Причому, слід зазначити, що ПрАТ "Миронівська птахофабрика є другим підприємством за обсягами викидів із показником 8492,720 т в 2016 році та 8192,701т в 2018 році.

Для скорочення викидів та забезпечення нормативного стану атмосферного повітря необхідно розробляти та впроваджувати відповідні заходи: впроваджувати новітні технології, пов'язані з економією палива, встановлювати на підприємствах вискоєфективне очисне обладнання тощо. Так, в 2016 році в Україні було прийнято в експлуатацію установки для уловлювання та знешкодження забруднюючих речовин з відхідних газів обсягом 25 тис.м³ газу за годину (рис.2.6).

Безперечно, важливою галуззю сільськогосподарського виробництва є тваринництво. Проте, діяльність даної галузі спричиняє негативний вплив на навколишнє природне середовище. Так, за дослідженнями О.Жукорського, в

Україні найбільші обсяги викидів (забруднювальні хімічні речовини (без парникових газів), мікроорганізми, пил) спричиняє птахівництво – 72%; свилярство – 19 та інші підгалузі – 9% [120].

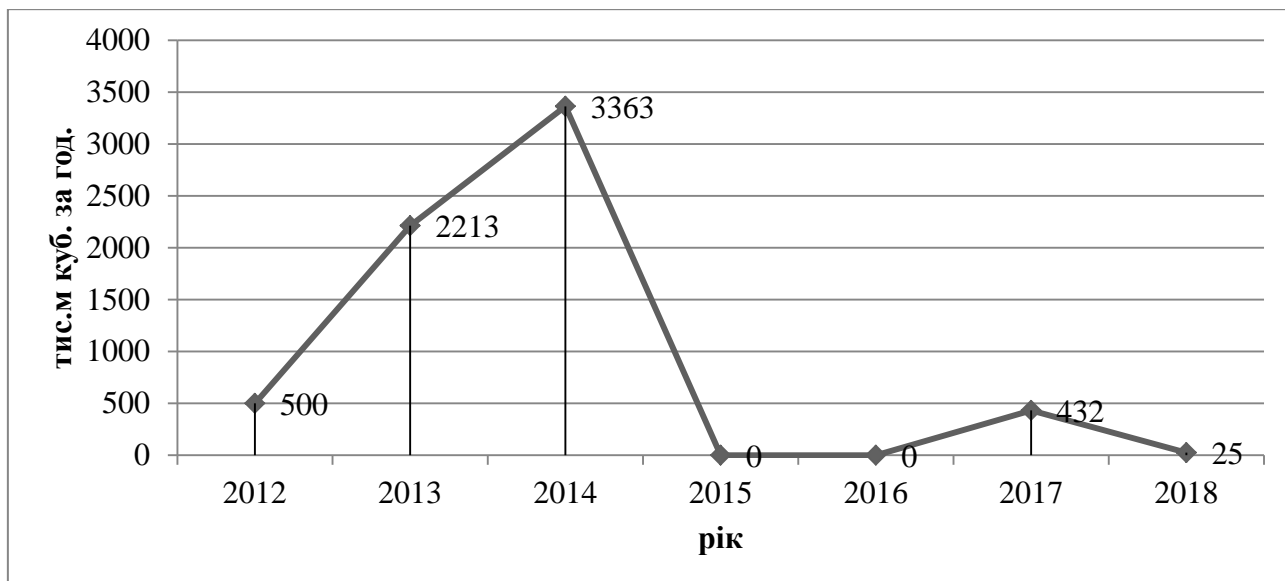

Рис.2.6. Встановлення установок для уловлювання та знешкодження забруднюючих речовин з відхідних газів в Україні, тис.м³ газу за годину

(побудовано за даними джерела [119])

Джерелами забруднення можуть бути як самі тварини, так і продукти їх життєдіяльності, а також усі виробничо-господарські процеси галузі. Так, в процесі утримання тварин в повітряний простір потрапляють різні категорії забруднювальних речовин; відбувається забруднення і зараження навколишнього середовища гноєм; природних вод стоками тваринницьких ферм; виснаження пасовищ; простежується тенденція до зростання відходів, пов'язаних зі спаленням туш тварин тощо. Саме тому важливе дотримання технології виробництва продукції тваринництва.

В Черкаській області загалом спостерігається спад у розвитку тваринництва (табл.2.21), що пов'язано, насамперед, із збитковістю виробництва тваринницької продукції в Україні.

Наведені дані показують значне скорочення поголів'я тварин в Черкаській області за винятком галузі птахівництва, яка і є основним забруднювачем довкілля в регіоні.

Таблиця 2.21

Динаміка поголів'я тварин в сільському господарстві Черкаської області (тис.гол.)*

Вид тварин	2010 рік	2012 рік	2014 рік	2016 рік	2018 рік	Рівень 2018р. в % до 2010р.
Поголів'я ВРХ	422,5	279,6	208,8	186,4	176,4	41,8
Поголів'я корів	188,7	131,1	95,4	88,4	83,1	44,0
Поголів'я свиней	506,4	433,3	488,1	400,2	386,2	76,3
Поголів'я овець та кіз	62,7	48,0	39,3	33,9	31,1	49,6
Поголів'я птиці	2608,5	2430,8	3366,8	23749,4	24310,3	932,0

* сформовано за даними Державної служби статистики України

Сталий розвиток сільського господарства не можливий без впровадження альтернативних, ресурсощадливих екологічних технологій виробництва сільськогосподарської продукції. Окремо важливо наголосити на розвитку органічного виробництва, яке стало досить поширеним в світі в останні роки. В Україні теж створюються можливості для розвитку органічного сільського господарства. Так, в 2014 році вступив в дію Закон «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», згідно з яким, під час органічного виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, визначені цим Законом для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження та відновлення природних ресурсів.

В 2018 році в Черкаській області нараховувалося 14 сертифікованих виробників органічної рослинної продукції та засобів захисту рослин, в 2016 році було лише 3 сертифіковані підприємства. Але частка сільськогосподарських земель, на яких впроваджуються екологічно орієнтовані

та органічні технології ведення сільського господарства незначна і становить близько 0,2% (1,6 тис. га) від загальної площі сільськогосподарських угідь.

Сертифіковані підприємства по рослинництву :

- ТОВ "Агрофірма Орадівка"(Христинівський район), ФГ "Пама" (Смілянський район), ТОВ "Пономар" та інші. (зернові та технічні культури);
- ТОВ НВЦ "Черкасибіозахист", ФОП Конкін Т.М. (виробники добрив та засобів захисту рослин);
- Переробне підприємство ТОВ "Агрофірма "Поле" (кукурудзяна та пшона крупа);
- ФОП Кривенко М.І. та Куць Ф.М. (бджільництво);
- ФОП Лановенко М.В. (Жашківський район), ФОП Кукунін Б.О. та ФОП Мкртчян А.Р. (виращування саджанців ягідних культур).

Вважаємо, що подальший розвиток органічного виробництва сприятиме покращенню екологічного та соціально-економічного стану Черкаської області та спрямовувати її в русло сталого розвитку.

Екологічні аспекти сталого розвитку в сільському господарстві залежать від його інституційного забезпечення, і, насамперед, законодавчого. Підписавши Угоду про асоціацію між Україною та країнами ЄС, Україна взяла на себе зобов'язання по екологічному веденню сільськогосподарського виробництва та виконання всіх належних норм і дотримання відповідних стандартів [111]. Так, глава 6 «Навколишнє природне середовище» передбачає розвиток співробітництва з питань охорони навколишнього середовища та поліпшення якості природних ресурсів. Глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» передбачає заохочення сучасного і сталого сільськогосподарського виробництва з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема, поширення застосування методів органічного виробництва та використання біотехнологій, впровадження кращих практик у цих сферах [111]. Законодавче забезпечення охорони довкілля в Україні представлено в Додатку Д.

Загалом, починаючи з 2013 року Європейська екологічна комісія ООН в рамках програми EAP GREEN сприяла розробці в Україні національної системи Стратегічної екологічної оцінки та Оцінки впливу на довкілля стосовно перегляду існуючої національної регуляторної та законодавчої бази. Результатом стало прийняття в травні 2017 року Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» та в березні 2018 року Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» [112, 113]. Метою вказаних законодавчих актів є встановлення правових та організаційних засад оцінки впливу на довкілля, спрямованої на запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, а також сприяння сталому розвитку шляхом забезпечення охорони довкілля, безпеки життєдіяльності населення та охорони його здоров'я, інтегрування екологічних вимог під час розроблення та затвердження документів державного планування. Дані Закони поширюються на всі галузі народного господарства, в тому числі й на сільськогосподарське виробництво.

Як зазначають науковці відділу економіки і політики аграрних перетворень Державної установи “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, для здійснення спільної аграрної політики між ЄС та Україною у сфері сільського господарства та сільського розвитку необхідно прийняти 60 регламентів та директив (стосуються політики якості; органічного землеробства; генетично модифікованих сільськогосподарських культур; біорізноманіття; ринкових стандартів для рослин, насіння, фруктів і овочів, для видів тварин і продуктів тваринництва). На сьогодні прийнято лише частину необхідних законів, наприклад, у природоохоронній сфері – всього 2 і розроблені проекти 6-ти законів України [114]. Головним виконавцем по приведенню аграрного законодавства України у відповідність до європейських вимог є Міністерство аграрної політики та продовольства України. Окрім

законодавства в Україні необхідно проводити просвітницьку та консультаційну діяльність агровиробників, а також надавати належну фінансову допомогу для будівництва полігонів для зберігання органічних добрив, на впровадження ресурсозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур, на закупівлю екологічного обладнання, техніки тощо. Саме така практика здійснюється в країнах ЄС і сприяє екологізації агровиробництва.

Згідно із Національною стратегією наближення українського законодавства до політики ЄС у сфері охорони довкілля відбувається у три періоди:

- перший період: 2014-2017 рр.;
- другий період наближення й імплементації відбудеться 2018-2021 рр.;
- третій період – до кінця 2024 р. переважно здійснюватиметься діяльність із впровадження законодавства [115].

Відповідно до вимог Євросоюзу з метою здійснення екологічного сільськогосподарського виробництва, раціонального природокористування та захисту навколишнього природного середовища від забруднень, в країнах необхідно прийняти Національний кодекс належної сільськогосподарської практики. Прикладом може виступати Польща, в якій у 2002 році було прийнято *Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej*, Республіка Молдова – 2007 рік, Чеська Республіка та інші країни. В Кодексі повинні бути розроблені базові мінімальні стандарти сільськогосподарського виробництва, які обов'язково повинні виконуватись виробниками (стосуються дотримання технологій виробництва, зберігання добрив, запобігання ерозії ґрунту, дотримання стандартів якості продукції тощо) та підвищені стандарти (порівняно із базовими). Саме цей документ повинен стати основним інструментом сталого розвитку сільського господарства в Україні.

Отже, сталий розвиток сільського господарства Черкаської області, складовою частиною якого є екологічний аспект, безпосередньо залежить від впливу сільського господарства на навколишнє природне середовище. Для зменшення негативного впливу сільськогосподарського виробництва на

довкілля потрібно застосувати сукупність засобів не тільки екологічного, а й економічного змісту, стимулювати поширення та впровадження екологічних технологій виробництва, сприяти проведенню технічної модернізації підприємств тощо.

2.3. Оцінка соціального розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області

Невід’ємною умовою сталого розвитку сільського господарства є соціальний розвиток сільськогосподарських підприємств та сільських територій загалом. На жаль, соціальний розвиток села в Україні перебуває на сьогоднішній день в критичному стані – складна демографічна ситуація; занепад соціальної сфери, побутового обслуговування селян; безробіття та низький рівень доходів сільських жителів тощо. Покращення стандартів життя повинне відповідати вимогам ХХІ століття, які вимагають адекватної інфраструктури: дороги та сполучення, Інтернет, управління відходами, водопостачання та водовідведення, а також збільшення соціального капіталу (спроможність та знання) сільських громад.

Соціальний розвиток села відбувається в умовах трансформаційних перетворень, і як зазначає Шпикуляк О.Г. «сільський соціум виявився неготовим до кардинальних короткострокових змін. Трансформації на селі проходять досить повільно через небажання селян, неспроможність змінювати директивно-адміністративне середовище свого життя на ліберально-ринкове» [122]. Разом з тим, сільське населення стало тим буфером, яке взяло на себе проблеми самозабезпечення та забезпечення важливими продуктами харчування населення у кризовий період.

Соціальний потенціал сталого розвитку – це сукупність можливостей, здібностей, готовності суспільства до перетворень для задоволення потреб у збереженні та розвитку людини, ресурсів для гідного життя теперішнього й

майбутніх поколінь, у збалансованості та безпеці економічної, соціальної й екологічної сфер [121].

Важливо зазначити, що соціальний потенціал села одночасно виступає і фактором сталого розвитку і умовою його досягнення. Саме тому необхідно проаналізувати основні соціальні індикатори сталого розвитку на рівні сільськогосподарської галузі та регіону.

Основою сталого розвитку сільських територій є розвиток сільського господарства, яке забезпечить робочі місця, продовольчу безпеку, розбудову транспортної, соціальної та іншої інфраструктури на селі, розблокування економічного потенціалу територій, самореалізацію та організацію змістовного дозвілля жителів сільських територій в області. Тобто, соціальний розвиток села на пряму корелює із соціальним: чим вищий рівень економічного розвитку, тим вищий і соціального розвитку.

Для аналізу соціального розвитку села необхідно розглянути такі ключові елементи:

1 – людський потенціал, що включає в себе життєвий потенціал; трудовий підприємницький потенціал; освітній та духовний, соціально-психологічний та особистісний потенціал;

2 – соціальні відносини та соціальні інститути на селі;

3 – розвиток соціальної сфери та соціальної інфраструктури сільських територій.

Аналіз розвитку людського потенціалу на селі. Сучасний соціальний стан села в Україні можна означити як катастрофічний: спостерігається відтік молоді в міста та за межі країни; поглиблення кризових явищ загальногосподарського характеру; загострення демографічної кризи, ріст безробіття; зниження реальних доходів сільського населення тощо [123].

Аналогічна ситуація притаманна і для сільських населених пунктів Черкаської області, яких на 01.01.2019 року нараховувалось 824.

Дані рис.2.7. демонструють скорочення чисельності населення Черкаської області за період з 2010 по 2018 рр. на 9%, тобто на 12,175 тис. осіб щорічно

(рівняння тренду $y = -12,175x + 1332,1$). Проте, чисельність сільського населення за означений період скоротилась аж на 14,4% (рівняння тренду $y = -8,6017x + 602,61$). Тобто, можна спрогнозувати, що якщо скорочення населення буде відбуватися такими ж темпами, то через 12 років сільське населення Черкащини зменшиться ще на 100 тис. осіб.

Також важливо зазначити, що частка сільського населення у 2005 році становила 45,7%, а в 2018 році зменшилась до 43%.

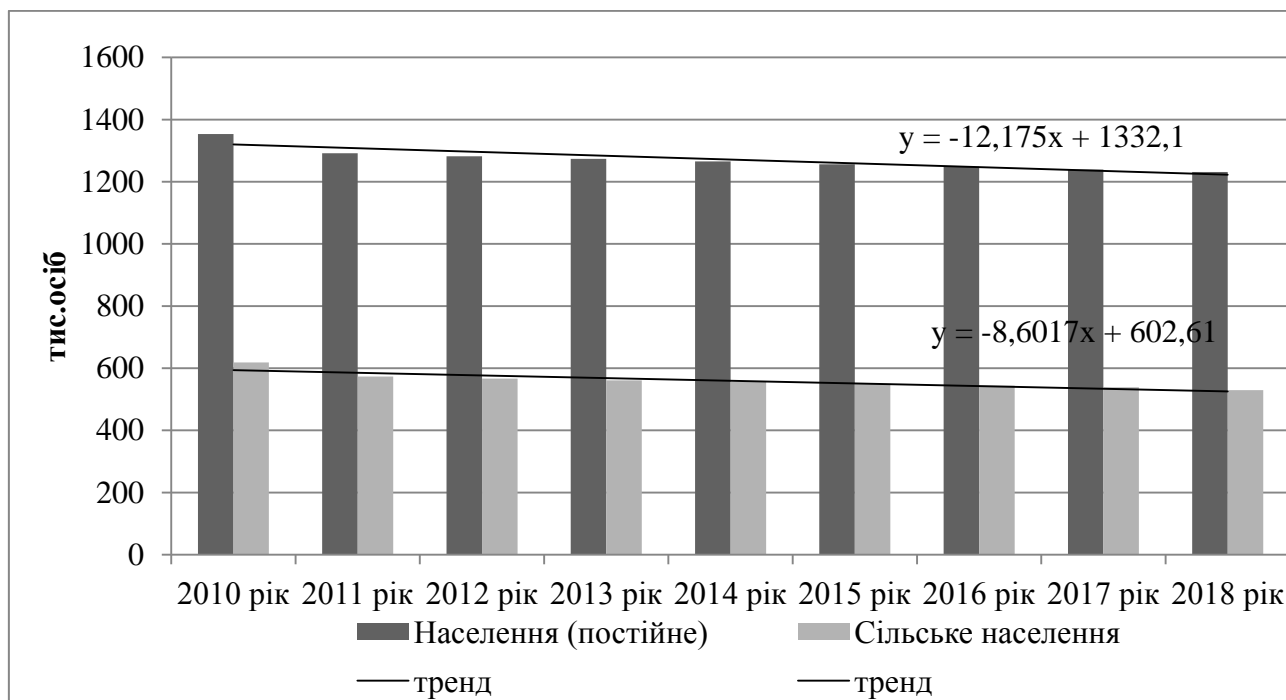

Рис.2.7. Тенденції зміни чисельності населення Черкаської області на 01.01., тис. осіб (сформовано за даними Державної служби статистики України)

Причини скорочення чисельності сільського населення є різними. Серед них доцільно виокремити низький рівень народжуваності та високий рівень смертності; малу тривалість життя сільського населення, яка в Україні складає 67 років, в той час, коли в розвинутих країнах світу даний показник наближається до 80 років: Англія 76 років, Японія - 78, США і Швеція - 77, Японія - 78 років. Також через виробниче та соціальне навантаження в рази зросли показники міграції населення. Негативно впливає на чисельність населення низький рівень медицини та освіти на селі, примітивний розвиток інфраструктури тощо. Та на мою думку, все ж таки визначальною є проблема

низького рівня доходів й високих витрат на проживання, які є наслідком кризового стану економіки країни в період трансформаційних перетворень до ринкової моделі. Адже в структурі надходжень основним джерелом доходів домогосподарств є різного виду допомоги держави та грошові допомоги від родичів й інших родичів (табл.2.22).

Таблиця 2.22

Структура грошових доходів домогосподарств, які проживають у сільській місцевості Черкаської області, місяць/господарство*

Показник	2005 рік		2010 рік		2018 рік	
	грн	%	грн	%	грн	%
Усього грошових доходів	857,84	100	2356,63	100	3871,00	100
Оплата праці	241,05	28,1	692,85	29,4	1436,14	37,1
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	18,01	2,1	101,34	4,3	69,68	1,8
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	155,27	18,1	431,26	18,3	476,13	12,3
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	338,85	39,5	930,87	39,5	1544,53	39,9
Грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	104,66	12,2	200,31	8,5	344,52	8,9

* сформовано за даними Державної служби статистики України

Заробітна плата в галузі сільського господарства, яка знецінюється через інфляційні процеси в країні, за останні п'ятнадцять років складає від 28 до 37% від загального рівня доходів. Окрім цього, номінальна заробітна плата в сільській місцевості Черкаської області є суттєво нижчою від середньої заробітної плати по області та пересічно по Україні (табл.2.23).

Таблиця 2.23

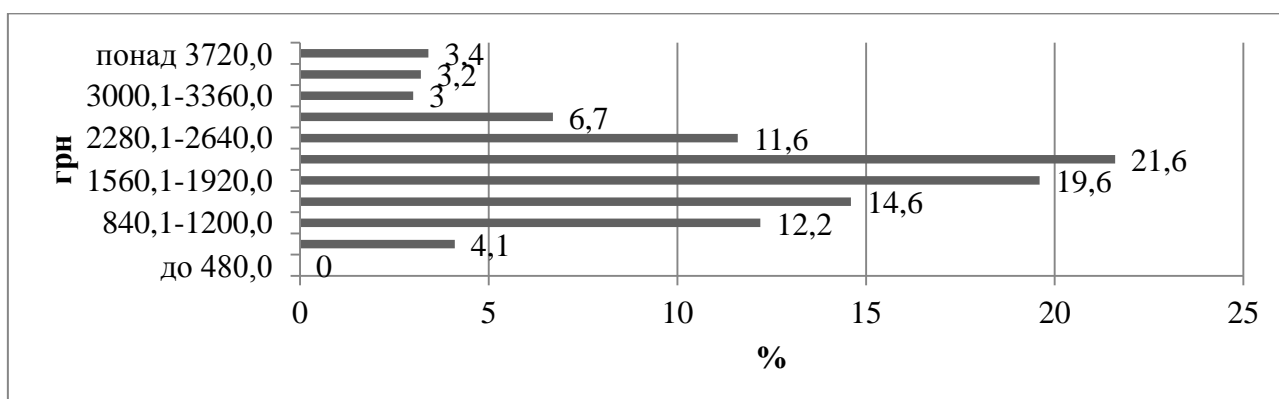
**Рівень середньомісячної номінальної заробітної плати в Україні в
2010-2018 рр., грн.***

Показник	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
В цілому по Україні	2239	2633	3026	3265	3480	4195	5183	7104	8864
В цілому по Черкаській області	1835	2155	2508	2682	2829	3360	4148	6057	7557
Сільське господарство в Черкаській області	1608	1986	2384	2458	2661	3178	4128	5935	7478

* сформовано за даними Державної служби статистики України

У 2018 році номінальна середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві Черкаської області складала лише 84% від середнього рівня даного показника в Україні. Очевидно, що такий рівень доходів спонукає сільське населення до пошуку інших джерел доходу, зміни місця роботи та проживання тощо.

Необхідно також зазначити, що за даними Статистичного щорічника Черкаської області в сільській місцевості в 2018 році частка населення з середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць нижчими прожиткового мінімуму становила 17,1% і лише 3,4% всього сільського населення регіону отримувала дохід вищий 3720,0 грн в місяць в той час, коли розмір середньомісячної заробітної плати загалом в Україні становив 7104 грн (рис.2.8).

**Рис.2.8. Розподіл сільського населення Черкаської області за рівнем
середньодушових еквівалентних грошових доходів в 2018 році, %**

(сформовано автором за даними Державної служби статистики України)

Основна частина сільського населення Черкащини (41,2%) в цей період отримувала середньомісячний дохід в розмірі від 1560,1 до 2280,0 грн, що є надзвичайно низьким показником.

Аналіз офіційних статистичних даних показує також, що 84,8% доходу населення в сільській місцевості Черкаської області витрачається на споживання, і в тому числі 54,4% на придбання продовольчих товарів і 31,4% на придбання непродовольчих товарів та послуг (рис.2.9).

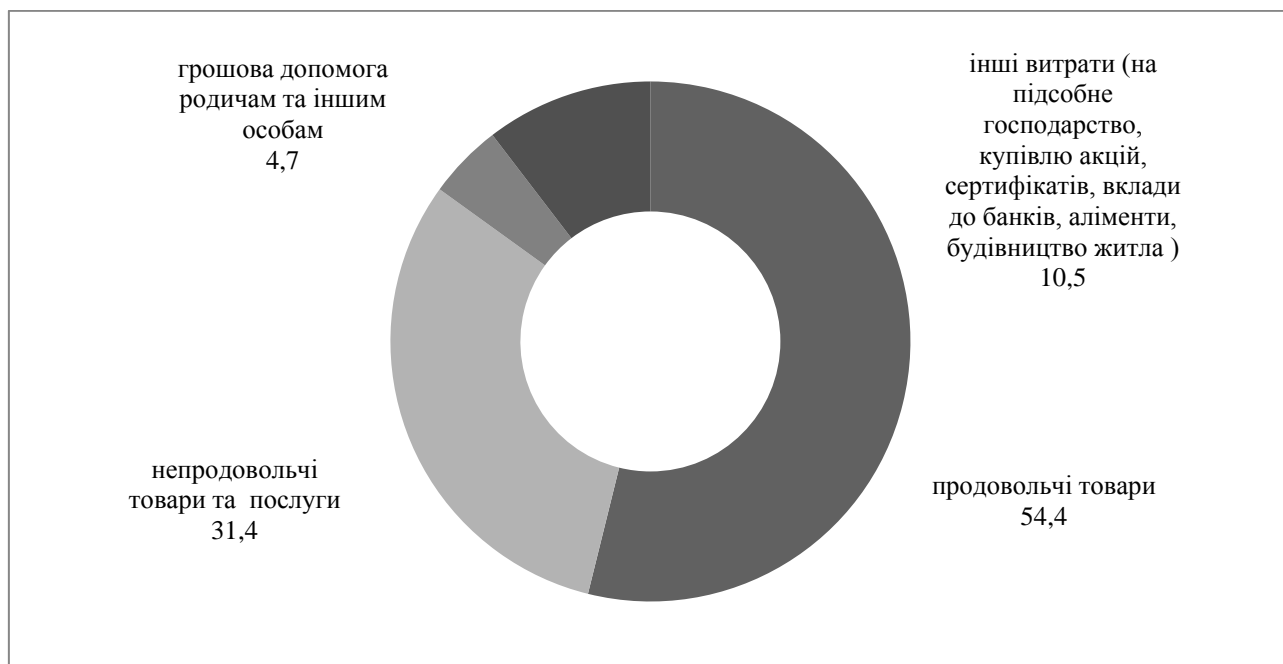

Рис.2.9. Структура грошових витрат сільських домогосподарств Черкаської області в 2018 році, %

(побудовано автором за даними Державної служби статистики України)

Можна зробити висновок, що отриманих доходів не вистачає навіть на відтворення, не те що на розвиток. Саме тому для зростання соціальних показників розвитку на селі необхідно спочатку створити умови для економічного росту сільського господарства та сільських територій загалом. А вже економічний ріст сприятиме соціальному розвитку сільського населення.

Серйозною соціальною проблемою в сільських населених пунктах є проблема безробіття у відкритій та прихованій формі. Саме через значні розміри безробіття велика кількість сільських мешканців виїжджають за межі країни в пошуках роботи. Так, вважається, що близько 7 млн. українців в даний

час працює в інших країнах: Польща (36%), Росія (25%), Німеччина і Чехія (по 5%), Італія (3%) [132].

Слід зазначити, що безробіття є тим явищем, яке супроводжує і в певній мірі навіть стимулює ринкову економіку. Проте до певної величини показника. За даними Державної служби статистики, пересічно в Україні в 2017 році рівень безробіття серед сільських жителів склав 11,5%. Але на наш погляд, він не повністю відображає ситуацію на селі, оскільки не враховуються дані вимушеної неповної зайнятості, сезонної зайнятості та тієї кількості осіб, які з різних причин не зареєстровані у відповідних службах. Отже, можна спрогнозувати, що офіційно представлені показники є дещо заниженими. В Черкаській області рівень безробіття сільського населення Черкаської області в 2018 році склав 9%, а рівень зайнятості – 54,7% (табл.2.24).

Таблиця 2.24

Рівень безробіття та зайнятості в сільській місцевості Черкаської області в 2018 році, %*

Показник	Рівень зайнятості населення	Рівень безробіття населення
Усього у віці 15– 70 років	54,7	9,0
В т.ч. 15-24 років	36,0	12,4
25-29 років	75,9	10,0
30-34 років	68,5	7,9
35-39 років	71,4	19,8
40-49 років	82,3	3,5
50-59 років	61,0	8,7
60-70 років	4,5	0,0

* - за даними Державної служби статистики України

Дані таблиці демонструють, що найвищий рівень безробіття зареєстрований в категорії людей з віком 35-39 років. Іншими словами, це люди із найвищою продуктивністю праці, яким необхідно забезпечувати свої потреби та потреби своїх родин і які змушені шукати різноманітні джерела доходу. За дослідженнями Є.О.Ткаченка (2017), основними причинами виникнення безробіття на селі є реформування сільського господарства, розпад через збитковість великої кількості сільськогосподарських підприємств, фактичний

занепад галузі тваринництва, яка забезпечувала робочими місцями протягом всього року [123]. З. Гончарова (2017) також серед пропонує виділяти низький рівень розвитку та переважно монофункціональність аграрного сектору, відсутність достатньої фінансової підтримки дрібних сільськогосподарських товаровиробників, адміністративні перешкоди в залученні інвестицій, відсутність і зменшення кількості об'єктів соціальної інфраструктури села і, як наслідок, незадовільне забезпечення соціальними послугами, низький рівень надання медичних послуг тощо [134]. Можна констатувати, що існують великі диспропорції на ринку праці в сільській місцевості Черкаської області (рис.2.10)

Рис.2.10. Попит та пропозиція на ринку праці в сільській місцевості в Черкаській області (сформовано автором за статистичними даними Статистичного щорічника Черкаської області)

Тобто, навантаження на одне вільне робоче місце в галузі сільського господарства в середньому становило 43 особи. Вихід із ситуації, що склалася, можливий лише тоді, коли будуть створені відповідні соціально-економічні та правові умови (в т.ч. вдосконалення нормативно-правової бази) для сприяння зайнятості на селі, збільшення престижних робочих місць у галузях сільського господарства і соціальної інфраструктури відповідно до потреб села.

Враховуючи сезонний характер сільськогосподарської праці, слід забезпечити умови для рівномірної зайнятості протягом року [123].

Аналіз розвитку соціальних відносин та соціальних інститутів на селі. Сталий розвиток сільських територій пов'язаний із розвитком соціальних відносин та соціальних інститутів на селі. Більше того, як зазначають вітчизняні вчені, соціальний потенціал у сфері соціальних відносин має здатність до перетворення в соціальний капітал [121]. Сфера соціальних відносин є тим ресурсом, який забезпечує досягнення цілей сталого розвитку через співробітництво та партнерство, довіру й відповідальність, соціальну інтеграцію, соціальну відповідальність, створення різноманітних громадських об'єднань, гармонізації функцій держави, суспільства, бізнесу та окремих громадян.

Визначальним фактором розвитку соціальних відносин на селі є різноукладність та форми власності сільськогосподарських підприємств, а також існування повноцінного ринку землі.

Серед організаційно-правових структур в сільському господарстві Черкаської області переважають фермерські господарства із часткою 69,4% (рис.2.11).

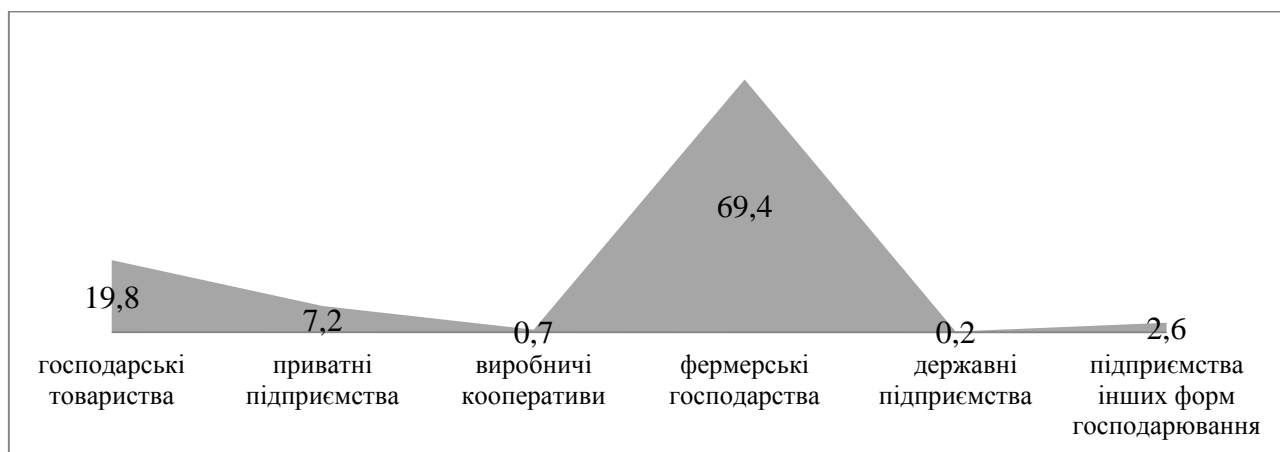

Рис.2.11. Структура сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами в Черкаській області в 2018 році, %

(сформовано автором за статистичними даними Статистичного щорічника Черкаської області)

На другому та третьому місцях за кількістю підприємств знаходяться господарські товариства і приватні підприємства з показниками відповідно 19,8 та 7,2%. Тобто, можна зробити висновок, що в аграрному секторі Черкащини переважають підприємства колективної та приватної форми власності. Кооперативну форму власності мають 0,7% підприємств, і лише 0,2% підприємств мають державну форму власності. На мій погляд, різноукладність в сільському господарстві позитивно впливає на розвиток соціальних відносин на селі, вимагає пошуку шляхів взаємодії між приватним і колективним укладом, поглиблює конкурентоздатність виробників, а приватна власність формує «господаря-власника» з високою мотивацією праці.

Важливим моментом у розвитку соціальних відносин в сільському господарстві створюють кооперативні відносини, які в сучасних умовах розвитку в Україні не набули належного поширення та застосування. За Законом України «Про кооперацію» метою кооперації є задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативних організацій на основі поєднання їх особистих та колективних інтересів, поділу між ними ризиків, витрат і доходів, розвитку їх самоорганізації, самоуправління та самоконтролю [139].

Як зазначає М.Й.Малік, розвиток кооперації у аграрній сфері України відбувається безсистемно, незважаючи на значимість цього інституту в соціально-економічному житті [137]. І відповідно до досліджень О.В.Нікішиної, на 1 січня 2017 року із 1097 зареєстрованих обслуговуючих кооперативів загалом в Україні реально функціонують лише 54% [138]. На її думку, основними причинами повільного розвитку кооперативного сектору на селі є:

- Недостатність ресурсного забезпечення державних і регіональних програм підтримки створення нових та розвитку діючих сільськогосподарських кооперативів;
- Відсутність сприятливого для кооперативного розвитку інституційного середовища (невисока якість правових норм, суперечливість

положень різних нормативних актів у сфері кооперації, законодавчо не врегульований статус неприбутковості обслуговуючих кооперативів);

- Невисока ефективність управлінської діяльності формальних державних інституцій, що обумовлено, зокрема, відсутністю систем моніторингу за процесами сільськогосподарської кооперації;
- Слабкість неформальних інститутів кооперації;
- Невизначеність із стратегічними, пріоритетними напрямками розвитку аграрних кооперативів на державному та регіональному рівнях, яка є наслідком відсутності національної політики щодо розвитку кооперативів;
- Невисокий рівень інформаційного забезпечення процесу аграрної кооперації;
- Неузгодженість діяльності різних державних і недержавних інституцій у сфері розвитку сільськогосподарської кооперації, недостатній рівень розуміння її суті, місця та ролі в сільській економіці усіма суб'єктами процесу [138].

На мій погляд, кооперація на селі є одним із реальних шляхів виходу аграрної галузі із кризи, і особливо це стосується невеликих за розмірами господарств, які можуть об'єднати свої зусилля для придбання техніки у спільне користування, для здійснення спільної політики реалізації продукції тощо. Але складні економічні умови життя сільських жителів призвели до втрати довіри між собою та виникнення соціальної несправедливості, не зважаючи на досвід кооперативних відносин в дорадянський період. Тому кооперативний розвиток позитивно впливатиме на становлення соціальних відносин в агровиробництві.

У розвитку соціальних відносин на селі значну роль відіграють неформальні інститути та організації, які розвиваються еволюційним шляхом. Як свідчить досвід постсоціалістичних країн, для становлення неформальних інститутів на селі необхідний певний час для адаптації та зміни мислення, повернення почуття власника, здорової конкуренції, здатності до кооперації тощо [136].

Аналіз розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури сільських територій.

Повноцінне життя людей неможливе без розвитку соціальної сфери та інфраструктури. Саме тому в цілях сталого розвитку зазначається важливість належного формування соціальної інфраструктури. Загалом, під поняттям «соціальна інфраструктура» розуміють сукупність галузей, що забезпечують нормальну життєдіяльність людей та відтворення робочої сили. Кінаш І.П. розмежовує соціальну інфраструктуру на основних шість складових, які в свою чергу, поділяються ще на окремі підвиди:

- 1) соціально-побутова інфраструктура – житлово-комунальна інфраструктура, побуту, торгівлі та ресторанного господарства;
- 2) соціально-оздоровча інфраструктура – інфраструктура охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, туристична інфраструктура, інфраструктура збереження навколишнього середовища та охорони громадського порядку;
- 3) освітньо-духовна інфраструктура – духовна інфраструктура, інфраструктура освіти, інфраструктура культури, інфраструктура науки;
- 4) громадсько-політична інфраструктура – передвиборча інфраструктура, інфраструктура управління;
- 5) комунікаційна інфраструктура – транспортна інфраструктура, інфраструктура зв'язку, телебачення та радіо, інформаційна інфраструктура;
- 6) соціально-економічна інфраструктура – фінансово-кредитна інфраструктура, інфраструктура соціального забезпечення [140].

Дослідження основних аспектів соціальної інфраструктури сільської місцевості Черкаської області демонструють критично-низький рівень її розвитку. Спостерігається старіння житлового фонду, погіршення стану дорожньо-транспортної інфраструктури, водопровідних і каналізаційних мереж, а також зниження рівня забезпеченості сіл згаданими мережами. Так, не зважаючи на відносну забезпеченість житловим фондом в розрахунку на одного сільського жителя в 2018 році на рівні 34,7м² (табл.2.25), її якість є вкрай

незадовільною. Лише 30,3% всієї житлової площі обладнані водопроводом, 28,9% каналізацією, 18,2% – гарячим водопостачанням (рис.2.12). Тобто, для переважної більшості сільських мешканців є недоступними елементарні умови проживання.

Таблиця 2.25

Житловий фонд сільської місцевості Черкаської області*

Показник	2010 рік	2012 рік	2014 рік	2016 рік	2018 рік
Житловий фонд Черкаської області, тис.м ²	33600	34147	33976	34363	34351
В середньому на одного жителя, м ²	23,5	25,3	26,2	27,7	28,0
Сільський житловий фонд Черкаської області, тис.м ²	17891	17935	17992	18439	18454
В середньому на одного сільського жителя, м ²	27,6	29,6	31,5	34,2	34,7

* - сформовано автором за статистичними даними Статистичного щорічника Черкаської області

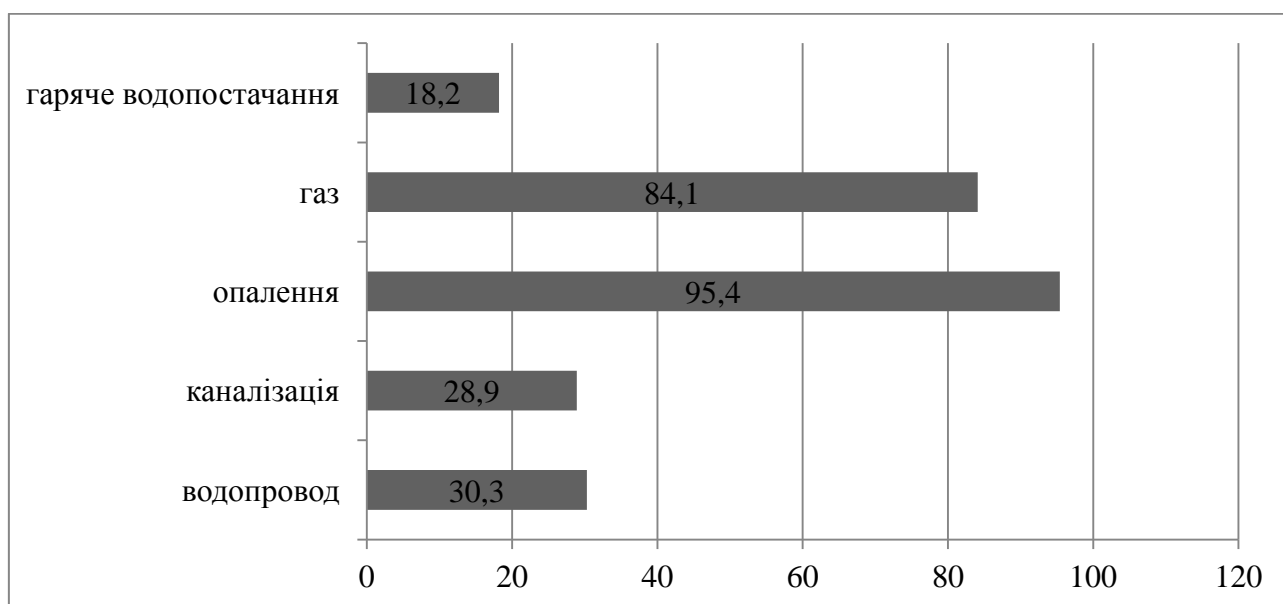

Рис. 2.12. Структура обладнання житлового фонду в сільській місцевості Черкаської області в 2018 році, % (сформовано автором за статистичними даними Статистичного щорічника Черкаської області)

Проте, необхідно відмітити позитивну тенденцію до збільшення газифікованих осель завдяки дії програм розвитку села на різних рівнях. Саме тому одним із основних напрямів розвитку соціальної інфраструктури на селі ми вбачаємо у формуванні відповідних інститутів та створенні інституційного

забезпечення. За рахунок цього відбуватиметься зростання доходів населення, зміцнення фінансової стабільності, соціальна підтримка малозабезпечених верств населення, впровадження різноманітних соціальних програм тощо.

Важливою функцією соціальної інфраструктури є гуманітарний розвиток населення, під яким розуміємо таку модель розвитку, яка спрямована на розкриття потенціалу кожної людини і створення умов для реалізації всіх її інтелектуальних, культурних, творчих можливостей. Головними складовими гуманітарного розвитку є освіта, охорона здоров'я, фізкультура і спорт, культура тощо. Серед причин, що гальмують гуманітарний розвиток села, можна виділити:

- зменшення обсягів реального фінансування діяльності об'єктів інфраструктури, скорочення обсягів капітальних вкладень у будівництво об'єктів соціального призначення; високий ступінь зносу основних засобів;
- значні регіональні відмінності в забезпеченні об'єктами соціально-культурної інфраструктури, зниження рівня матеріального добробуту населення при зростанні цін на послуги, що надаються об'єктами соціальної інфраструктури;
- недосконале податкове законодавство [121].

Внаслідок цього сільське населення не отримує відповідного якісного забезпечення соціальною інфраструктурою, а це сприяє його відтоку в міста, і, подекуди, в інші країни.

Вивчення інституційних аспектів соціального розвитку села в Україні показує про негативну тенденцію всебічного декларування соціальної орієнтації сільського господарства та невиконання своїх зобов'язань. Інституційне забезпечення державної політики щодо сільських територій є недостатнім, а його розвиток – вкрай непослідовним. Інституції та механізми координації політики то створюються, то скасовуються, а чинні, як правило, або не діють, або діють не публічно та/або не прозоро [133].

Пріоритетність розвитку сільського господарства закріплена в Законах України, Указах Президента України, у Постановах та Розпорядженнях

Кабінету Міністрів України. Та, за дослідженням Абрам'юк І., величезний масив прийнятих документів зовсім не гарантує їх якість та виконання, а показує відсутність системної, цілісної та послідовної державної політики [133]. Основні нормативно-правові акти щодо соціального розвитку села та аграрного виробництва представлено в Додатку Е.

На сьогоднішній день основним нормативним актом, що визначає пріоритетність соціального розвитку села та сприяє соціальній захищеності сільського населення є Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», який був ще прийнятий за часів, коли Україна була республікою СРСР [98]. Внесені в даний Закон зміни встановили значну кількість різнопланових пільг та преференцій для сільських жителів та для аграрного сектора без цілісної державної політики в цій сфері.

Основні засади розвитку соціальної сфери села в Україні визначено Указом Президента України «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. Так, в даному Указі визначена необхідність здійснення соціальної політики на селі, встановлено її мету та основні завдання – забезпечення належного життєвого рівня сільського населення, що має стати основою поліпшення демографічної ситуації і розвитку трудового потенціалу. Даний документ має рамковий характер і повинен враховуватись при розробці Програм економічного та соціального розвитку України.

Важливо зазначити, що через значну політизацію суспільства в Україні значна частина прийнятих нормативно-правових актів, різноманітних Програм і Стратегій розвитку не виконувались, або ж після прийняття відразу скасовувались наступними урядами, як це було із «Концепцією Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року» (2010).

За час незалежної України були ухвалені концепції державних програм, які так і не стали програмами:

- Концепція Національної програми відродження села на 1995-2005 роки;

- Концепція Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року;
- Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006 – 2010 роки.

Тобто, проведений аналіз дозволяє зробити висновок про недостатнє та неефективне інституційне забезпечення соціального розвитку селі в Україні. Наразі потребує нагальної уваги необхідність здійснення системної політики щодо пріоритетності розвитку сільського господарства. На думку В.Юркевича (2011) в Україні визріла потреба прийняття Закону України «Про пріоритетність розвитку сільського господарства України». Пропонований Закон законодавчо визначить та закріпить:

- принципи пріоритетності розвитку сільського господарства, поняття та види сільськогосподарських товаровиробників, інформаційне забезпечення, кредитування, наукове, фінансове, матеріально-технічне забезпечення, гарантії держави щодо забезпечення пріоритетного розвитку сільського господарства;
- компетенцію органів державної влади та органів місцевого самоврядування в сфері забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства;
- державну політику стосовно пріоритетності розвитку сільського господарства;
- пріоритетність використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва;
- пріоритетний правовий статус селянина як основного виробника сільськогосподарської продукції (селянство як основний виробник сільськогосподарської продукції, соціальний розвиток села як складова забезпечення пріоритетного правового статусу селянина [135].

Сталий розвиток можливий лише внаслідок комплексної співпраці держави, населення, бізнесу та інституцій громадянського суспільства. Прикладом такої співпраці є впровадження Проекту зі створення Центру

сталого розвитку в с.Виграїв Черкаської області. Його метою є активна інформаційно-просвітницька, практична та демонстраційної діяльність молоді в контексті сталого розвитку сільської місцевості. Партнерами проекту є Черкаський державний технологічний університет, Черкаська обласна організація Всеукраїнської дитячої спілки "Екологічна варта", Корсунь-Шевченківська районна рада, Виграївська сільська рада, відділ освіти Корсунь-Шевченківської районної державної адміністрації, які надають методичну та інформаційно-просвітницьку підтримку Центру. Завдяки діяльності Центру було створено 20 робочих місць для мешканців; умови для екологічно дружньої діяльності у вільний час для місцевої громади (орієнтовно 200 осіб); 15 нових громад висловили зацікавленість у створенні подібних Центрів сталого розвитку на своїх територіях; підтримано створення бази даних і бібліотеки кращих практик із запровадження принципів сталого розвитку [141]. Відповідно до Стратегії розвитку Черкаської області прийнято Програму «Розвиток людського капіталу» та «Розвиток сільських територій та периферії навколо міст та селищ» на період 2018-2020 роки [124].

Обсяги фінансування даних програм представлені в табл.2.26. Передбачається, що Впровадження проектів цієї програми можливе через залучення коштів Державного фонду регіонального розвитку; галузевих регіональних програм; залучення фінансування від проектів та програм міжнародної технічної допомоги суб'єктами регіонального розвитку різних організаційно-правових форм; залучення коштів місцевих бюджетів (де це передбачено умовами проекту); залучення інвестиційних коштів на впровадження окремих проектів.

Метою Програми «Розвиток людського капіталу» є формування спроможного людського капіталу, здатного відповідати викликам регіонального, національного та глобального масштабу, щоб забезпечувати розвиток різних сфер життєдіяльності Черкащини; популяризація здорового способу життя; забезпечення охорони, збереження, відродження та розповсюдження культурної спадщини та народних традицій; створення

сприятливих умов, спрямованих на задоволення інтересів, захист прав і свобод людини і громадянина [124].

Таблиця 2.26

Обсяги фінансування програм, що стосуються соціального розвитку села в Черкаській області на період 2018-2020рр. (тис. грн)*

Назва проекту	2018 рік	2019 рік	2020 рік	Всього
Влаштування штучного освітлення на автомобільних дорогах місцевого значення за межами населених пунктів області	1000	1000	1000	3000
Майстерня сільських ініціатив в Черкаській області	170	170	170	510
Майстерня креативності «Тематичне село»	211	211	261	683
Створення умов для підвищення самозайнятості та мікропідприємництва мешканців сільських територій	3600	4000	4000	12000
Покращення якості надання медичних послуг шляхом будівництва сільських амбулаторій	22000	15000	15000	52000
Розширення мережі центрів надання адміністративних послуг в області	15000	-	-	15000
Модернізація парку сільськогосподарської техніки у професійно-технічних навчальних закладах Черкащини	18000	13500	13500	45000
Модернізація матеріально-технічної бази професійно-технічних навчальних закладів Черкащини	4500	4500	4500	13500
Черкаський регіональний конкурс розвиткових проектів (щорічний)	1000	1000	1000	3000
Організація спортивних клубів (створення тренажерних залів) у сільській місцевості	2000	2000	2000	6000
Збереження об'єктів культурної спадщини області	30122	30122	30122	90366

* - сформовано за даними джерела [124]

Основними напрямками реалізації даної Програми є підвищення адаптивності населення області до потреб ринку праці та підвищення обізнаності та соціальної активності населення.

В результаті реалізації Програми «Розвиток сільських територій та периферії навколо міст та селищ» планується:

- покращення інфраструктури сільських територій та зміцнення зв'язків з містами для розблокування можливостей розвитку сіл, підтримка соціально та економічно активної молоді, покращення здоров'я населення;
- поліпшення об'єктів дорожньої інфраструктури області;
- матеріально-технічне забезпечення об'єктів соціальної інфраструктури сільських територій;
- забезпечення доступу до Інтернет в сільській місцевості та нарощування потенціалу використання сучасних Інтернет-технологій на селі;
- розширення можливостей з працевлаштування та популяризація самозайнятості серед мешканців сільських населених пунктів, зростання доходів від зайнятості в сільській місцевості, особливо в галузях, що не пов'язані з вирощуванням сільськогосподарської продукції;
- стимулювання розвитку підприємництва в сільській місцевості;
- стимулювання співробітництва територіальних громад [124].

Втілення в життя названих проектів безумовно сприятиме сталому розвитку сільських територій Черкаської області.

Висновки до розділу 2

1. Сталий розвиток підприємств залежить від значної кількості різноманітних факторів, серед яких чільне місце займає їх забезпеченість різного виду потенціалами. Оскільки сталий розвиток передбачає гармонійне поєднання економічної, соціальної та екологічної складових, то стосовно сільськогосподарських підприємств необхідно провести аналіз економічного, екологічного та соціального стану розвитку регіону.

2. Встановлено, що за досліджуваний період підвищується забезпеченість та ефективність використання економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств Черкаської області. Станом за 2018 рік в Черкаській області діяло 424 сільськогосподарських підприємств, діяльність яких у 91% випадків була прибутковою, а їх рівень рентабельності із 18,3% в 2010 році зріс до 42,3% в 2018 році. За досліджуваний період виробництво валової продукції в розрахунку на 100 га угідь зросло на 26%, продуктивність праці на 34,4% і капіталовіддача на 9%.

3. Рівнозначною частиною сталого розвитку сільського господарства є екологічна складова. Визначено, що в 2018 році 27% сільськогосподарських господарств регіону були екологонебезпечними: ступінь розораності земель знаходиться на рівні близько 60%; середньозважувальний вміст гумусу зменшився на 0,2% за останні двадцять років; в області 361,8 тис. га деградованих та 108,8 тис. га малопродуктивних земель, потребують консервації 139,2 тис. га земель; накопичено 281,091 тонн непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів; щільність викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел викидів у розрахунку на 1 км² складала 2,5 т, а обсяги викидів забруднюючих речовин у розрахунку на душу населення – 42,3 кг.

4. Встановлено, що соціальний розвиток сіл в Черкаській області перебуває в критичному стані: чисельність сільського населення за десять років скоротилась на 14,4%; частка сільського населення в 2018 році зменшилась до

43%; номінальна середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві Черкаської області складає лише 80% від середнього рівня даного показника в Україні; частка населення з середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць нижчими прожиткового мінімуму становила 17,1% і лише 3,4% всього сільського населення регіону отримувала дохід вищий 3720,0 грн; рівень безробіття сільського населення Черкаської області в 2018 році склав 9%, а рівень зайнятості – 54,7%.

5. Встановлено, що важливим напрямом сталого розвитку сільськогосподарських підприємств є удосконалення інституційного забезпечення використання економічного, екологічного та соціального потенціалів.

Основні наукові результати розділу представлені в працях автора:

Земельний потенціал розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області [154];

Матеріально-технічний потенціал як необхідний елемент розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області [155];

Роль трудового потенціалу у розвитку сільськогосподарських підприємств [166];

Аналіз екологічного стану сільськогосподарських підприємств Черкаської області [158];

Аналіз розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області [165].

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

3.1. Прогнозування перспектив сталого розвитку аграрних підприємств сільських територій регіону за допомогою методу таксономічного аналізу

Сталий розвиток є результатом дії багатьох чинників, які характеризують різні його сфери і підпорядковані виконанню Цілей сталого розвитку. Прогнозування перспектив сталого розвитку сільськогосподарських підприємств регіону можна здійснити за допомогою таксономічного аналізу, методика проведення якого описана в п.1.3. На основі цього аналізу можна виділити фактори, які сприятимуть і які сповільнюватимуть темпи розвитку, визначити їх вклад у загальний характер інтегрального показника розвитку і на основі них формувати стратегію сталого розвитку регіону.

Для розрахунку інтегрального показника сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області на основі офіційних статистичних даних нами було сформовано систему індикаторів сталого розвитку, яка включає в себе 55 показників розвитку економічної, екологічної та соціальної сфер регіону (Додаток В). Враховуючи різнобічну дію наведених показників, ми здійснили їх поділ на такі, що позитивно впливають на узагальнюючий показник (мають стимулюючу дію), та такі, що впливають негативно, тобто є де стимуляторами. До показників стимуляторів відносимо такі показники:

- кількість сільськогосподарських підприємств;
- валова продукція сільського господарства в порівняльних цінах;
- валова додана вартість сільського, лісового та рибного господарства;
- одержано прибутку;
- рівень рентабельності;
- продуктивність праці в розрахунку на 1 середньорічного працівника;

- середньорічна вартість основних виробничих засобів;
- капіталовіддача;
- валовий збір зернових та зернобобових культур;
- частка валової продукції сільського у загальному показнику в Україні;
- розмір інвестицій в сільське господарство;
- індекс капітальних інвестицій в сільське господарство;
- обсяг експорту продукції АПК;
- індекси цін реалізації сільськогосподарської продукції;
- вироблено валової продукції на 100 га с.-г. угідь;
- забезпеченість тракторами на 1000 га ріллі;
- забезпеченість енергетичними потужностями на 100 га посівної площі;
- чисельність сільського населення;
- частка сільського населення;
- середньорічна чисельність працівників зайнятих в с.-г. виробництві;
- середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих в сільському господарстві;
- індекс зростання оплати праці в сільському господарстві;
- індекс реального доходу домогосподарств;
- частка охоплення сільських дітей закладами освіти у розрахунку до кількості дітей відповідного віку;
- споживання м'яса та м'ясопродуктів у сільській місцевості в розрахунку на 1 особу;
- споживання овочів у сільській місцевості в розрахунку на 1 особу;
- житловий фонд в розрахунку на одного сільського жителя;
- внесено мінеральних добрив в поживних речовинах;
- частка удобреної площі мінеральними добривами;

- внесено в ґрунт мінеральних добрив у поживних речовинах на 1га посівної площі;

- всього внесено органічних добрив;
- частка удобреної площі органічними добривами;
- внесено органічних добрив на 1га посівної площі;
- обсяг оборотного та повторно-послідовного водопостачання;
- капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього середовища;

- індекси витрат на охорону навколишнього природного середовища.

До показників, які чинять дестимулюючий вплив, відносимо:

- частка виробництва продукції сільського господарства господарствами населення;

- рівень безробіття в сільській місцевості;
- індекс споживчих цін;
- індекс споживчих цін на продукти харчування;
- кількість пенсіонерів в розрахунку на 1000 населення;
- природний приріст (скорочення) населення у сільській місцевості;
- частка споживчих витрат домогосподарств;
- посівна площа під сільськогосподарськими культурами в сільськогосподарських підприємствах;

- коефіцієнт розораності угідь;
- площа порушених земель сільськогосподарського призначення;
- площа відпрацьованих земель сільськогосподарського призначення;

- рекультивація земель сільськогосподарського призначення;
- витрати засобів захисту рослин;
- площа, на якій застосовувалися засоби захисту рослин;
- кількість внесених пестицидів на 1 га;
- спожито води на сільськогосподарські потреби;
- викиди діоксину вуглецю в атмосферу;

- викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення;
- утворення відходів.

На основі наведених індикаторів нами було сформовано матрицю спостережень для проведення таксономічного аналізу сталого розвитку аграрних підприємств сільських територій Черкаської області за період 2012-2018рр. (Додаток Є.1) та проведені розрахунки в програмі «Microsoft Excel» (Додаток Є.2). Здійснивши стандартизацію матриці спостережень ми отримали координати точки еталона $P_{0zag} = (1,604; 0,726; -1,921; 1,416; 1,546; 1,591; 0,967; 0,825; 1,588; 0,909; 1,149; 2,064; 1,757; 1,480; 1,750; 0,736; 0,586; 1,564; 1,428; 1,280; 1,108; 1,815; 1,545; -2,046; 1,002; -0,865; -0,935; -1,225; -1,496; -1,545; 0,996; 1,351; 1,731; 1,301; -1,506; -0,378; -0,926; -0,926; -0,586; -1,654; -0,973; -1,434; 1,080; 1,388; 1,028; 1,657; 0,945; 1,732; -1,516; 1,197; -1,779; -1,587; -0,995; 1,181; 2,035)$.

Використовуючи методику таксономічного аналізу, було розраховано інтегральний показник сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області за період 2012-2018 рр., що представлено в Додатку Є.3 та рис.3.1.

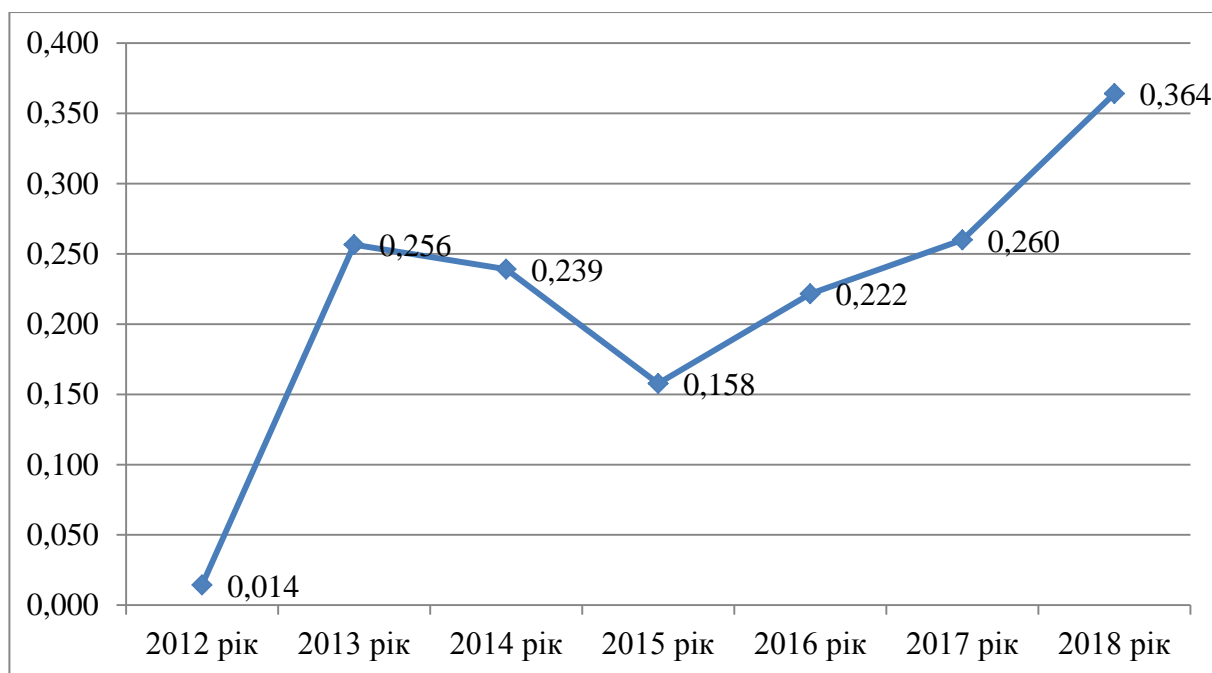

Рис.3.1. Динаміка інтегрального показника сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області (розробка автора)

Дані проведеного аналізу демонструють позитивну тенденцію сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області. Разом з тим, необхідно зазначити значне відставання розрахованих показників від ідеального значення (1), що свідчить про загальний низький рівень сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкащини.

Найнижчі показники сталого розвитку досліджуваної галузі були отримані в 2012 році, потім досягли рівня 0,256 в 2013 році, але вже в 2015 році – спостерігається зниження до 0,158. Проте, починаючи з 2016 року дані показники демонструють тенденцію до зростання і в 2018 році їх рівень склав 0,364 (в 2,3 разів більше, ніж в 2015 році).

Інтегральні показники сталого розвитку аграрних підприємств сільських територій регіону за його системотвірними компонентами мають різноспрямовані тенденції. Так, часткові інтегральні показники економічного й екологічного розвитку агропідприємств Черкаської області мають висхідний характер, а для соціальної сфери притаманний спадний характер розвитку (Додатки Є.4, Є.5, Є.6).

На рис.3.2 представлено тенденцію зміни часткового інтегрального показника економічного розвитку аграрних підприємств сільських територій регіону.

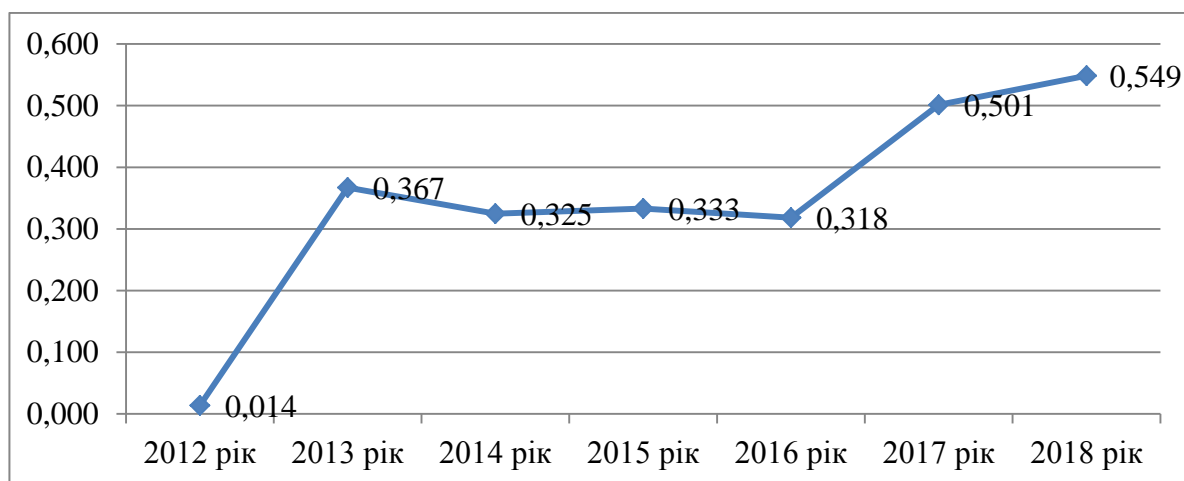

Рис.3.2. Динаміка часткового інтегрального показника економічного розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області (розробка автора)

Отримані результати дозволяють зробити висновок, що економічна сфера вносить найбільший вклад у сталий розвиток сільськогосподарських підприємств Черкаської області, оскільки отримані значення найбільше наближаються до одиниці. Протягом 2013-2015 років в даному регіоні економічний показник розвитку знаходився майже на одному рівні (0,367-0,318) і спостерігалася деяка стагнація галузі. Проте, вже в 2017 році цей показник зріс відразу на 58% і склав 0,501, а в 2018 році – відповідно 0,549.

Позитивна динаміка економічного розвитку аграрних підприємств сільських територій була забезпечена зростанням основних показників діяльності сільськогосподарських господарств області, а саме зростанням обсягу виробництва валової продукції, розміру отриманого прибутку, рівня рентабельності, продуктивності праці, суми вкладених інвестицій тощо.

В соціальній сфері за аналізований період спостерігається найбільше відставання від ідеального показника, і частковий інтегральний показник соціального розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області має загальну тенденцію до зниження, не зважаючи на різке зростання цього коефіцієнта у 2018 році (рис.3.3).

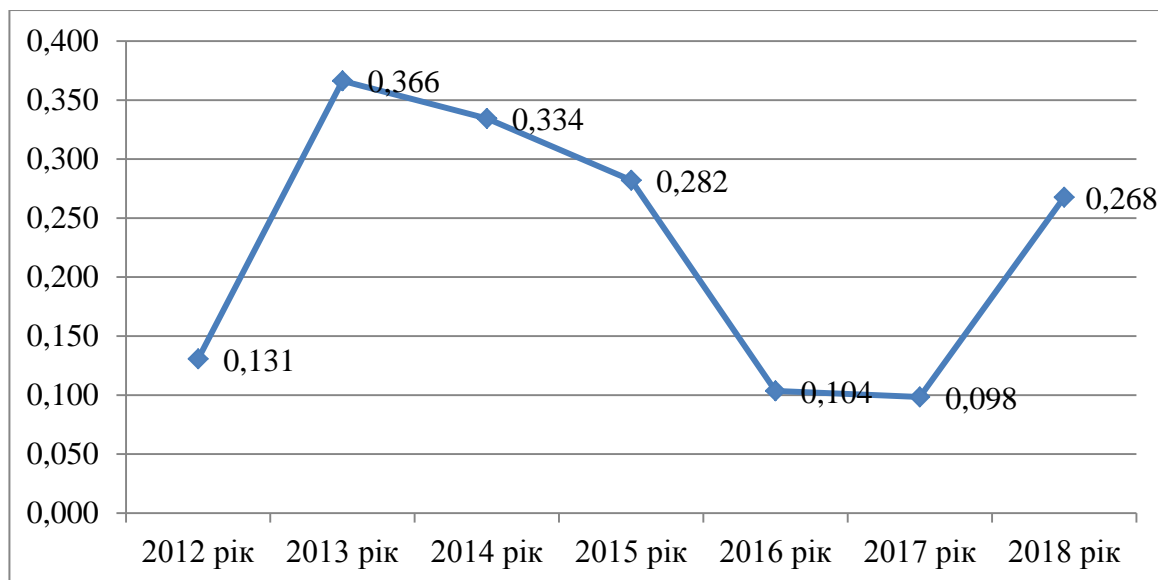

Рис.3.3. Динаміка часткового інтегрального показника соціального розвитку аграрних підприємств Черкаської області (розробка автора)

Так, значення часткового інтегрального показника соціального розвитку в 2016-2017 роках були більш ніж в 3,5 разів меншими, ніж у 2013 році. Основними факторами, що спричинили низький рівень соціального розвитку регіону стали скорочення чисельності сільського населення, зростання рівня безробіття в галузі, зниження рівня реальних доходів та умов споживання і проживання на селі. Негативний вплив на даний показник має також слабо розвинена соціальна інфраструктура, в якій особливо важливо виокремити забезпечення медичними та освітніми послугами. Саме тому, можна зробити висновок, що рівень сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області на пряму залежить від розвитку соціальної сфери на селі, що вимагає розробки та втілення відповідних соціальних програм і стратегій розвитку.

Тенденцію до зростання демонструє частковий інтегральний показник екологічного розвитку аграрних підприємств Черкаської області (рис.3.4).

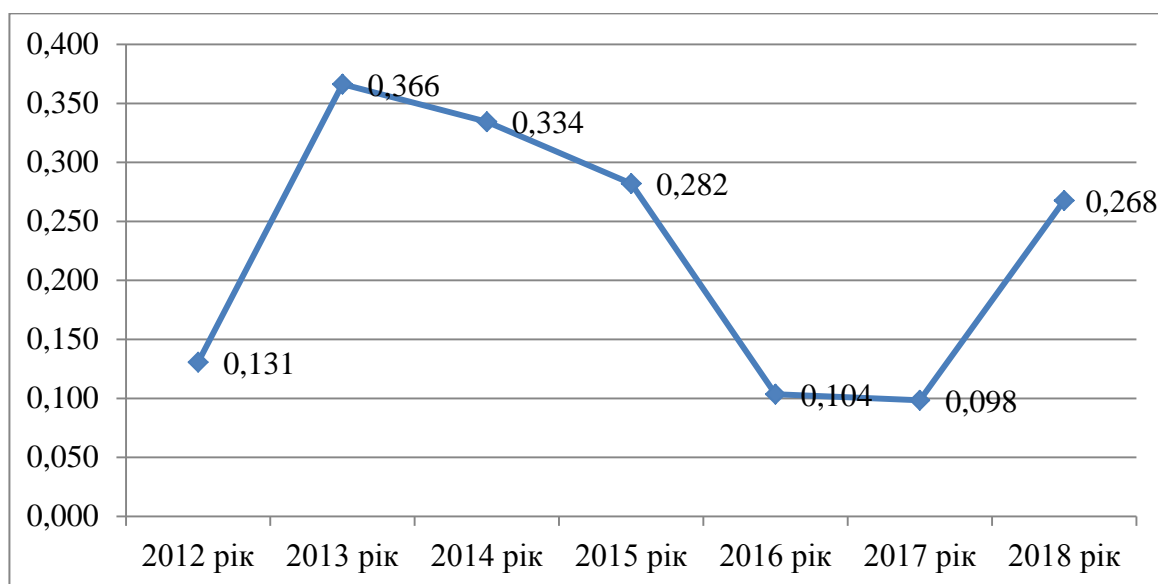

Рис.3.4. Динаміка часткового інтегрального показника екологічного розвитку аграрних підприємств Черкаської області (розробка автора)

Зниження показника до 0,060 спостерігається лише в 2015 році за рахунок зростання викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря; зменшення обсягів внесених органічних добрив і частки удобреної ними площі; зростання кількості внесених пестицидів і засобів захисту рослин та одночасне зменшення (майже вдвічі) індексу витрат на охорону навколишнього природного

середовища в Черкаській області. Звичайно, для зростання показника екологічного розвитку аграрної сфери економіки неабияке значення має ведення виробництва на принципах раціонального природокористування та дружнього ставлення до навколишнього природного середовища.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, про загальну тенденцію зростання показника сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області за період 2012-2018 рр. (табл.3.1).

Таблиця 3.1

Динаміка інтегрального показника сталого розвитку аграрних підприємств в Черкаській області*

Інтегральні показники рівнів сталого розвитку	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
Інтегральний показник сталого розвитку аграрних підприємств	0,014	0,256	0,239	0,158	0,222	0,260	0,364
Частковий інтегральний показник економічного розвитку	0,014	0,367	0,325	0,333	0,318	0,501	0,549
Частковий інтегральний показник соціального розвитку	0,131	0,366	0,334	0,282	0,104	0,098	0,268
Частковий інтегральний показник екологічного розвитку	0,153	0,211	0,233	0,060	0,405	0,319	0,392

* - розраховано автором

Для прогнозування сталого розвитку на перспективу важливо визначити, які сфери мають найбільший вплив на формування узагальнюючого показника. Для цього ми застосуємо метод багатфакторного кореляційно-регресійного аналізу, розрахунок представлений в Додатку Ж. Відповідно до розрахунків, нами було отримано наступне рівняння:

$$Y = -0,093 + 0,398x_{\text{екон}} + 0,340x_{\text{соц}} + 0,378x_{\text{екол}},$$

де Y (результативна ознака) – інтегральний показник сталого розвитку сільськогосподарських підприємств;

$x_{\text{екон}}$ – частковий інтегральний показник економічного розвитку;

$x_{\text{соц}}$ – частковий інтегральний показник соціального розвитку;

$x_{екол}$ – частковий інтегральний показник екологічного розвитку.

Коефіцієнт кореляції даної моделі – 0,99.

Отримані розрахунки демонструють практично рівнозначний вплив економічних, соціальних та екологічних факторів на таксономічний інтегральний показник сталого розвитку аграрних підприємств Черкащини. Разом з тим розвиток даних факторів на сучасному етапі є не однаковим (рис.3.5).

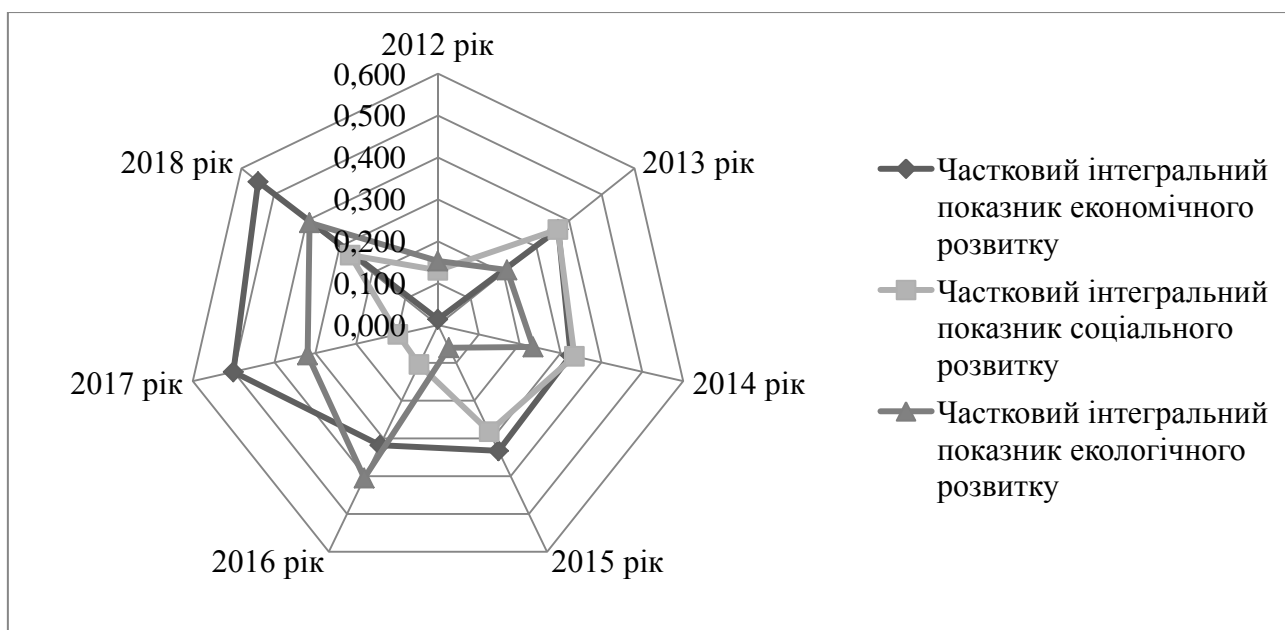

Рис.3.5. Порівняння рівнів розвитку економічної, соціальної та екологічної складових в інтегрованому показнику сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області за період 2012-2018рр.(побудовано автором)

Дані рисунку показують, що найбільший рівень розвитку за досліджуваний період має економічна складова (за винятком 2016 року, коли більше значення отримав показник розвитку екологічної сфери). Найнижчі показники розвитку демонструє соціальна сфера. Тобто, на сучасному етапі необхідно докласти зусиль для подолання проблем, насамперед, у соціальній та екологічній сферах сільськогосподарської галузі регіону.

На основі отриманих інтегральних показників сталого розвитку сільського господарства за допомогою методу лінійного тренду ми

спрогнозували показники сталого розвитку сільського господарства Черкаської області на період до 2025 року (табл.3.2 та Додаток 3).

Таблиця 3.2

**Моделювання показників сталого розвитку аграрних підприємств
Черкаської області на період до 2025 року***

Показник	Факт (2018 рік)	Рівняння тренду	Прогноз (2025 рік)
Інтегральний показник сільського господарства	0,364	$y = 0,0372x + 0,0674$	0,588
Частковий інтегральний показник економічного розвитку	0,549	$y = 0,0666x + 0,0773$	1,010
Частковий інтегральний показник соціального розвитку	0,268	$y = -0,0127x + 0,2769$	0,099
Частковий інтегральний показник екологічного розвитку	0,392	$y = 0,0395x + 0,0954$	0,648

* - розраховано автором

Наведені розрахунки дозволяють зробити висновок про зростання показника сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області на прогнозований 2025 рік до 0,588 (на 62%), що є позитивним явищем. Якщо розглядати дане зростання в розрізі окремих сфер, то прогнозні показники будуть наступними:

- частковий інтегральний показник економічного розвитку – 1,010;
- частковий інтегральний показник соціального розвитку – 0,099;
- частковий інтегральний показник екологічного розвитку – 0,648.

Тобто, найбільше зросте частковий інтегральний показник економічного розвитку (84%) та частковий інтегральний показник екологічного розвитку (65%). За умови збереження сучасних тенденцій частковий інтегральний показник соціального розвитку зменшиться більш як удвічі.

Проте, необхідно здійснити також якісну оцінку отриманих коефіцієнтів з метою адекватної оцінки та економічної інтерпретації економічних процесів за допомогою шкали, наведеної в розділі 1.3. Зважаючи на те, що значення часткових інтегральних показників, за допомогою яких оцінюють рівень стійкого розвитку сільського господарства регіону та в аспекті виділених

складових, змінюються від 0 до 1, нами було проведено градацію даних коефіцієнтів (табл.3.3).

Таблиця 3.3.

**Оцінювання рівня сталого розвитку аграрних підприємств
Черкаської області***

Інтегральні показники рівнів сталого розвитку	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	Прогноз
Інтегральний показник сталого розвитку	найнижчий	низький	низький	найнижчий	низький	низький	низький	середній
Частковий інтегральний показник економічного розвитку	найнижчий	низький	низький	низький	низький	середній	середній	найвищий
Частковий інтегральний показник соціального розвитку	найнижчий	низький	низький	низький	найнижчий	найнижчий	низький	низький
Частковий інтегральний показник екологічного розвитку	найнижчий	низький	низький	найнижчий	середній	низький	середній	високий

* - розробка автора

Проведені дослідження дозволяють зробити висновок про те, що незважаючи на позитивну тенденцію інтегрального показника сталого розвитку аграрних підприємств в Черкаській області, він є на низькому рівні розвитку, і при умові нинішніх тенденцій в прогнозованому 2025 році досягне лише середнього рівня. Якщо розглядати в розрізі системоутворюючих складових, то частковий інтегральний показник економічного розвитку досягне найвищого рівня, частковий інтегральний показник екологічного розвитку – високого рівня, і частковий інтегральний показник соціального розвитку – відповідно низького рівня розвитку. Ці особливості необхідно враховувати при розробці Стратегії сталого розвитку Черкаської області.

3.2. Роль держави у формуванні інституційного забезпечення сталого розвитку сільського господарства

Держава відіграє ключову роль у формуванні інституційного забезпечення сталого розвитку сільського господарства в Україні. Сільське господарство характеризується особливостями, які безпосередньо впливають на його розвиток. До них, насамперед, можна віднести природно-кліматичний вплив (включаючи сезонність виробництва), низький оборот капіталу і норми прибутку агробізнесу в порівнянні з іншими галузями економіки; високий рівень капітало- і трудомісткості окремих видів діяльності та низька його рентабельність виробництва; диспаритет цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Ці чинники разом із необхідністю розвитку галузі та її нагальністю вимагають беззаперечної державної підтримки.

Слід зазначити, що сільське господарство потребує підтримки не лише в Україні, воно підтримується різними способами в усіх країнах світу, в тому числі і в країнах з розвиненою економікою. Аграрна політика реалізується переважно через заходи економічного стимулювання та державної підтримки аграрного виробництва.

Так, у США рівень підтримки аграрного виробництва за методикою організації економічного співробітництва та розвитку становить 10 відсотків вартості випуску продукції сільського господарства: на 2014-2018 роки – 489 млрд. доларів США. Відмінна особливість ведення сучасної аграрної політики США, насамперед, пов'язана із скасуванням прямих фінансових виплат сільськогосподарським виробникам. Натомість фермерам запропоновані нові гнучкі інструменти страхування ризиків.

У державах ЄС рівень підтримки за відповідною методикою Організації економічного співробітництва та розвитку становить до 20 відсотків вартості випуску продукції сільського господарства, на 2014-2020 роки передбачається 408 млрд. євро. Спільна сільськогосподарська політика – головний інструмент політики аграрної підтримки ЄС, який складається з двох компонентів:

підтримка ринків та прямі виплати і заходи з розвитку сільських територій (вдосконалення фермерських структур, модернізація сільського господарства, агроекологічні заходи, якість життя на селі тощо). На рівні узагальнюючого групування найбільшою за витратами програмою є прямі виплати – 257 млрд. євро (63 відсотки) на 2014-2020 роки [125].

Серед основних світових виробників аграрної продукції найбільшу державну підтримку в абсолютному вимірі у 2014 р. отримало сільське господарство країн ЄС і США, відповідно на суму майже 126 і 96 млрд. дол. США [126]. Причому, за наведений період сума сукупної підтримки зросла в даних країнах в 1,3 раза.

В Україні ж через складну фінансово-економічну ситуацію, спостерігається тенденція до скорочення сукупної підтримки зі 112,38 млн.дол. в 2000 році до -2591,71 млн.дол. в 2014 році (рис.3.6).

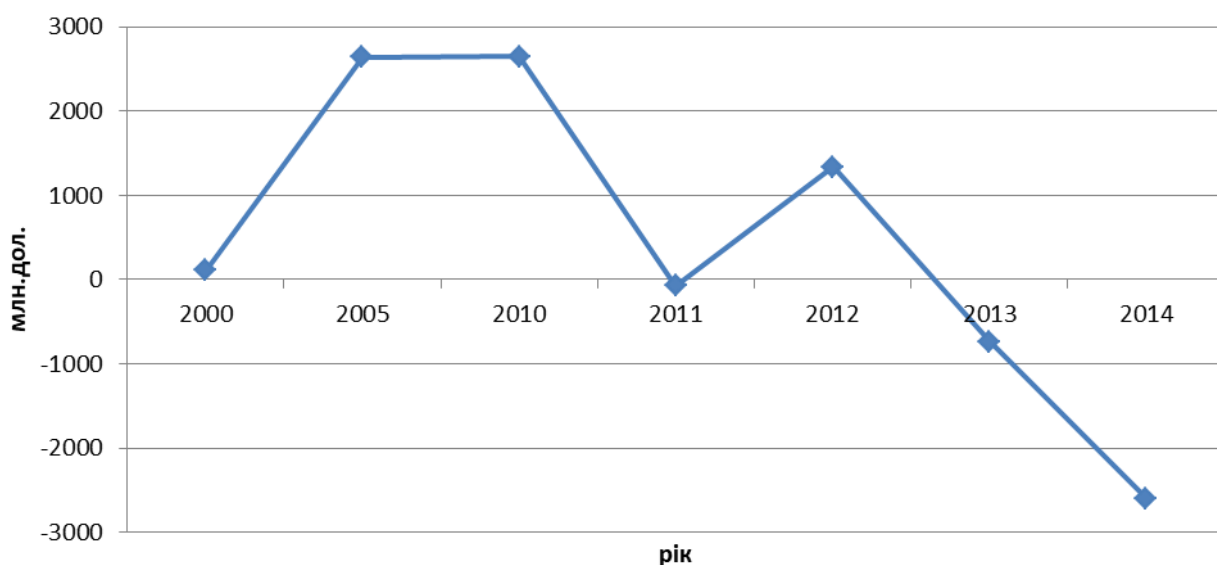

Рис.3.6. Динаміка зміни показника сукупної підтримки сільського господарства в Україні, млн.дол. (Складено автором за даними OECD)

Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників в країнах ЄС в 2013 році склала від 175 до 1343 євро на 1 га сільськогосподарських угідь, зокрема у Нідерландах – 500 євро/га, Бельгії – 508 євро/га, Польщі – 345 євро/га, Німеччині – 396 євро/га (за даними сайту статистичних даних ЄС

Budget). Фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників в Україні (переважно непряма – за рахунок зазначеного спецрежиму) ледь сягає до 40 євро на гектар [127]. Причин, з яких в Україні не було достатньої за обсягами прямої підтримки сільськогосподарського виробництва дуже багато – від хронічної дефіцитності бюджету та фінансування цих програм за залишковим принципом, до високої корупції.

Державна фінансова підтримка розвитку агропромислового комплексу здійснюється за такими формами:

- непряма державна підтримка (надання податкових пільг);
- пряма державна підтримка (бюджетні асигнування, бюджетні позики).

За дослідженнями П.М.Макаренка, у сфері державної підтримки агропромислового комплексу України необхідно визначити такі основні напрями:

- розробка та реалізація різних програм розвитку сільського господарства;
- підтримка сільськогосподарських товаровиробників за рахунок дотацій, субсидій і субвенцій;
- надання виробникам кредитів і позик на пільгових умовах;
- страхування аграрної галузі;
- розвиток зернового потенціалу [128].

Важливе значення мають не лише обсяги державної підтримки, а й механізми її надання. Механізм державної підтримки аграрного сектору регулюється Законом України «Про державний бюджет України» [129] і «Про державну підтримку сільського господарства України» [130], а порядок витрачання бюджетних коштів щорічно визначається окремими постановами Кабінету Міністрів України.

Так, відповідно до зазначених законодавчих актів, видатки за програмами розвитку підприємств АПК в 2017 році становлять 37218 млрд. грн, з яких із загального фонду 2.173 млрд., із спеціального фонду - 15488 млрд. грн.

Підтримка розвитку підприємств АПК передбачається у наступних напрямках:

- здешевлення кредитів 300 млн. грн.,
- підтримка заходів в агропромисловому комплексі 55 млн. грн,
- підтримка закладання молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними 75 млн.грн.,
- надання кредитів фермерським господарствам 25 млн.грн.,
- підтримка тваринництва 210 млн. грн.,
- фінансова підтримка сільгоспвиробників 1 473 млн. грн.

Окрім того, проектом бюджету передбачено залучення 400 млн. євро від Європейського інвестиційного банку на реалізацію інвестиційних проектів в агропромисловому комплексі.

Ще одним інструментом державної підтримки аграрного сектору є надання державних гарантій за кредитами та позиками, що залучаються для фінансування інвестиційних проектів у сфері сільського господарства. Такі гарантії надаються в обсязі до 31.678.620 тис. гривень за рішенням Кабінету Міністрів України для забезпечення виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання за кредитами, що залучаються для фінансування інвестиційних проектів у сфері сільського господарства [131].

Загальний обсяг фінансування АПК за рахунок коштів Спеціального фонду держбюджету за останні два роки знизився на 294,6 млн. грн. З 2015 року було припинено виконання бюджетної програми фінансової підтримки галузі тваринництва. За період дослідження тільки у 2015 році були виділені кошти на збільшення статутного капіталу НАК «Украгролізинг» для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу на суму 54,0 млн. грн.

Важливо дослідити напрямки державної підтримки аграрного сектору економіки на регіональному рівні, в т.ч. в Черкаській області, яка відіграє вагомий роль у формуванні продовольчої безпеки держави загалом (табл.3.4).

Таблиця 3.4

Державна підтримка сільськогосподарських підприємств Черкаської області*

Показник	Отримано коштів, тис.грн		в т.ч. на підтримку виробництва продукції рослинництва	в т.ч. на підтримку виробництва продукції тваринництва
	за рахунок бюджетних дотацій	за рахунок податку на додану вартість		
2012	57246,1	273139,5	134873,5	195512,1
2013	2090,4	205633,0	135400,7	72259,7
2014	266819,5	376500,2	278150,9	352804,4
2015	10070,3	346767,3	217648,9	138875,2
2016	11891,8	895412,8	402888,1	503852,5
2017	10126,0	346874,2	217412,4	139587,8
2018	11735,7	88305,2	40213,6	59827,3

* - сформовано автором за даними Державної служби статистики України

На протязі періоду дослідження державна підтримка сільськогосподарських підприємств Черкаської області мала тенденцію до скорочення і в 2018 році було отримано найменший обсяг державної підтримки за досліджуваний період (рис.3.7). Наведені дані дозволяють зробити парадоксальний висновок, що в умовах скорочення державної підтримки аграрного сектора економіки спостерігається зростання ефективності його виробництва. Так, обсяги валової продукції в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області мають тенденцію до зростання (рівняння тренду $y = 269,35x + 9688,7$), а розмір державної допомоги навпаки, щороку скорочується в середньому на 4,59 млн.грн (рівняння тренду $y = -4,5929x + 433,01$). А це говорить про те, що державна підтримка не є визначальним фактором ефективного господарювання в аграрній сфері. Проте, враховуючи особливості сільськогосподарського виробництва, його ризиковість та значну залежність від природно-кліматичних умов, дана ситуація є, швидше, винятком із правил.

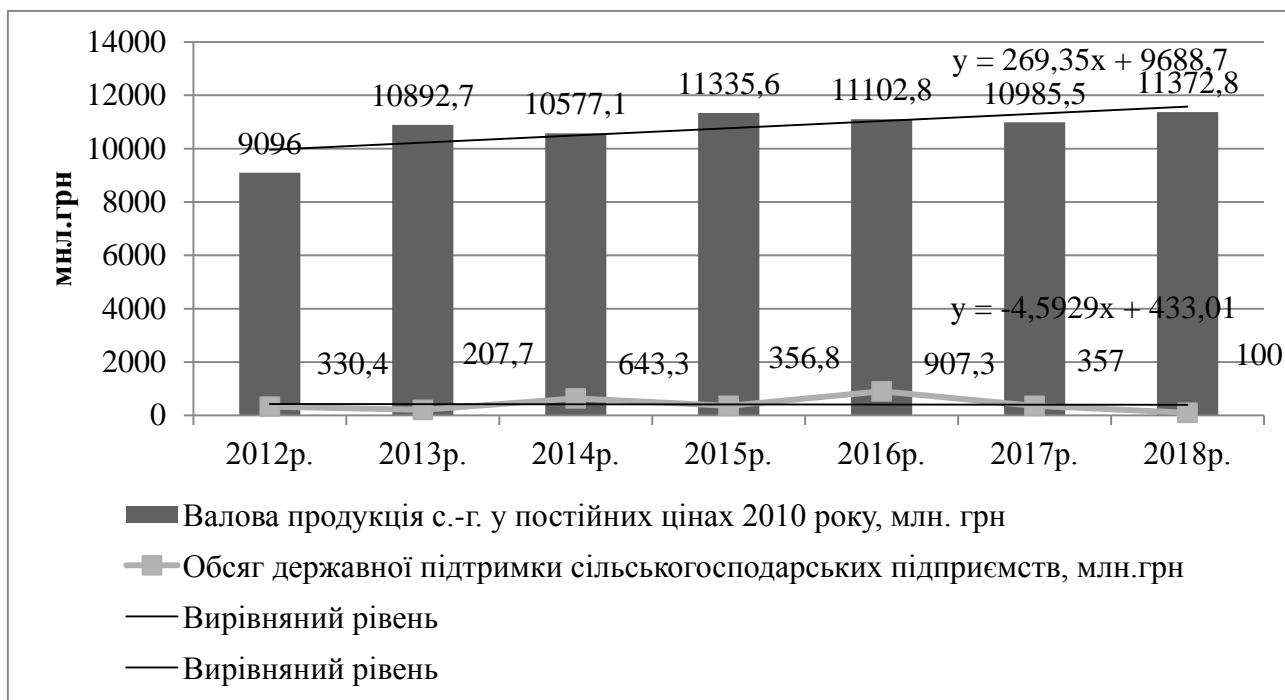

Рис.3.7. Порівняння обсягів виробництва валової продукції сільськогосподарськими підприємствами Черкаської області із обсягами державної підтримки (сформовано автором)

Окрім необґрунтовано малих обсягів для державної допомоги аграрних підприємств Черкаської області характерним є :

- щорічна зміна порядку і механізмів виділення коштів з державного бюджету;
- запізніле затвердження та внесення до них протягом року постійних змін;
- несвоєчасне одержання коштів і, як наслідок, їх неефективне використання [150].

Однією з важливих проблем інституційного характеру щодо державної підтримки сільськогосподарських підприємств в Україні є проблема відшкодування податку на додану вартість (ПДВ). Так, наприклад, в Україні 04/04/2018р. було прийнято законопроект №7403-д, яким скасовується норма про невідшкодування ПДВ при експорті сої та ріпаку для виробників, які самостійно поставляють ці культури за кордон.

На думку Всеукраїнської Асоціації сільськогосподарських підприємств, повернення бюджетного відшкодування ПДВ тільки сільськогосподарським

підприємствам-виробникам при експорті сої або ріпаку створює дискримінаційні умови на ринку по відношенню до інших компаній-експортерів, а також малих і середніх фермерів, які будуть позбавлені можливості отримати бюджетне відшкодування ПДВ. Слід зазначити, що такий підхід призведе до падіння цін на внутрішньому ринку сої та ріпаку і, як результат, до зниження виробництва цих культур в Україні. Крім того, це спонукає малих і середніх сільгоспвиробників, які не в змозі самостійно експортувати свою продукцію, реалізовувати товар за готівку, що, в свою чергу, призведе до падіння відрахувань до державного бюджету та збільшення частки тіньового ринку зерна в Україні.

З 1 жовтня по 31 грудня 2014 року в Україні вже діяла подібна система вибіркового відшкодування ПДВ. Це призвело до того, що, за оцінками експертів аграрного ринку, відшкодування ПДВ за вказаний період отримали лише близько 500 компаній, що становило на той момент приблизно 1% від кількості фермерських господарств. При цьому одержувачами ПДВ виявилися найбільші українські агрохолдинги, в той час як більшість фермерів і міжнародних трейдерів зазнали значних збитків через неможливість відшкодовувати ПДВ[151]. Тобто, в даній ситуації прослідковується використання корупційних схем, пов'язаних із відшкодуванням ПДВ.

Згідно із дослідженнями Проекту «Німецько-український агрополітичний діалог», у найближчому майбутньому в Україні потрібно реформувати ПДВ відповідно до її міжнародних зобов'язань. Зокрема, підписана Угода про Асоціацію з ЄС передбачає зобов'язання України гармонізувати податкове законодавство, включно із регулюванням ПДВ, з нормами ЄС. Зокрема, протягом п'яти років Україна повинна адаптувати спеціальні режими ПДВ до правил ЄС. Програма МВФ також містить обіцянку уряду зробити пільгове оподаткування ПДВ сільського господарства ближчим до загальної системи ПДВ [152]. Ми підтримуємо висновок даного Проекту, відповідно до якого загальна система ПДВ для сільськогосподарських підприємств із можливим спеціальним режимом сплати ПДВ для малих компаній може бути найкращим

варіантом реформи. За оцінками цей крок призведе до ліпшого фінансового стану компаній та вищої фіскальної стійкості. Компанії отримуватимуть вищі закупівельні ціни, що сприятиме подальшому розвитку сільського господарства[152].

Загалом, необхідно особливо підкреслити, що елементи корупції є неформальними інституціями не лише в сільському господарстві України, а й в інших галузях економіки держави. Причому дане явище у різній мірі є притаманним для економік багатьох країн. Застосування корупційних схем було характерним в перехідний період для всіх пострадянських країн, де старі правила вже не застосовувалися, а нові ще не були створені. Таким чином, відсутність та недієздатність формальних інституцій відкривала можливості для розповсюдження корумпованих схем як неформальних інституцій.

У 2015 році представниками Transparency International Україна, ПриватБанку, PwC Україна та GfK Україна було проведено опитування щодо уявлення про корупцію українським бізнесом за останній період. Відповідно до нього, найбільшу кількість негативних голосів респондентів щодо погіршення ситуації набрало сільське господарство (на це вказало 30,9% респондентів, 59,5% зазначило, що ситуація не змінилася й тільки 9,6% респондентів підтвердили покращання ситуації) [153].

Прогрес у аналізі економічних наслідків корупції пов'язаний з розвитком інституціональної економіки. Якщо теорія суспільного вибору та конституційної політичної економії вказують на негативні аспекти корупції, особливо в зв'язку з існуванням неефективного державного сектору і політичних ринків, методологічний підхід не дозволив зрозуміти проблему корупції в ширшому вимірі реальних економічних структур і відносин. З точки зору нової інституційної економіки, ми можемо визначити корупцію як відхилення від формальних правил. І відповідно наслідком удосконалення та розвитку інституційної економіки буде зменшення корупції. До факторів, що сприятимуть зниженню рівня корупції в Україні, на наш погляд, слід віднести: наявність допоміжних інституцій, що сприяють прозорості та примусовому

виконанню закону; рівень та сприйняття корупції в суспільстві; витрати на інституційну підтримку розвитку економіки та використання технологій. Істотні та тривалі зміни можуть бути досягнуті лише шляхом поєднання зусиль держави, приватного сектору та громадянського суспільства. В країні повинно існувати прозоре антикорупційне законодавство та особливо законодавче висвітлення цього явища.

Крім кримінальних санкцій в інших країнах використовуються багато інших способів запобігання корупції. Це створення різних спеціальних антикорупційних органів. Так, наприклад, у Великобританії застосовують так звані «тести на інтеграцію». В країнах Європейського Союзу створюються «антикорупційні лінії», які представлені деякими державними установами для повідомлення про випадки корупції. Розроблені механізми для проведення незалежних перевірок фінансових потоків. Попередження та конкретні інституційні та економічні реформи також відіграють незамінну роль. У цьому контексті багато країн розробляють, наприклад, етичні кодекси державних службовців. Форма публікації непрозорого та неефективного використання державних коштів була обрана, наприклад, в Федеративній Республіці Німеччини Асоціацією платників податків, яка щороку видає так звану Чорну книгу державних відходів. Аналогічні «чорні списки» формуються щороку і в інших країнах. Слід підкреслити важливість здійснення антикорупційних заходів на всіх рівнях: міжнародному, національному, локальному при обов'язковій підтримці суспільства.

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки:

1. Як показує досвід розвинутих країн світу, ефективний розвиток сільського господарства не можливий без раціональної державної підтримки.
2. Існуючий в Україні механізм державної підтримки не відповідає вимогам світових організацій і потребує значного удосконалення.
3. Розвиток аграрного сектора виробництва України можливий лише поєднанням прямих (нормативно-правових та організаційно-адміністративних) та непрямих (фінансово-економічних) методів

державного регулювання з використанням форм як стимулювання, так і обмеження діяльності аграрних товаровиробників.

3.3. Диверсифікація виробництва як напрям сталого розвитку сільського господарства

Базовою складовою сталого розвитку аграрного виробництва є економічний розвиток. Проведені дослідження показують, що не зважаючи на наявний значний потенціал та існуючі традиції ведення сільського господарства, можемо констатувати недостатній рівень розвитку галузі. Перспективи сільського господарства регіону, без сумніву, пов'язані із впровадженням механізмів диверсифікації сільськогосподарського виробництва.

В 2017 році в Черкаській області було затверджено Програму «Диверсифікація структури сільськогосподарського виробництва та поглиблення переробки продукції» на період 2018-2020 роки [124]. Необхідність започаткування проектів даної Програми зумовлена сукупністю чинників, серед яких доцільно виділити:

- 1) не зважаючи на значні обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в Черкаській області, існують проблеми із задоволенням потреб населення основними видами продуктів харчування, і в т.ч. продуктами переробки сільськогосподарського виробництва. Виникає необхідність у диверсифікації галузі в напрямку розвитку переробних потужностей;
- 2) інтенсифікація сільського господарства призводить до появи безробіття, що веде до подальшої деградації сіл, ускладнення демографічної ситуації та зменшення тривалості життя;

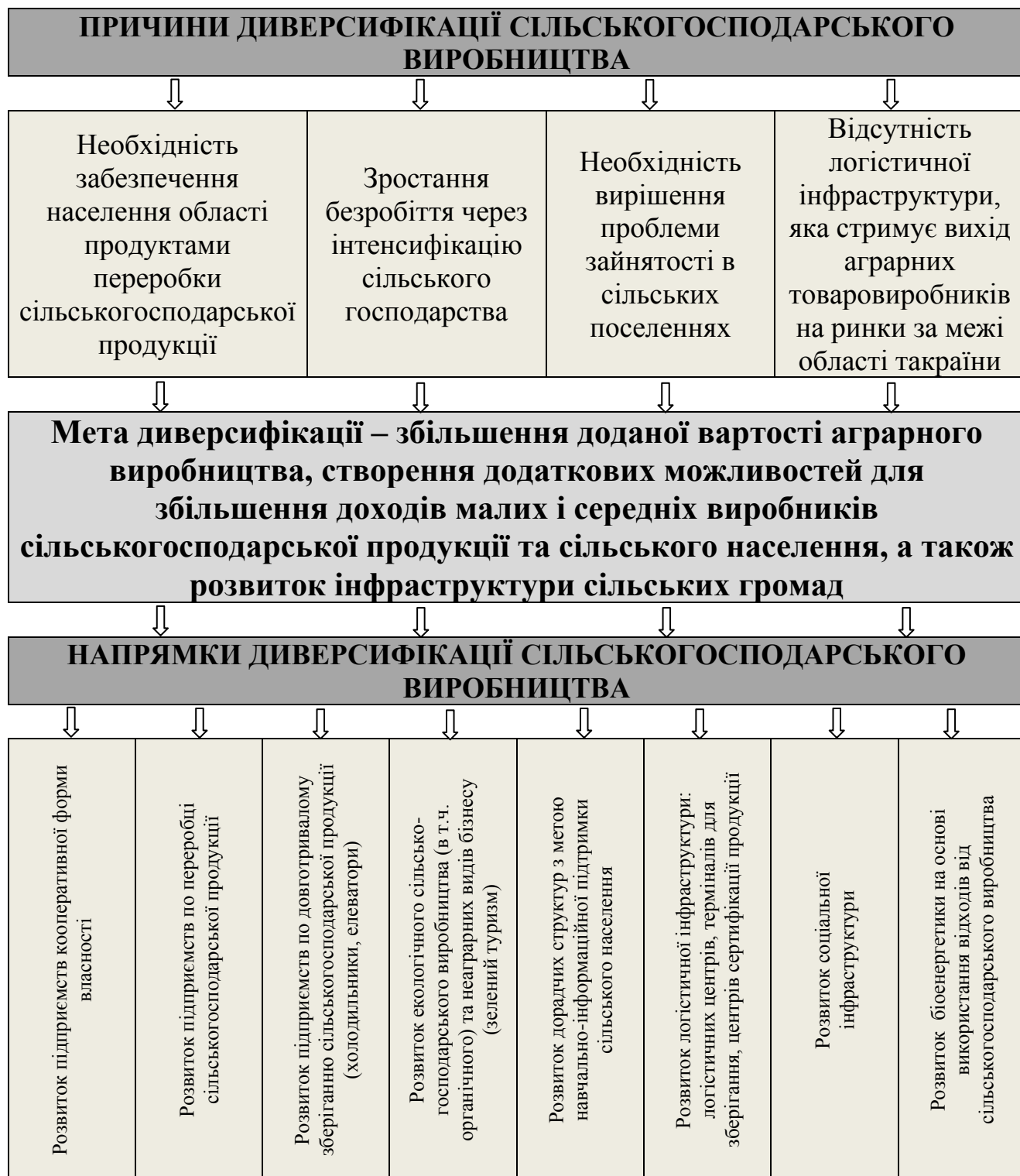

Рис.3.8. Напрями диверсифікації сільськогосподарського виробництва в Черкаській області (сформовано автором)

3) проблеми зайнятості на селі вимагають пошуку додаткових робочих місць шляхом диверсифікації виробництва;

4) сільське господарство області не має належної логістичної підтримки, логістичних центрів, терміналів довготривалого зберігання, центрів сертифікації продукції, перевірки на відповідність міжнародним стандартам. Вузкість внутрішнього ринку не забезпечує умов до розвитку сільськогосподарського виробництва. Вихід місцевих виробників сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки обмежений (рис.3.8).

Таблиця 3.5

Фінансовий план до Програми «Диверсифікація структури сільськогосподарського виробництва та поглиблення переробки продукції на період 2018-2020 роки» в Черкаській області, тис.грн

Назва проекту	2018 рік	2019 рік	2020 рік	Всього
Оснащення основними засобами діючих та новостворених сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів області	4000	0	0	4000
Створення сервісного центру по обслуговуванню та розвитку сільськогосподарської кооперації у Черкаській області	3500	3500	0	7000
Підтримка потенційної бізнес-спроможності сільського населення Черкащини	200	200	150	550
Створення мережі забійних пунктів сільськогосподарських тварин	10000	15000	17000	42000
Будівництво спеціально облаштованих місць для розташування стаціонарних або пересувних пунктів габаритно-вагового контролю	4000	6500	6500	17000
Створення умов для підвищення самозайнятості та мікропідприємництва мешканців сільських територій	3600	4000	4400	12000

* - сформовано за даними джерела [124]

Метою Програми є збільшення доданої вартості аграрного виробництва, створення додаткових можливостей для збільшення доходів малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції та сільського населення, а також розвиток інфраструктури сільських громад [124].

Фінансування Програми заплановано здійснювати відповідно до фінансового плану зазначених проектів (табл.3.5) за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку; місцевих бюджетів; міжнародної технічної допомоги суб'єктами регіонального розвитку різних організаційно-правових форм; інвестиційних коштів на впровадження окремих проектів.

До реалізації цієї програми мають бути залучені ряд інституцій і її виконання сприятиме сталому розвитку сільського господарства України. Разом з цим, необхідно підкреслити, що сталий розвиток передбачає баланс економічної, соціальної та екологічної складових, які за даними проведених досліджень в Черкаській області розвинені нерівномірно. Особливо це стосується рівня розвитку екологічної та соціальної сфер. Серед Цілей сталого розвитку України є забезпечення диверсифікації постачання первинних енергетичних ресурсів та збільшення частки енергії з відновлюваних джерел у національному енергетичному балансі, зокрема за рахунок введення додаткових потужностей об'єктів, що виробляють енергію з відновлюваних джерел. Тому в рамках диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств, зважаючи на переважний розвиток галузі рослинництва, ми пропонуємо розвивати біоенергетику з використанням біомаси сільськогосподарських культур тобто фітомаси.

На сьогоднішній день потенціал біомаси від виробництва сільськогосподарських культур в регіоні є недостатньо вивченим. Слід відмітити, що розвиток біоенергетики доцільно аналізувати не лише з точки зору енергетичної ефективності, а й екологічної, економічної та соціальної, що в сукупності справлятиме позитивний вплив на сталий розвиток аграрної сфери Черкаської області.

Загалом, виробництво біоенергії на основі біомаси широко розповсюджене в багатьох країнах з розвинутою економікою, серед яких можна виділити Австрію, Бразилію, Данію, Фінляндію, Швецію, Індію, США і Великобританію. Ще в 1998 році вчені D.O.Halla. та J.I.Scrasea, доводили необхідність переходу до використання альтернативних джерел енергії та

вказували, що потенційні ресурси для біоенергетики є великими, особливо у багатих на лісах країнах, у високорозвинених країнах, де існує надлишок сільськогосподарських земель, а також у багатьох інших країнах, де можливі високі врожаї біомаси [141]. За дослідженнями групи шведських авторів (L.Gustavsson et al., 2007), збільшення використання біомаси відповідає стратегічним цілям країни, буде сприяти скороченню викидів CO₂ та зменшенню використання палива на різноманітні цілі. Тобто застосування біомаси має не лише енергетичний і економічний ефекти, а і екологічний, що в умовах сучасності є надзвичайно важливим [144].

Директива ЄС 2009/28/ «Про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел» створила основу для просування відновлюваних джерел енергії у ЄС та встановила обов'язкові національні цільові показники, а саме: до 2030 року частка відновлюваних джерел енергії у кінцевому споживанні енергії у середньому у ЄС-28 має досягти 30% [142]. Нарощування частки використанні відновлюваних джерел енергії є одним із стратегічних завдань економічного розвитку Євросоюзу.

За даними Євростату, у 2015 році частка відновлюваних джерел енергії у валовому кінцевому споживанні енергії склала 16,7%, або упродовж останнього десятиліття зросла у два рази. У розрізі країн ЄС відмічається широка амплітуда частки відновлюваних джерел енергії у валовому споживанні енергії: від 5,0% у Люксембурзі та Мальті до 53,9% у Швеції.

Що стосується структури відновлюваних джерел енергії в ЄС, то значну частку, на відміну від України, займає енергія від переробки біомаси та відходів – 64% (табл.3.6). В розрізі країн Європейського Союзу найбільшу частку енергії з біомаси та відходів виробляють Естонія (93,8%), Литва (92,1%) та Польща (90,1%), а найменшу частку – Кіпр (31,7%), Іспанія (38,2%) та Мальта (40%). В Україні ж частка енергії з біомаси та відходів становить лише 3,2%. Відповідно до Нової енергетичної стратегії України до 2035 року питома вага біомаси, біопалива та відходів повинна зрости до 11,5% [143].

Таблиця 3.6

Структура відновлюваних джерел енергії в Україні та країнах ЄС-28 у 2015 році, %

Відновлювальні джерела енергії	Країни ЄС-28	Україна
Біомаса та відходи	64,0	3,2
Сонячна та вітрова енергетика	17,0	87,0
Гідроенергетика	16,0	9,2
Геотермальна енергетика	3,0	0,6

Джерело: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/data/energy-balances>

Визначення «біомаси» було закріплено в 2001 р. в Директиві 2001/77/ЄС. Відповідно до нього, біомаса – це речовина органічного походження, що зазнає біологічного розкладу, відходи і рештки сільського господарства (включаючи тваринництво і рослинництво), лісового господарства і суміжних галузей, а також органічна частина промислових і побутових відходів [145]. В Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння виробництву та використанню біологічних видів палива» (2009), дається наступне визначення біомаси: біологічно відновлювальна речовина органічного походження, що зазнає біологічного розкладу (відходи сільського господарства (рослинництва і тваринництва), лісового господарства та технологічно пов'язаних з ним галузей промисловості, а також органічна частина промислових та побутових відходів [146].

В сільському господарстві основними джерелами біомаси є відходи агрокультур, відходи тваринництва, відходи переробки агропродукції та енергетичні культури. Зважаючи на спеціалізацію аграрного виробництва Черкаської області (табл.3.7) ми пропонуємо розвивати галузь біоенергетики на основі використання відходів сільськогосподарських культур (фітомаси), а саме побічної продукції зернових культур та соняшнику.

Фітомаса (біомаса рослин) – це надземна та підземна частина культур, вирощених на сільськогосподарських угіддях. Використання рослинних

відходів сільськогосподарських культур на енергетичні цілі принесе додаткові доходи для аграрних підприємств. Розрахуємо енергетичний потенціал первинних відходів сільськогосподарських культур в аграрних підприємствах Черкаської області. З цією метою ми застосуємо Методику узагальненої оцінки технічно-досяжного енергетичного потенціалу біомаси.

Таблиця 3.7

Обсяг і структура товарної продукції в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області

Вид продукції	В середньому 2009-2013 рр.		В середньому 2014-2018 рр.	
	тис.грн	%	тис.грн	%
Рослинництво – всього	3789274,5	74,3	14516696,0	82,5
в т.ч.: зерно	1998738,3	39,2	8049520,9	45,7
соняшник	809225,3	15,9	3625542,0	20,6
соя	187008,2	3,7	1144166,7	6,5
ріпак	197304,6	3,9	656275,4	3,7
цукровий буряк	260719,8	5,1	297444,3	1,7
картопля	4208,2	0,1	47720,3	0,3
овочі відкритого ґрунту	217462,5	4,3	500056,0	2,8
плоди і ягоди	3079,9	0,1	51651,7	0,3
інша продукція галузі	111527,7	2,2	144318,7	0,8
Тваринництво – всього	1311495,0	25,7	3081329,9	17,5
в т.ч.: жива вага ВРХ	157809,0	3,1	333547,6	1,9
свиней	270237,8	5,3	678861,8	3,9
м'ясо птиці	9402,8	0,2	19137,9	0,1
молоко	538931,9	10,6	1228617,6	7,0
інша продукція галузі	335113,5	6,6	821165,0	4,7
Всього по галузях рослинництва і тваринництва	5100769,5	100,0	17598025,9	100,0

* - розраховано автором

Для цього визначимо розмір первинних рослинних відходів від вирощування сільськогосподарських культур в аграрних структурах досліджуваного регіону (табл.3.8). Основним побічним продуктом

рослинництва є солома. Солома використовується на потреби тваринництва (підстилка та грубий корм тварин), як органічне добриво, для вирощування грибів у закритому ґрунті, та на енергетичні потреби (виробництво гранул/брикетів, спалювання тюкованої соломи в котлах). За дослідженнями Г.Гелетухи (2014), на енергетичні потреби можна використовувати не більше 50% врожаю соломи і пожнивних залишків кукурудзи на зерно, та 30-50% відходів виробництва соняшнику, а інша біомаса повинна залишатися на полях [147]. Застосовуючи коефіцієнти переводу первинних відходів [148], ми обчислили теоретичний обсяг соломи, що можна отримати при вирощуванні сільськогосподарських культур.

Таблиця 3.8

**Розрахунок обсягу первинних рослинних решток при вирощуванні
основних сільськогосподарських культур в аграрних підприємствах
Черкаської області**

Сільськогосподарська культура	Коефіцієнт виходу первинних відходів	В середньому 2009-2013 рр.		В середньому 2014-2018 рр.	
		валовий збір, тис.т	обсяг відходів, тис.т	валовий збір, тис.т	обсяг відходів, тис.т
Пшениця	1,0	598,2	598,2	909,9	909,9
Ячмінь	0,8	238,7	191,0	158,0	126,4
Жито	1,3	7,7	10,0	5,6	7,3
Овес	1,0	3,7	3,7	3,1	3,1
Горох	0,7	32,2	22,5	17,6	12,3
Гречка	1,9	2,7	5,1	1,3	2,5
Просо	0,8	4,6	3,7	2,8	2,2
Соя	0,9	86,0	77,4	187,2	168,5
Ріпак	2,0	65,1	130,2	94,3	188,6
Кукурудза на зерно	1,3	958,9	1246,6	1626,2	2114,1
Соняшник	1,9	243,1	461,9	431,8	820,4

* - розраховано автором

Дані таблиці показують зростання відходів пшениці, сої, ріпаку, кукурудзи на зерно та соняшнику. По інших культурах відбувається зменшення обсягів соломи, що пов'язано із скороченням їх виробництва.

Для оцінки розміру відходів сільськогосподарських культур, що можуть використовуватись на енергетичні цілі, потрібно врахувати коефіцієнт енергетичного використання відходів $K_{ен}$ [149], а для врахування втрат, які виникають під час збирання урожаю і транспортування соломи, застосовують коефіцієнт втрат $K_{втр}$ (табл.3.9).

$$V_{ен} = V_{від} (1 - K_{втр}) \times K_{ен}, \text{ де}$$

$V_{ен}$ – кількість рослинних відходів, які можуть бути використані на енергетичні цілі;

Таблиця 3.9

Розмір відходів сільськогосподарських культур, що можуть використовуватись на енергетичні цілі в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області

Сільськогосподарська культура	Коефіцієнт втрат	Коефіцієнт енергетичного використання відходів	Обсяг відходів, що можуть використовуватись на енергетичні цілі, тис.т	
			в середн. за 2009-2013 рр.	в середн. за 2014-2018 рр.
Пшениця	0,10	0,50	269,19	409,46
Ячмінь	0,10	0,60	103,12	68,26
Жито	0,10	0,50	4,50	3,28
Овес	0,10	0,40	1,33	1,12
Горох	0,15	0,50	9,58	5,24
Гречка	0,10	0,80	3,69	1,78
Просо	0,10	0,50	1,66	1,01
Соя	0,10	1,00	69,66	151,63
Ріпак	0,10	1,00	117,18	169,74
Кукурудза на зерно	0,25	1,00	934,93	1585,55
Соняшник	0,30	1,00	323,32	574,29

* - розраховано автором

$V_{\text{від}}$ – загальний обсяг рослинних відходів;

$K_{\text{втр}}$ – коефіцієнт втрат, які виникають під час збирання урожаю і транспортування соломи;

$K_{\text{ен}}$ – коефіцієнт енергетичного використання відходів.

Енергетичний потенціал рослинних залишків (соломи) можна визначити за формулою:

$$EP = V_{\text{ен}} \times Q / 7000, \text{ де}$$

$V_{\text{ен}}$ – кількість рослинних відходів, які можуть бути використані на енергетичні цілі, т;

Q – нижча теплота згорання рослинних решток, ккал/кг;

7000 – теплотворна здатність 1 кг умовного палива (ум. п.), ккал.

Таблиця 3.10

Енергетичний потенціал відходів сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області (тис. тонн ум.п.)

Сільськогосподарська культура	Нижча теплота згорання рослинних решток, ккал/кг	В середньому 2009-2013 рр.	В середньому 2014-2018 рр.
Пшениця	4100	157,7	239,8
Ячмінь	3800	56,0	37,1
Жито	3690	2,4	1,7
Овес	3850	0,7	0,6
Горох	3000	4,1	2,2
Гречка	3000	1,6	0,8
Просо	3000	0,7	0,4
Соя	3800	37,8	82,3
Ріпак	3660	61,3	88,7
Кукурудза на зерно	3270	436,7	740,7
Соняшник	3270	151,0	268,3
Всього		910,0	1462,7

* - розраховано автором

Таким чином, проведений аналіз показує, що енергетичний потенціал біомаси сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області в середньому за 2014-2018 роках становив 1462,7 тис. тонн у.п., що на 61% більше за аналогічний показник в 2009-2013 роках. Зміна

енергетичного потенціалу рослинних залишків (соломи) залежить від урожайності сільськогосподарських культур та зміни структури їх посівів. Зважаючи на збільшення виробництва зерна в регіоні, можна спрогнозувати і зростання енергетичного потенціалу біомаси в аграрних підприємствах.

Відповідно до даних Головного управління статистики в Черкаській області, в 2018 році біло спожито 3401,7 тис. тонн у.п. Тобто, використовуючи енергетичний потенціал біомаси сільськогосподарських культур аграрних підприємств можна замінити 43% обсягу невідновлювальних джерел енергії, що матиме не лише екологічний ефект, а й економічний і соціальний.

Економічний потенціал біомаси сільськогосподарських культур визначаємо із застосуванням вартісного виразу нафтового еквіваленту однієї тонни умовного палива, при цьому було використано показник ціни бареля нафти марки Brent на Лондонській фондовій біржі. Середня ціна нафти за період 2009-2018 рр. на цій біржі становила 50,7 дол. США за барель. Економічну оцінку потенціалу біомаси було здійснено за допомогою нижче наведеної формули:

$$E_k = (EP \times k) \times C, \text{де:}$$

E_k - економічний вираз потенціалу;

EP – енергетичний потенціал біомаси;

k – коефіцієнт для переведення тонни умовного палива в барелі нафтового еквівалента, що дорівнює 4,79;

C – ціна за 1 барель нафти в дол. США.

Відповідно до формули, економічний потенціал біомаси сільськогосподарських культур (соломи та рослинних решток) в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області в середньому за 2014-2018рр. склав 355221,1 тис. дол. США, а в середньому в 2009-2013 роках – відповідно 220996,23 тис.дол. США.

Спрогнозувавши обсяги виробництва сільськогосподарських культур на основі фактичних даних, можна обчислити прогностні обсяги енергетичного та економічного потенціалів їх біомаси на перспективу. Лінійні рівняння зміни

валових зборів сільськогосподарських культур за період 2009-2018рр. та прогноз на 2025 рік представлено в табл.3.11.

Таблиця 3.11.

**Прогноз виробництва сільськогосподарської продукції в
сільськогосподарських підприємствах Черкаської області (тис.тонн)**

Вид продукції	Лінійне рівняння	Прогноз виробництва на 2025 рік
Зернові і зернобобові без кукурудзи	$y = 34,581x + 852,77$	1371,485
Кукурудза на зерно	$y = 88,121x + 1249,1$	2570,915
Соняшник	$y = 27,772x + 181,5$	598,080

* - розраховано автором

Згідно з розрахунками, в 2025 році буде отримано 1371,485 тис.т зернових і зернобобових, 2570,915 тис.т кукурудзи на зерно та 598,080 тис.т насіння соняшнику. Оскільки енергетичний потенціал напряду залежить від величини обсягів виробництва, то в 2025 році буде отримано 2102,5 тис.тонн у.п. енергетичного потенціалу біомаси сільськогосподарських культур та 510598,4 тис. дол. США економічного потенціалу (табл.3.12).

Необхідно зазначити, що процес виробництва і використання біоенергії на основі біомаси сільськогосподарських культур потребує значних матеріальних витрат та належної інфраструктури. Тому ми пропонуємо створювати кооперативні об'єднання з метою спільного використання виробничих засобів з виробництва біоенергії на базі декількох сільськогосподарських підприємств, що розміщені на незначній відстані між собою. Так, наприклад, в кооперативи можуть об'єднуватись господарства, що межують між собою.

Перевагами біоенергетичних кооперативів є:

- акумуляція внутрішніх ресурсів підприємств для виробництва біоенергії;
- спільне використання виробничої інфраструктури для перетворення біомаси та парку сільськогосподарської техніки;

- можливість отримання додаткового фінансування за рахунок допомоги держави, міжнародних проектів, пільгових кредитів тощо.

Таблиця 3.12

**Розрахунок енергетичного та економічного потенціалу біомаси
сільськогосподарських культур в аграрних підприємствах Черкаської
області**

Вид продукції	В середньому 2009-2013 рр.		В середньому 2014-2018 рр.		Прогноз на 2025 рік	
	енергетичний потенціал, тис. тонн ум.п.	економічний потенціал, тис. дол. США	енергетичний потенціал, тис. тонн ум.п.	економічний потенціал, тис. дол. США	енергетичний потенціал, тис. тонн ум.п.	економічний потенціал, тис. дол. США
Зернові і зернобобові без кукурудзи	322,3	78271,5	453,7	110182,4	622,1	151078,9
Кукурудза на зерно	436,7	106053,9	740,7	179881,2	1201	291666,5
Соняшник	151,0	36670,8	268,3	65157,5	279,4	67853,1
Разом	910,0	220996,2	1462,7	355221,1	2102,5	510598,4

* - розраховано автором

До факторів, що стримують розвиток біоенергетичних кооперативів на даний час можна віднести відсутність досконалої нормативно-правової бази та недовіра до кооперативних утворень зі сторони господарств.

Розглянемо потенціал для створення біоенергетичного кооперативу на базі сільськогосподарських підприємств Уманського району Черкаської області (табл.3.13).

Проведені розрахунки показують, що при умові створення біоенергетичного кооперативу для сільськогосподарських підприємств Уманського району Черкаської області ФГ «Агрофірма «Базис» та ДП «Агрофірма «Байс-Агро» енергетичний потенціал рослинних решток

сільськогосподарських культур в середньому за рік складатиме 16608 т ум.палива.

Таблиця 3.13

Енергетичний потенціал відходів сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах Уманського району Черкаської області при створенні біоенергетичного кооперативу (тонн ум.п.)

Сільськогосподарська культура	ФГ «Агрофірма «Базис»		ДП «Агрофірма «Байс-Агро»		Загальний обсяг відходів, т	Енергетичний потенціал відходів, т ум.п.
	валовий збір, т	обсяг відходів, т	валовий збір, т	обсяг відходів, т		
Пшениця	5465	5465	3862	3862	9327	2458
Ячмінь	1962	1570	1842	1473,6	3043	892
Жито	22	29	18	23,4	52	12
Овес	44	44	24	24	68	13
Горох	680	476	320	224	700	128
Гречка	10	19	8	15,2	34	11
Просо	8	6	5	4	10	2
Соя	304	274	38	34,2	308	150
Ріпак	1390	2780	950	1900	4680	2202
Кукурудза на зерно	3517	4572	12872	16733,6	21306	7465
Соняшник	1134	2155	4137	7860,3	10015	3275
Всього	-	-	-	-	-	16608

* - розраховано автором

Таким чином, диверсифікація сільськогосподарських підприємств в напрямку виробництва і використання енергії з біомаси сільськогосподарських культур є важливим напрямом сталого розвитку України. Серед головних позитивних наслідків можна виділити наступні:

- покращення паливного балансу регіону та зниження витрат на придбання та доставку енергоресурсів;
- зниження енергетичної залежності сільськогосподарських підприємств;
- збереження навколишнього природного середовища;
- розвиток економіки підприємств та регіональної економіки.

Крім цього використання біомаси сільськогосподарських культур (солома, рештки, відходи) справляє також соціальний ефект, який проявляється в

диверсифікації сільської економіки; створенні нових організаційних структур та робочих місць; розвитку сільських територій; покращенні здоров'я населення; забезпеченні добробуту та покращенні якості життя сільського населення.

Споживання сільськогосподарської біомаси може задовольнити власні енергетичні потреби сільськогосподарських підприємств з метою зниження витрат на придбання енергії, і тим самим сприяти підвищенню конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств.

Висновки до розділу 3

1. Використовуючи методику таксономічного аналізу встановлено, позитивну тенденцію сталого розвитку аграрного сектора Черкаської області (з 0,014 в 2012 році до 0,364 в 2018 році). Разом з тим, необхідно зазначити значне відставання розрахованих показників від ідеального значення (1), що свідчить про загальний низький рівень сталого розвитку сільського господарства Черкащини.

2. Визначено, що інтегральні показники сталого розвитку сільського господарства регіону за його системотвірними компонентами мають різноспрямовані тенденції. Так, часткові інтегральні показники економічного (0,549) й екологічного (0,322) розвитку аграрних підприємств Черкаської області мають висхідний характер, а для соціальної сфери притаманний спадний характер розвитку – 0,268.

3. Спрогнозовано показники сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області на період до 2025 року: інтегральний показник сталого розвитку буде складати 0,588; інтегральний показник економічного розвитку – 1,010; інтегральний показник екологічного розвитку – 0,648; інтегральний показник сталого розвитку – 0,099.

4. Встановлено, що ключову роль в удосконаленні інституційного забезпечення сільськогосподарського виробництва відіграє державне регулювання та підтримка, яка на сьогоднішній день здійснюється неефективно. Розвиток інституційної економіки сприяє зменшенню неформальних інституцій в сільськогосподарських підприємствах, в т.ч. зменшенню проявів корупції.

5. Встановлено, що в умовах сталого розвитку напрямом зростання економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств є їх диверсифікація. Визначено основні напрями диверсифікації сільськогосподарських підприємств: розвиток підприємств кооперативної форми власності; розвиток підприємств по переробці сільськогосподарської

продукції; розвиток підприємств по довготривалому зберіганню сільськогосподарської продукції (холодильники, елеватори); розвиток екологічного сільськогосподарського виробництва (в т.ч. органічного) та неаграрних видів бізнесу (зелений туризм); розвиток дорадчих структур з метою навчально-інформаційної підтримки сільського населення; розвиток логістичної інфраструктури: логістичних центрів, терміналів для зберігання, центрів сертифікації продукції; розвиток соціальної інфраструктури; розвиток біоенергетики на основі використання відходів від сільськогосподарського виробництва.

6. Обґрунтовано в рамках диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств, зважаючи на переважний розвиток галузі рослинництва, розвивати біоенергетику з використанням біомаси сільськогосподарських культур тобто фітомаси.

7. Визначено, що в 2025 році буде 2102,5 тис.тонн у.п. енергетичного потенціалу біомаси сільськогосподарських культур та 510598,4 тис. дол. США економічного потенціалу. Крім цього використання біомаси сільськогосподарських культур (солома, рештки, відходи) справляє також соціальний ефект, який проявляється в диверсифікації сільської економіки; створенні нових організаційних структур та робочих місць; розвитку сільських територій; покращенні здоров'я населення; забезпеченні добробуту та покращенні якості життя сільського населення.

Основні наукові результати розділу представлені в працях автора:

Моделювання перспектив сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області за допомогою методу таксономічного аналізу[159];

Державна підтримка аграрного сектора виробництва України[156];

Диверсифікація виробництва як напрям сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області [160].

ВИСНОВКИ

Основні висновки та результати, що проведені в ході проведеного дослідження полягають в наступному.

1. Україна, як і більшість країн світу, визнала концепцію сталого розвитку пріоритетною і прийняла Національну стратегію даного розвитку, яка ґрунтується на необхідності досягнення балансу між довкіллям, суспільством та економікою. При цьому подолання бідності і створення умов для сталого розвитку в першу чергу пов'язані з розвитком підприємств як головних суб'єктів ринкової економіки. Під сталим розвитком сільськогосподарських підприємств слід розуміти процес незворотніх, цілеспрямованих і закономірних якісно-кількісних змін господарської системи підприємства як позитивного, так і негативного напрямку під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища з метою гармонійного розвитку їх економічної, екологічної та соціальної сфер.

2. Визначальний вплив на механізм розвитку сільськогосподарського підприємства має ефективне використання його економічного потенціалу, серед складових якого особливо виокремлюються земельний та екологічний елементи. При цьому ефективне використання економічного потенціалу безпосередньо залежить від інституційного забезпечення розвитку аграрних підприємств, яке виступає також джерелом вирішення протиріччя між ефективністю виробництва на галузевому, регіональному, національному, світовому рівнях та екологічним навантаженням на природне середовище, що, в кінцевому рахунку, впливає на добробут теперішнього і прийдешніх поколінь.

3. Встановлено, що в Україні переважає політична складова виникнення інституцій, а це призводить до концентрації влади невеликою кількістю людей і пригніченню розвитку економічних та соціальних інститутів, які забезпечують захист майнових прав і рівність можливостей всіх членів суспільства. Виходячи з цього аргументовано, що гармонійний розвиток суспільства можливий лише при досягненні рівнозначного розвитку всіх векторів інституційного

забезпечення під впливом системної дії екзогенних та ендегенних факторів на локальному, національному, глобальному та регіональному рівнях.

4. Проведена класифікація інститутів та інституцій сталого розвитку сільськогосподарських підприємств за критеріями формальності (формальні, неформальні, змішані), галузі (економічні, політичні, правові, соціальні) та рівнем ієрархії (пов'язані із соціальною структурою суспільства, які визначають правила гри (закони, права власності), відносяться до управління або ж до механізму регулювання).

5. Дослідження основних існуючих методик діагностики сталого розвитку підприємств дало змогу удосконалити методичний інструментарій оцінки даного розвитку сільськогосподарських організаційних структур шляхом виокремлення 55 індикаторів, які дозволили визначити прямі та приховані причинно-наслідкові зв'язки і фактори сталого розвитку.

6. З метою виявлення впливу на рівень сталого розвитку аграрних формувань різновекторних індикаторів та інтеграції їх в єдиний показник нами був застосований такий вид науково-практичного дослідження, як таксономічний аналіз. Його використання дало змогу встановити, що рівень сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області за аналізований період має стійку позитивну тенденцію до збільшення, хоча і залишається поки що на низькому рівні. При цьому часткові інтегральні показники сталого розвитку аграрних підприємств мають різноспрямовані тенденції. Так, інтегральні показники економічного та екологічного напрямів розвитку мають висхідний характер, а для інтегрального показника розвитку соціальної сфери притаманний спадний характер.

7. Дані тенденції збереглися в процесі прогнозування як загального, так і часткових інтегральних показників сталого розвитку сільськогосподарських підприємств на період до 2025 року, що вказує на першочергову необхідність проведення реформ у соціальній сфері.

8. У процесі здійснення оцінки рівня сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області було встановлено, що

необхідною умовою зростання економічного потенціалу аграрних підприємств є диверсифікація їх діяльності, до основних напрямків якої відноситься розвиток підприємств : кооперативної форми власності, по довготривалому зберіганню та переробці сільськогосподарської продукції, екологічного (в т.ч. органічного) виробництва та зеленого туризму, дорадчих структур, логістичної інфраструктури, центрів сертифікації продукції, а також розвиток аграрними підприємствами біоенергетики шляхом використання вирощеної ж ними фітомаси. Цінність даних напрямів полягає в наявності не лише економічного, але й соціального ефекту.

9. Досліджено, що головною особливістю сільського господарства є земля як основний засіб виробництва. Разом з тим відсутність чіткого земельного законодавства, невизначеність стосовно ринку землі, безсистемне та необґрунтоване внесення змін до Земельного кодексу поступово призвели до переходу даних питань із економічного аспекту до політичних маніпуляцій і зловживань. Розв'язок даної проблеми лежить в площині удосконалення державної політики стосовно інституційного забезпечення функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення як невід'ємної складової сталого розвитку аграрних підприємств, що призведе до різкого зменшення неформальних інститутів та проявів корупції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 5-те вид. К. ; Ірпінь : Перун, 2005.
2. Гапоненко А.Л., Панкрухин А.П. Стратегическое управление : учебник для студ. ВУЗов. М. : Изд-во "ОМЕГА-Л", 2006. 464 с.
3. Юрій М. Ф. Людина і світ [Текст]. К. : Дакор, 2006. – 460 с.
4. Тимошенко И.И., Соснин А.С. Менеджмент организации. К. : ЕУФІМБ, 2001. 350 с.
5. Большой экономический словарь /Под ред. : А.Н. Азрилияна. М.: Институт новой Экономики, 1998. 864 с.
6. Розвиток : академічний тлумачний словник української мови (1970-1980). [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.sum.in.ua/s/rozvytok> (дата звернення: 15.07.2015)
7. Данильян О. Г., Тараненко В.М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. 309 с.
8. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник. К. : КНЕУ, 2013. 779 с.
9. Прогрес: Вільна енциклопедія Вікіпедія. Доступний з <https://uk.wikipedia.org/wiki/Прогрес> (дата звернення: 17.07.2015)
10. Погорелов Ю.С. Категорія розвитку та її експлейнарний базис / Теоретичні та прикладні питання економіки. К., 2012. Вип. 27, т. 1. С. 30-34.
11. Плугіна Ю.А. Інтелектуальний розвиток: сутність поняття / Вісник економіки транспорту і промисловості. Харків, 2011. № 36. С. 193-196.
12. Коротков Э.М. Концепция менеджмента. М. : Изд-во "Дека", 1997. 304 с./
13. Соціальний розвиток промислового підприємства та механізми його управління // Управлінські технології у рішенні сучасних проблем розвитку соціально-економічних систем : монографія / Т.Б.Надтока,

- Г.А.Какуніна, О.В.Мартякова та ін.; / за заг. ред. О.В. Мартякової. Донецьк : Вид-во ДонНТУ, 2011. 744 с. С. 564-569.
14. Побережний Р.О. Основні напрямки розвитку підприємств машинобудування. *Вісник національного технічного університету "ХПІ"*. Харків, 2012. № 13. С. 90-100.
 15. Кузьмін О.Є., Мельник О.Г. Основи менеджменту : підручник. К. : ТОВ "Академвидав", 2003. 416 с.
 16. Чумак Л.Ф. Сучасні тенденції розвитку підприємств. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка»*. Вип. 6(4). 2012. С.176-181.
 17. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. М.: Дело, 1994. 680 с.
 18. Ерохина Е.А. Теория экономического развития : (системно-самоорганизационный подход) : Монография. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1999. 160 с.
 19. Афанасьев Н.В., Рогожин В.Д, Рудыка В.Д. Управление развитием предприятия : монография. Х. : Издательский Дом «ИНЖЭК», 2003. 184 с.
 20. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрямки дослідження / Економіка України. 2005. №1. С. 36-42.
 21. Пономаренко В.С., Тридід О.М., Кизим М.О. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи : монографія. Х. : Видавничий Дім «ИНЖЕК», 2003. 328 с.
 22. Матковський Р.Б. Економічний потенціал України та шляхи його ефективного використання : автореф. дис. канд. екон. Наук : 08.01.01 Київ. нац. екон. ун-т. К., 2003. 20 с.
 23. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. У полоні Платонових чар; [пер. з англ. О. Коваленко]. К. : Основи, 1994. 444 с.
 24. Воронков Д.К., Погорелов Ю.С. Розвиток підприємства : управління змінами та інновації : монографія. Харків : АдвАтм , 2009. 436 с.

25. Основы маркетинга : учебник / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Дж. Сондерс и др.; Пер. с англ. 2-е европ. изд. М.; СПб.; К. : Вильямс, 2001. 944 с.
26. Блайт Дж. Основы маркетинга : підручник / Пер. со 2-го англ. изд. – К. : Знання-Прес, 2003. 493 с.
27. Економіка підприємства : підручник : В 2 т. / За ред. С.Ф. Покропивного. К. : Хвиля- Прес; Донецьк : Поиск; Т-во книголюбів, 1995. Т. 1. 400 с.
28. Масленникова Н.П. Управление развитием организации. М. : Центр экономики и маркетинга, 2002. 304 с.
29. Коно Т. Стратегия и структура японских предприятий. М. : Экономика. 1987. 128 с.
30. Капліна А.С. Поняття «розвиток» у категоріальному апараті теорії розвитку / Економіка Менеджмент Підприємництво. 2012. № 24 (II). С. 57– 63.
31. Горлач М. І. Сучасні теорії всесвіту. Філософія : підручник. Режим доступу : <http://ellib.org.ua/books/philosophy/fil4/index.html>. (дата звернення : 21.03.2016).
32. Шпикуляк О.Г. Інституції аграрного ринку. К. : ННЦ ІАЕ УААН, 2009. 480 с.
33. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : монографія. К. : КНЕУ, 2004. 252 с.
34. Лопатинський Ю.М. Інституціоналізація транзитивної економіки / Наукові праці ДонНТУ. Серія : економічна. 2006. Вип. 103-1. С. 229-232. Режим доступу : [http://www.donntu.edu.ua/\"Бібліотека\"/](http://www.donntu.edu.ua/\). (дата звернення : 30.03.2017).
35. Липов В.В. Институциональная составляющая социально-экономических моделей / Научные труды ДонНТУ. Серия : экономическая. 2005. Вып.89-1. С. 112–118. Режим доступа : [http://www.donntu.edu.ua/\"Бібліотека\"/](http://www.donntu.edu.ua/\). (дата звернення : 01.05.2017)
36. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays / T.Veblen . N.Y. : Huebsch, 1919. 476 p.

37. Hodgson G.M. Recent Development in Institutional Economics. Edvard Elgar Publishing, Inc., 2003.
38. Даглас Норт. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І.Дзюб. К. : Основи, 2000. 198 с.
39. Mlcoch L. Institucionalni ekonomie. 2. vyd. Praha : Karolinum, 2005. 190 s.
40. Commons J.R. Institutional Economics / The American Economic Review. Vol. 21. - №4. (Dec. 1931). P. 648-657.
41. Polanyi K. The Economy as Instituted Process / Trade and Market in the Early Empires. Glencoe, IL : Free Press, 1957. P. 243-270.
42. World Bank. 2002. World Development Report 2002 : Building Institutions for Markets. New York : Oxford University Press. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5984> License : CC BY 3.0 IGO. (дата звернення : 12.12.2017).
43. Hayek, F.A. Law, Legislation and Liberty, 3 vols. London and Chicago : University of Chicago Press, 1973-1979.
44. Саблина Н. В., Теличко В.А. Использование метода таксономии для анализа внутренних ресурсов предприятия. Бизнес - Информ. 2009. № 3. С. 78-82.
45. Pluta W., 1977, Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach ekonomicznych. Metody taksonomiczne i analizy czynnikowej. PWN, Warszawa.
46. Айвазян С. А. Многомерный статистический анализ в социально-экономических исследованиях // Экономика и математические методы. 1977.
47. Айвазян С. А., Бажаева З. И., Староверова О. В. Классификация многомерных наблюдений. М. : Статистика, 1974. 769с.
48. Рєпіна І.М. Таксономічний аналіз ефективності формування і використання активів підприємства. Формування ринкової економіки. 2011. - №26. С.440-457.

- 49.Божидарнік Т., Абрамова І. Аналіз циклічності розвитку соціально-економічної системи як напрям попередження виникнення кризи. Економіст. 2014. - №7. С.53-55.
- 50.Котвицька Н., Смолій Л., Ревуцька А. Сталий розвиток аграрного сектору економіки України : таксономічний аналіз тенденцій. Актуальні проблеми економіки. 2016. - №11(185). С.107-116.
- 51.Городнов В., Романчик Т. Таксономический аналіз как метод оценки конкурентоспособности промышленной продукции / Бизнесинформ. 2010. - № 2. С.24-28.
- 52.Бешелев С., Гурвиц Ф. Математико-статистичні методи експертних оцінок. М. : Статистика, 1994. 256 с.
- 53.Сей Ж.-Б. Трактат о политической экономии, 1803 // 25 ключевых книг по экономике. Изд-во «Урал-LTD», 1999.
- 54.Балюк С.А, Медведєв В.В., Тараріко О.Г., Греков В.О,Балаєв А.Д. Національна доповідь : Про стан родючості ґрунтів в Україні. НУБіП. 2010. 112 с.
- 55.Статистичний збірник „Сільське господарство Черкащини” за 2016 рік/ Головне управління статистики у Черкаській області : За ред. В.П. Приймак. Черкаси, 2017. 252 с.
- 56.Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки. К.: ННЦ ІАЕ, 2005. 682 с.
57. Семенда Д.К., Бурляй О.Л., Коротєєв М.А., Семенда О.В. Економіка підприємства: підруч. Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. 476 с.
- 58.Бержанір І. А. Формування та ефективність використання оборотних засобів підприємств спиртопродуктового підкомплексу АПК : автореф. дис. канд. екон. Наук : спец. 08.00.04 “Економіка та управління підприємствами”. К., 2011. 20 с.
- 59.Будняк Л. М. Удосконалення співвідношень основного і оборотного капіталу в сільськогосподарських підприємствах Поділля : автореф. дис.

- канд. екон. наук : спец. 08.02.02 “Економіка та управління науково-технічним прогресом, інвестиційні та інноваційні процеси”. К., 1999. 20 с.
60. Шпак М., Ціп Є. Перспективи розвитку фінансового лізингу в сучасних умовах сільськогосподарського виробництва. Техніка і обладнання для АПК – дослідження, експертиза, прогноз розвитку. - №6 (9). 2010. С.6-8.
 61. Ягода Г.Ю. Забезпеченість основними засобами сільськогосподарських підприємств. Економіка АПК. - №3 . 2013. С.125-129.
 62. La Porta, Rafael & Lopez-de-Silanes, Florencio & Shleifer, Andrei & Vishny, Robert, 1999. "[The Quality of Government](#)," [Journal of Law, Economics and Organization](#), Oxford University Press, vol. 15(1), pages 222-79, April
 63. Acemoglu, D., Gohnson, S., Robinson, G. Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth, NBER, 2004, Working Paper No. 10481.
 64. Eggertsson, T. *Economic behavior and insitutions*. 1 st ed. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. xv, 385 s.
 65. Bush, P. D. The Theory of Institutional Change. *Journal of Economic Issues*, 1987, č. 3, s. 1075-1116.
 66. Jutting, J. Institutions and Development: A Critical Review. Paris, OECD 2003 (Technical Paper No. 210) URL : <http://www.oecd.org/dataoecd/19/63/4536968.pdf>. (дата звернення : 05.10.2018)
 67. Bowles, S. (1998), “Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions”, *The Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVI, No. 1, March 1998, pp. 75-111.
 68. Beck, T., G. Clarke, A. Groff, P. Keefer and P. Walsh (2002), “New Tools and New Tests in Comparative Political Economy : The Database of Political Institutions”, Regulation and Competition Policy, Development Research Group, World Bank, Washington, D.C.
 69. Williamson, O.E. (2000), “The New Institutional Economics : Taking Stock, Looking Ahead”, *The Journal of Economic Literature*, Vol. 38, No. 3, pp. 595-613.

70. Вірченко О.В. Інституційні особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. Ефективна економіка. №9. 2013. Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2345>. (дата звернення : 06.04.2017)
71. Пугачов М., Кобець М. Земельна реформа в Україні. Проект “Аграрна політика для людського розвитку”. Київ, Україна. Лютий, 2004.
72. Земельний кодекс України. //Закон від 13 березня 1992 р. №2196-ХІІ. Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/561-12>. (дата звернення : 11.08.2018).
73. Постанова Верховної Ради «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» № 2200-ХІІ» від 13.03.1992 року. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2200-12>.
74. Указ Президента України від 10.11.1994р. №666/94 «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/666/94> (дата звернення : 25.11.2017).
75. Указ Президента України від 08.08.1995р. №720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям». Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U720_95.html. (дата звернення : 25.11.2017).
76. Указ Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” від 03.12.1999 р. № 1529/99. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1529/99> (дата звернення : 25.11.2017).
77. Земельний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 3-4, ст.27.
78. Експертний форум з питань земельної реформи. Громадська організація «Лабораторія досліджень ТЦК». м.Київ. 14 лютого 2012 року.

- 79.Трегобчук, В. (2002). Концепція сталого розвитку для України. *Вісник національної академії наук України*, (2), 31-40.
- 80.Данилишин Б.М., Хвесик М.А., Голян В.А. Економіка природокористування : підручник. К.: «Кондор», 2009. 465 с.
- 81.Порядок дій «Порядок денний на XXI століття» («Agenda 21») // Видавництво «Інтелсфера», К., 2000. – 359 с.
- 82.План дій на XXI століття, ухвалений на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі» в 2002 році.
www.un.org/esa/sustdev/agenda21.htm (дата звернення : 22.03.2016).
- 83.Бурляй А.П. Сталий розвиток : цілі для України «Становлення та розвиток економіки України: від теорії до практики» : матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю незалежності України, 13-14 жовтня 2016 р., м. Умань, УНУС. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2016. С.40-43
- 84.Цілі сталого розвитку : Україна./ липень 2016 року/ Режим доступу:
http://www.un.org.ua/images/2016_SDGs_Ukraine_expert_opinion_ukr.pdf
(дата звернення : 28.07.2017).
- 85.Dalal-Clayton B. and Bass S., Sustainable Development Strategies: A Resource Book, London, UK, and Sterling, VA: Earthscan Publications Ltd., 2002, 358 p.
- 86.Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика : монографія. Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2011. 516 с.
- 87.Герасимів, З.М. (2016). Сталий розвиток сільського господарства. *Агросвіт*, (9), 16-19.
- 88.Іртищева, І., Стегней М. І. Фактори та особливості екологічно сталого розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів. Актуальні проблеми економіки. 2015. №1 (163).
- 89.Квятковська Л. А. Реалізація принципів концепції сталого розвитку в діяльності підприємства. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб.

- наук. пр. / голов. ред. М. І. Зверяков; Одеський нац. екон. ун-т. Одеса, 2013. Вип. 1 (48). С. 85-89.
- 90.Бородіна, О. М. Науково-прикладні засади реконструктивного розвитку сільського господарства та села в Україні. // *Економіка і прогнозування*. 2016. №4. С. 70-80.
 - 91.Саблук П. Т. Стан і напрями розвитку аграрної реформи. // *Економіка АПК*. 2015. №2. С.10-17.
 - 92.Кирилов Ю. Є. Концептуальні засади конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору економіки України в умовах глобалізації : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 420 с.
 - 93.Гадзало Я.М., Лузан Ю.Я. Земельна реформа : проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. // *Економіка АПК*. 2017. №1. С.5-14.
 - 94.Інформація про нормативну грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення в Україні на 01.01.2018. Сайт Держгеокадастру. Режим доступу : <http://land.gov.ua/info/informatsiia-pro-normatyvnu-hroshovu-otsinku-zemel-silskohospodarskoho-pryznachennia-01-01-2016/> (дата звернення : 06.06.2018).
 - 95.Експертний форум з питань земельної реформи 2012р. Сайт : Ресурсний центр ГУРТ. Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/conferences/13128/> (дата звернення : 14.07.2017).
 - 96.Присяжнюк М. Земельна політика України : стан, законодавче забезпечення, стратегічне планування. Національна безпека і оборона. 2009. № 3. С. 54-57.
 - 97.Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. N2982-IV. Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2982-15> (дата звернення : 25.11.2017).
 - 98.Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990р. N 400-XII. Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/400-12> (дата звернення : 25.11.2017).

- 99.Постанова Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу» від 29 липня 1992 р. N423. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KMP92423.html (дата звернення : 25.11.2017).
- 100.Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18 січня 2001 р. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2238-14> (дата звернення : 25.11.2017).
101. Барлыбаев У.А. Институциональные аспекты устойчивого развития сельских территорий в условиях становления инновационной экономики. Автореф. дис. канд. экон. наук. М. 2011. 26 с.
- 102.Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. К. : ННЦ «ІАЕ. 2012. 180с.
- 103.Шпикуляк, О. Г. (2016). Інституції та механізми регулювання аграрного ринку: теоретико-практична оцінка функціонування. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики* . 2016. №2. С. 46-59.
- 104.Стегней М. І. (2013). Сучасні напрями забезпечення сталого розвитку сільських територій : європейський досвід і українські реалії. Актуальні проблеми економіки. №3(141). 2013. с.125-133.
- 105.Международная оценка сельскохозяйственных знаний, науки и технологии на цели развития (МОСНТР). Резюме Глобальной оценки для директивных органов. Режим доступу: http://www.unep.org/dewa/agassessment/docs/Global_SDM_270608_Russian.pdf (дата звернення : 26.01.2018).
- 106.Kaufmann D., Krady A., Mastruzzi M. Covernance Matters IV : Crovemance Indicator for 1996 –2004. World Bank Police Research Working Paper. 2005. v 3630.

107. Гончаренко, С. У. (2008). Методологія. Енциклопедія освіти. 2008. с. 498-500. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/706620/1/Методологія.pdf> (дата звернення : 23.04.2017).
108. Власенко Н. Показники для моніторингу стану досягнення цілей сталого розвитку : методологія збору та розрахунку даних. Аналітичний звіт. 2017. 232с.
109. Максюта А.А. Аналіз державних стратегічних документів України щодо врахування адаптованих для України Цілей Сталого Розвитку до 2030 року : Аналітична доповідь. К. : Інститут суспільно- економічних досліджень, 2017. 84 с.
110. Регіональна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Черкаській області у 2016 році». Управління екології та природних ресурсів Черкаської області. Черкаси. 2017. 251с.
111. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Урядовий портал. 2015. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_%28body%29.pdf (дата звернення : 21.11.2017).
112. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля». Відомості Верховної Ради, 2017, № 29, ст.315. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2059-19> (дата звернення : 25.11.2017).
113. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20.03.2018 № 2354-VIII. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2354-19> (дата звернення : 25.11.2017).
114. Екологічні новації Спільної аграрної політики ЄС: імплементація в Україні: науково-аналітична зап. / від 10.08.2016 р. № 135-13/440/ Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ. К., 2016. 37 с.
115. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля, Київ, 2015 р.

- https://menr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf (дата звернення : 30.04.2018)
- 116.Федулова, І. В. Вплив сільського господарства на екологію. 2013. Режим доступу: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/21189/1/2.pdf>. (дата звернення : 05.05.2017).
 - 117.Полковниченко С.А. Екологічні екстерналії сільськогосподарської діяльності. Науковий вісник Полісся № 4 (8), ч. 1, 2016. С.79-84.
 - 118.Обласна програма вилучення, утилізації, знищення та знешкодження непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів та тари від них на 2016-2018 роки. Сайт Управління екології та природних ресурсів Черкаської обласної державної адміністрації. Режим доступу: http://eco.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1162&Itemid=147 (дата звернення : 23.02.2017).
 - 119.Статистичний збірник «Україна в цифрах в 2016 році». Державна служба статистики України. За редакцією І. Є. Вернера. 2017. 240с.
 - 120.Жукорський О. М., Никифрук О. В., Болтик Н. П. Оцінка викидів одорогенних забруднювачів повітря від ферм із виробництва молока. – Агроекологічний журнал. 2015. - №2. С. 21-26.
 - 121.Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів : національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 776 с.
 - 122.Шпикуляк О.Г., Пехов В. А. (2015). Формування та інституціоналізація соціального капіталу в розвитку аграрного підприємництва : методологічні аспекти оцінки. *Економіка АПК*. №11. 102-107.
 - 123.Ткаченко Є.О. (2017). Безробіття та проблеми сталого розвитку сільських територій України. *Young*, 49(9).
 - 124.План реалізації Стратегії розвитку Черкаської області на період 2018 – 2020 роки. Режим доступу: <http://investincherkasyregion.gov.ua/wp-content/uploads/2018/03/03012018.pdf> (дата звернення : 23.02.2017).

125. Концепція державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 року. Режим доступу: http://minagro.gov.ua/apk?tid_hierachy=1346 (дата звернення : 23.02.2017).
126. Кернасюк Ю.В. Світовий досвід державної підтримки агробізнесу. *Агробізнес сьогодні*. №11. 2016. Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichniy-gektar/5581-svitovyi-dosvid-derzhavnoii-pidtrymky-agrobiznesu.html> (дата звернення : 15.01.2018).
127. Гмиря В.П. Державна підтримка фінансування аграрного виробництва України. *Фінансовий простір*. №3. 2016. с. 101-106.
128. Макаренко П.М. Цінова політика як фактор підвищення доходності аграрного виробництва в умовах світової організації торгівлі. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 44-48.
129. Про державний бюджет України на 2017 рік. Закон України. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1801-19> (дата звернення : 27.06.2017).
130. Про державну підтримку сільського господарства: Закон України. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення : 25.11.2017).
131. Старікова Л.В. Державна підтримка аграрного сектора в 2017 році. Режим доступу: <http://www.auu.org.ua/uk/publications/web/206/> (дата звернення : 22.07.2018).
132. «Скільки українців-заробітчан працюють закордоном» // Ділове інтернет-видання Волині «Конкурент». Режим доступу: <https://konkurent.in.ua/news/ukrayina/11830/-skilkiukrayinciv-zarobitchan-pracyuyut-za-kordonom.html> (дата звернення : 14.08.2018).
133. Абрам'юк, І. Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики? Інститут громадянського суспільства. 2012. Режим доступу: <http://www.csi.org.ua>.

134. Гончарова З. Якісний рівень життя сільського населення як запорука сталого соціально-економічного розвитку регіонів. *Збірник наукових праць ЧДТУ*. 2017. - №44. с.28-36.
135. Уркевич В.Ю. Сучасні проблеми систематизації аграрного законодавства України. *Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України*: зб. наук. праць круглого столу. К., - 2011. С.451.
136. Корінець Р. Я., Малік М.Й. Інформаційне забезпечення сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні. *Економіка АПК*. 2016. № 8. С. 61-70.
137. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Рябоконь В.П. та ін. Формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 86 с.
138. Нікішина О.В., Бібікова Н.О. Інституційне забезпечення механізмів регулювання процесів аграрної кооперації в Україні. ББК 65 С89. 2018. С. 83.
139. Закон України «Про кооперацію». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, №5, ст.35.
140. Кінаш І.П. Склад і структура соціальної інфраструктури. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2012. Випуск 3 (46), ч. 2. с.171-176.
141. D.O.Halla.J.I.Scrasea. Will biomass be the environmentally friendly fuel of the future? *Biomass and Bioenergy. Volume 15, Issues 4–5, 11 October 1998, Pages 357-367*.
142. Директива ЄС 2009/28/ «Про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел». *Офіційний вісник Європейського Союзу*. №5.6.2009. Режим доступу: http://saee.gov.ua/documents/dyrektyva_2009_28.pdf. (дата звернення : 11.09.2017).
143. Нова енергетична стратегія України до 2035 року: "Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність". Проект. 01.06.2017 року.

- Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358>
144. L. Gustavsson, J. Holmberg, V. Dornburg, R. Sathre, T. Eggers, K. Mahapatra, G. Marland [Using biomass for climate change mitigation and oil use reduction](#). *Energy Policy, Volume 35, Issue 11, November 2007, Pages 5671-5691*
 145. Directive 2001/77/EC of the European Parliament and of the Council of 27 September 2001 on the promotion of electricity produced from renewable energy sources in the internal electricity market // Official Journal L 283. 27/10/2001. P.33–40.
 146. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння виробництву та використанню біологічних видів палива». *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, №40, с.577.*
 147. Гелету́ха Г., Желе́зная Т. Світовий досвід використання відходів сільського господарства для виробництва енергії. *Екологія підприємства*. 2014. № 3. С. 56-57, 63-65
 148. Морозов Р. В., Федорчук Є. М. (2015). Оцінка біоенергетичного потенціалу рослинних відходів та енергетичних культур у сільському господарстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 111-117.
 149. Гелету́ха Г.Г., Желе́зна Т.А., Жовмір М.М., Матвеєв Ю.Б., Дроздова О.І. Оцінка енергетичного потенціалу біомаси в Україні. Частина 1. Відходи сільського господарства та деревинна біомаса *Промислова теплотехніка*. 2010. Т. 32. №5. С. 58-65.
 150. Збарський В. К., Горьовий В. П. (2010). Державна підтримка сільського господарства. *Економіка АПК*, №4, 74-80.
 151. Фермери можуть втратити прибуток при продажу сої та ріпаку. Але вихід є! Сайт Всеукраїнської Асоціації сільськогосподарських підприємств. Режим доступу: <https://www.vasp.com.ua/фермери-можуть-втратити-прибуток-при/>. Від 07/09/2018. (дата звернення : 19.10.2018).

152. Бетлій О. Звіт з аграрної політики Проекту «Німецько-український агрополітичний діалог», «ПДВ у сільському господарстві : українські реалії та міжнародний досвід». Режим доступу: https://apd-ukraine.de/images/APD_APR_07-2014_VAT_in_agriculture_ukr.pdf (дата звернення : 19.10.2018).
153. Кислий А. М., Мазійчук В. А. (2016). Місце неправомірної вигоди, що вчинюється в АПК України, у загальній системі протидії економічній злочинності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені ЕО Дідоренка*, №3, 249-255.
154. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л. Земельний потенціал розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. Умань, 2016. Вип.88. Ч.2: Економічні науки. С.246–257.
155. Лемещенко Н.М. Матеріально-технічний потенціал як необхідний елемент розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Причорноморські економічні студії*. Одеса : ВД «Гельветика», 2016. Випуск 12. С.153–157.
156. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л. Державна підтримка аграрного сектору виробництва України. *Приазовський економічний вісник*. Випуск 5(05), 2017. URL: <http://pev.kpu.zp.ua/vypusk-5>.
157. Лемещенко Н.М. Особливості інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств. *International Journal Of Innovative Technologies In Economy*. 2018. 6(18), Vol. 2. Р.3–11.
158. Лемещенко Н.М. Аналіз екологічного стану сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2018. Випуск 31. С.68–76.
159. Лемещенко Н.М. Моделювання сталого розвитку сільськогосподарських підприємств за допомогою таксономічного аналізу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2018. Випуск 20 : Частина 2. С. 83–88.
160. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л., Бурляй А.П. Диверсифікація виробництва як напрям сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Збірник наукових праць Уманського*

- національного університету садівництва. Умань, 2018. Вип.93. Ч.2: Економічні науки. С.114-131.
161. Лемещенко Н.М. Сутність поняття «Розвиток підприємств». *Сучасна економічна наука : теорія і практика*: матеріали V-ї Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, м.Полтава, 17 листопада 2015 року. Полтава, 2015. С.56 –58.
 162. Лемещенко Н.М. Інституції ринку. *Актуальні проблеми сучасної аграрної науки* : матеріали III Міжнародної наукової-практичної конференції, м.Умань, 20 листопада 2015р. Умань, 2015. С.250–252.
 163. Лемещенко Н.М. Основні засади розвитку інституціоналізму. *InternationalScientific-PracticalConferenceFromBaltictoBlackSea: NationalModelsofEconomicSystems* : ConferenceProceedings, March 25 2016. Riga. P.1–4.
 164. Лемещенко Л.М. Розвиток аграрних підприємств Черкаської області. *Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин* : Матеріали X міжн.наук.-практ.конф., м.Умань, 21-22 квітня 2016 р. Умань, 2016. С.156–159.
 165. Лемещенко Н.М. Аналіз розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів* : матеріали Міжнарод.наук.-практ.конф., м.Харків, 22 грудня 2016 р. Харків, 2016. С.131–134.
 166. Lemeschenko N.M., Burliai O.L. Importance Of Labour Potential In The Development Of Agricultural Enterprises. *International Scientific Conference Innovative Economy : Processes, Strategies, Technologies*: Conference Proceedings, Kielce, January 27 2017. Kielce, Poland, 2017. P.143 –146.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Законодавче забезпечення сталого розвитку сільського господарства
України*

№	Назва документа	Вид документа
1	Стратегія сталого розвитку України на період до 2020 року	Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» від 12.01.2015 № 5/2015
2	Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» від 17.10.2013 № 806-р
3	Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 року (СППУ)	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік» від 03.04.2017 № 275-р
4	Стратегія національної безпеки України (до 2020 року)	Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 26.05.2015 № 287/2015
5	Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» від 06.08.2014 № 385
6	Стратегія подолання бідності (до 2020 року)	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії подолання бідності» від 16.03.2016 № 161-р та План заходів до неї (Про затвердження плану заходів на 2016-2017 роки з реалізації Стратегії подолання бідності)
7	Засади внутрішньої і зовнішньої політики	Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI
8	Енергетична стратегія України на період до 2030 року	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» від 24.07.2013 № 1071-р
9	Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до

		2020 року» від 01.10.2014 № 902-р
10	Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року» від 25.11.2015 № 1228-р
11	Стратегія реформування державного управління на 2016-2020 роки	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Деякі питання реформування державного управління України» від 24.06.2016 № 474-р
12	Національна стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки	Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26.02.2016 № 68/2016
13	Загальнодержавна цільова програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року	Закон України «Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року» від 24.05.2012 № 4836-VI
14	Стратегія державної екологічної політики України на період до 2020 року	Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 № 2818-VI
15	Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року	Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25.06.2013 № 344/2013
16	Загальнодержавна соціальна програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014-2018 роки	Закон України «Про затвердження Загальнодержавної соціальної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014-2018 роки» від 04.04.2013 р. № 178-VII
17	Експортна стратегія України: Дорожня карта стратегічного розвитку торгівлі на період 2017- 2021 роки. Проект	Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Експортної стратегії України: Дорожньої карти стратегічного розвитку торгівлі на період 2017-2021 років»
18	Транспортна стратегія України на період до 2020 року	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року» від 20.10.2010 № 2174-р

* - сформовано автором на основі джерела [109]

ДОДАТОК Б

Індикатори для моніторингу стану досягнення Цілей сталого розвитку в Україні*

Ціль	Завдання	Індикатор	Інституційна інформація
1. Подолання бідності у всіх її формах та усюди	1.1. Скоротити в 4 рази рівень бідності, зокрема шляхом ліквідації крайніх форм	1.1.1. Частка населення, чиї середньодушові еквівалентні сукупні витрати є нижчими за фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум, %.	Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ Державна служба статистики України
		1.1.2. Частка осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 доларів США за ПКС, %	
	1.2: Збільшити охоплення бідного населення адресними програмами соціальної підтримки	1.2.1: Частка бідних, які охоплені державною соціальною підтримкою, в загальній чисельності бідного населення, %	
	1.3: Підвищити життєстійкість соціально вразливих верств населення	1.3.1: Співвідношення рівнів бідності домогосподарств з дітьми та домогосподарств без дітей, рази 1.3.2: Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, %	
2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства	2.1: Забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково-обґрунтованих норм для всіх верств населення	2.1.1. Споживання м'яса в розрахунку на одну особу, кг/рік	Державна служба статистики України
		2.1.2. Споживання молока в розрахунку на одну особу, кг/рік	Міністерство аграрної політики та продовольства України
		2.1.3. Споживання фруктів у розрахунку на одну особу, кг/рік	
	2.2: Підвищити вдвічі продуктивність сільського господарства, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій	2.2.1: Продуктивність праці в сільському господарстві, тис. доларів США на одного зайнятого	Державна служба статистики України Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
		2.2.2: Індекс сільськогосподарської продукції, %	Державна служба статистики України
	2.3: Забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій.	2.3.1: Індекс виробництва харчових продуктів, %	Державна служба статистики України
		2.3.2: Частка продукції харчової промисловості та переробки сільськогосподарської сировини у експорті груп 1–24 УКТЗЕД, %	Державна служба статистики України
		2.3.3: Частка сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом в загальній площі сільськогосподарських угідь, %	Міністерство аграрної політики та продовольства України Федерація органічного руху України
	2.4: Знизити волатильність цін на	2.4.1: Індекс споживчих цін на продукти харчування	Державна служба статистики

	продукти харчування	(середньорічний), %	України
3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці	3.1: Знизити материнську смертність	3.1.1: Кількість випадків материнської смерті, на 100 000 живонароджених	Міністерство охорони здоров'я України
	3.2: Мінімізувати смертність, якій можна запобігти, серед дітей віком до 5 років	3.2.1: Смертність дітей у віці до 5 років, випадків на 1 000 живонароджених	Державна служба статистики України Міністерство охорони здоров'я України
	3.3: Зупинити епідемії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, у тому числі за рахунок використання інноваційних практик та засобів лікування.	3.3.1: Кількість хворих з уперше в житті встановленим діагнозом ВІЛ, на 100 000 населення	Міністерство охорони здоров'я України Державна служба статистики України
		3.3.2: Кількість хворих з уперше в житті встановленим діагнозом активного туберкульозу, на 100 000 населення	Міністерство охорони здоров'я України Державна служба статистики України
	3.4: Знизити передчасну смертність від неінфекційних захворювань	3.4.1: Кількість смертей чоловіків від цереброваскулярних хвороб у віці 30 – 59 років, на 100 000 чоловіків відповідного віку	Державна служба статистики України Міністерство охорони здоров'я України
		3.4.2: Кількість смертей жінок від цереброваскулярних хвороб у віці 30 – 59 років, на 100 000 відповідного віку	Державна служба статистики України Міністерство охорони здоров'я України
		3.4.3: Кількість смертей від злоякісного новоутворення молочної залози у віці 30 – 59 років, на 100 000 жінок відповідного віку	Державна служба статистики України Міністерство охорони здоров'я України
		3.4.4: Кількість смертей від злоякісного новоутворення шийки матки у віці 30 – 59 років, на 100 000 жінок відповідного віку	Державна служба статистики України Міністерство охорони здоров'я України
	3.5: Знизити на чверть передчасну смерть населення, у тому числі за рахунок впровадження інноваційних підходів до діагностики захворювань	3.5.1: Ймовірність померти у віці 20 – 64 роки, чоловіки. проміле	Державна служба статистики України Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ
		3.5.2: Ймовірність померти у віці 20 – 64 роки, жінки. проміле	Державна служба статистики України Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ
	3.6: Знизити рівень отриманих тяжких	3.6.1: Кількість смертей унаслідок транспортних	Державна служба статистики

	травм і смертності внаслідок ДТП, у тому числі за рахунок використання інноваційних практик реанімування, лікування та реабілітації внаслідок ДТП	нешасних випадків, на 100 000 населення	України Міністерство охорони здоров'я України Міністерство інфраструктури України
		3.6.2: Кількість отриманих тяжких травм внаслідок транспортних нещасних випадків/ДТП, на 100 000 населення, %	Міністерство інфраструктури України
	3.7: Забезпечити загальну якісну імунізацію населення з використанням інноваційних препаратів	3.7.1: Рівень охоплення імунопрофілактикою згідно з Національним календарем щеплень (відповідно до медичних показань), %	Міністерство охорони здоров'я України
	3.8: Знизити поширеність тютюнокуріння серед населення з використанням інноваційних засобів інформування про негативні наслідки тютюнокуріння	3.8.1: Частка осіб, які курять, серед жінок 16–29 років, %	Державна служба статистики України
		3.8.2: Частка осіб, які курять, серед чоловіків 16–29 років, %	Державна служба статистики України
	3.9: Здійснити реформу фінансування системи охорони здоров'я	3.9.1: Частка витрат населення у загальних видатках на охорону здоров'я, %	Міністерство охорони здоров'я України
4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх	4.1: Забезпечити доступність якісної шкільної освіти для всіх дітей та підлітків	4.1.1: Частка населення, задоволеного доступністю та якістю послуг шкільної освіти, %	
	4.2: Забезпечити доступність якісного дошкільного розвитку для всіх дітей	4.2.1: Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 5 років, %	Державна служба статистики України
	4.3: Забезпечити доступність професійної освіти	4.3.1: Частка домогосподарств, які потерпають через відсутність коштів для отримання членом родини будь-якої професійної освіти, %	
	4.4: Підвищити якість вищої освіти та забезпечити її тісний зв'язок з наукою, сприяти формуванню в країні міст освіти та науки	4.4.1: Місце України у рейтингу Global Competitiveness Report за напрямом «вища освіта»	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
		4.4.2: Кількість університетських міст, одиниць	Міністерство освіти і науки України
	4.5: Збільшити поширеність серед населення знань та навичок, необхідних для отримання гідної роботи та підприємницької діяльності	4.5.1: Рівень участі дорослих та молоді у формальних та неформальних видах навчання та професійної підготовки за останні 4 тижні, % населення віком 15 – 70 років	Державна служба статистики України
		4.5.2: Частка населення, яке повідомило, що за останні 12 місяців користувалось послугами Інтернету, %	Державна служба статистики України
	4.6: Ліквідувати гендерну нерівність серед шкільних учителів	4.6.1: Частка чоловіків серед шкільних учителів, %	Міністерство освіти і науки України
	4.7: Створити у школах сучасні умови навчання, включаючи інклюзивне, на основі інноваційних підходів	4.7.1: Частка сільських денних загальноосвітніх навчальних закладів, що мають доступ до Інтернету, %	Міністерство освіти і науки України Державна служба статистики

			України
		4.7.2: Частка сільських денних загальноосвітніх навчальних закладів, що мають комп'ютерні програмні засоби навчання, %	Міністерство освіти і науки України Державна служба статистики України
		4.7.3: Частка денних загальноосвітніх навчальних закладів, в яких організовано інклюзивне навчання, %	Міністерство освіти і науки України Державна служба статистики України
5. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток	5.1: Створити умови для ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат	5.1.1: Кількість нормативно-правових актів, переглянутих або прийнятих з метою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та недопущення дискримінації щодо жінок і дівчат, одиниць	
	5.2: Знизити рівень гендерно зумовленого та домашнього насильства, забезпечити ефективне запобігання його проявам та своєчасну допомогу постраждалим	5.2.1: Частка жінок віком 15–49 років, які пережили принаймні одну з форм фізичного або сексуального насильства, %	
		5.2.2: Кількість звернень щодо насильства в сім'ї, тис.	Міністерство соціальної політики України
	5.3: Заохочувати спільну відповідальність у веденні господарства та вихованні дитини	5.3.1: Співвідношення тривалості неоплачуваної домашньої роботи (ведення господарства, догляду за дітьми та іншими родичами тощо) жінок та чоловіків, %	
	5.4: Забезпечити рівні можливості представництва на вищих рівнях прийняття рішень у політичному та суспільному житті	5.4.1: Частка жінок серед депутатів ВРУ, %	Державна служба статистики України
		5.4.2: Частка жінок серед депутатів обласних рад та місцевих рад міст обласного значення, %	Міністерство соціальної політики України
		5.4.3: Частка жінок серед посад вищого корпусу державної служби (посади категорії «А»), %	Національне агентство України з питань державної служби
	5.5: Розширити доступ населення до послуг з планування сім'ї та знизити рівень підліткової народжуваності	5.5.1: Рівень поточного використання сучасних методів контрацепції серед заміжніх та сексуально активних незаміжніх жінок віком 15- 49 років, %	
		5.5.2: Коефіцієнт народжуваності у віці 20 років, на 1000 жінок віком 15–19 років	Державна служба статистики України
	5.6: Розширити економічні можливості жінок	5.6.1: Співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків, %	Державна служба статистики України
		5.6.2: Середньозважений індекс підприємницької діяльності жінок (Індекс політики щодо МСП), балів	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
6. Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх	6.1: Забезпечити доступність якісних послуг з постачання безпечної питної води, будівництво та реконструкцію систем централізованого питного	6.1.1: Частка сільського населення, яке має доступ до безпечної питної води, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України Державна служба

	водопостачання із застосуванням новітніх технологій та обладнання		статистики України Міністерство охорони здоров'я України
		6.1.2: Частка сільського населення, яке має доступ до економічно доступної питної води гарантованої якості, %	Міністерство охорони здоров'я України
		6.1.3: Частка міського населення, яке має доступ до безпечної питної води, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України Державна служба статистики України Міністерство охорони здоров'я України
		6.1.4: Частка міського населення, яке має доступ до економічно доступної питної води гарантованої якості, %	Міністерство охорони здоров'я України
		6.1.5: Частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства
		6.1.6: Частка міського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства
	6.2: Забезпечити доступність сучасних систем водовідведення, будівництво та реконструкцію водозабірних та каналізаційних очисних споруд із застосуванням новітніх технологій та обладнання	6.2.1: Частка сільського населення, яке має доступ до покращених умов санітарії, %	Обласні та Київська міська державні адміністрації. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України Державна служба статистики України Органи місцевого самоврядування Міністерство охорони здоров'я України
		6.2.2: Частка міського населення, яке має доступ до централізованих систем водовідведення, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства
	6.3: Зменшити обсяги скидання неочищених стічних вод, у першу чергу з використанням інноваційних технологій водоочищення на державному та індивідуальному рівнях	6.3.1: Обсяги скидів забруднених (забруднених без очистки та недостатньо очищених) стічних вод у водні об'єкти, млн куб. м	Державне агентство водних ресурсів України
		6.3.2: Частка скидів забруднених (забруднених без очистки та недостатньо очищених) стічних вод у водні об'єкти у загальному обсязі скидів, %	Державне агентство водних ресурсів України
	6.4: Підвищити ефективність водокористування	6.4.1: Водоемність ВВП, куб. м використаної води на 1000 грн ВВП (у фактичних цінах)	Державне агентство водних ресурсів України

			Державна служба статистики України
		6.4.2: Поточна водоемність ВВП, %	Державна служба статистики України Державне агентство водних ресурсів України
	6.5: Забезпечити впровадження інтегрованого управління водними ресурсами	6.5.1: Кількість річкових басейнів, для яких затверджені плани управління, одиниць	Державне агентство водних ресурсів України Міністерство екології та природних ресурсів України
7. Забезпечення доступу до недорогих, надійних, сталих і сучасних джерел енергії для всіх	7.1: Розширити інфраструктуру та модернізувати мережі для забезпечення надійного та сталого енергопостачання	7.1.1: Виробництво електроенергії (прогнозне), млн кВт•год	Міністерство енергетики та вугільної промисловості України
		7.1.2: Технологічні витрати електричної енергії в розподільних електромережах, %	Міністерство енергетики та вугільної промисловості України
		7.1.3: Втрати тепла в тепломережах, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України Державна служба статистики України
	7.2: Забезпечити диверсифікацію постачання первинних енергетичних ресурсів	7.2.1: Максимальна частка імпорту первинних енергоресурсів (крім ядерного палива) з однієї країни (компанії) в загальному обсязі їхнього постачання (імпорту), %	Державна служба статистики України
		7.2.2: Частка одного постачальника на ринку ядерного палива, %	Державна служба статистики України
	7.3: Збільшити частку енергії з відновлюваних джерел у національному енергетичному балансі, зокрема за рахунок введення додаткових потужностей об'єктів, що виробляють енергію з відновлюваних джерел	7.3.1: Частка енергії, вироблена з відновлюваних джерел, у загальному кінцевому споживанні енергії, %	Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України Державна служба статистики
	7.4: Підвищити енергоефективність економіки	7.4.1: Енергоемність ВВП (витрати первинної енергії на одиницю ВВП), кг н. е. на 1 дол. США за ПКС 2011	Державна служба статистики України
8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх	8.1: Забезпечити стійке зростання ВВП на основі модернізації виробництва, розвитку інновацій, підвищення експортного потенціалу, виводу на зовнішні ринки продукції з високою часткою доданої вартості	8.1.1: Індекс фізичного обсягу ВВП (середньорічний), %	Державна служба статистики України
		8.1.2: Частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП, %	Державна служба статистики України
		8.1.3: Частка експорту товарів з використанням у виробництві технологій високого та середньовисокого рівня в загальному обсязі експорту товарів, %	Державна служба статистики України Державна фіскальна служба України
		8.1.4: Місце України у рейтингу за Глобальним	Міністерство економічного

		інноваційним індексом	розвитку і торгівлі України
	8.2: Підвищувати ефективність виробництва на засадах сталого розвитку та розвитку високотехнологічних конкурентних виробництв	8.2.1: Коефіцієнт віддачі основних засобів	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
		8.2.2: Темп зростання продуктивності праці, %	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
		8.2.3: Матеріалоемність ВВП	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
	8.3: Підвищити рівень зайнятості населення	8.3.1: Рівень зайнятості населення віком 20 – 64 років, %	Державна служба статистики України
	8.4: Скоротити частку молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок	8.4.1: Частка молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок, у загальній чисельності осіб віком 15 – 24 роки, %	Державна служба статистики України
	8.5: Сприяти забезпеченню надійних та безпечних умов праці для всіх працюючих, зокрема шляхом застосування інноваційних технологій у сфері охорони праці та промислової безпеки	8.5.1: Кількість потерпілих від нещасних випадків на виробництві, які призвели до втрати працездатності на 1 робочий день чи більше, %	Державна служба України з питань праці Міністерство соціальної політики України
		8.5.2: Кількість загиблих від нещасних випадків на виробництві, %	Державна служба України з питань праці Міністерство соціальної політики України
		8.5.3: Частка працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці у загальнообліковій кількості штатних працівників, %	Державна служба статистики України
	8.6: Створити інституційні та фінансові можливості для самореалізації потенціалу економічно активної частини населення та розвитку креативної економіки	8.6.1: Кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва, млн осіб	Державна служба статистики України
		8.6.2: Частка доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів середнього та малого підприємництва, у % до загальної суми доданої вартості за витратами виробництва	Державна служба статистики України
		8.6.3: Частка малих та середніх підприємств, що мають зобов'язання за кредитом або кредитною лінією, в їх загальній кількості, %	
		8.6.4: Місце України у рейтингу легкості ведення бізнесу Doing Business	
9. Створення сталої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям	9.1: Розвивати якісну, надійну, сталу та доступну інфраструктуру, яка базується на використанні інноваційних технологій, у т. ч. «екологічно чистих» видів транспорту	9.1.1: Частка сільського населення, яке проживає на відстані понад 3 км від дороги з твердим покриттям, %	
		9.1.2: Обсяг перевезених вантажів, млн тонн	Міністерство інфраструктури України
		9.1.3: Кількість перевезених пасажирів, млн осіб	Міністерство інфраструктури України
		9.1.4: Ступінь зносу основних засобів за ВЕД	

		«Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність», %	
	9.2: Забезпечити розширення використання електротранспорту та відповідної мережі інфраструктури	9.2.1: Частка електротранспорту у внутрішньому сполученні, %	Міністерство інфраструктури України
	9.3: Забезпечити доступність дорожньо-транспортної інфраструктури, яка базується на використанні інноваційних технологій, зокрема через розширення форм участі держави у різних інфраструктурних проектах	9.3.1: Частка транспортних засобів громадського користування, що враховують потреби людей з інвалідністю, %	Міністерство інфраструктури України Державна служба статистики України
		9.3.2: Частка доріг загального користування державного значення з твердим покриттям, що відповідають нормативним вимогам, %	Державна агентство автомобільних доріг України Міністерство інфраструктури України
	9.4: Сприяти прискореному розвитку високо- та середньовисокотехнологічних секторів переробної промисловості, які формуються на основі використанні ланцюгів «освіта-наука-виробництво» та кластерному підході за напрямками: розвиток інноваційної екосистеми; розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій (ІКТ); застосування ІКТ в АПК, енергетиці, транспорті та промисловості; високотехнологічне машинобудування; створення нових матеріалів; розвиток фармацевтичної та біоінженерної галузей	9.4.1: Частка доданої вартості за витратами виробництва підприємств, які належать до високотехнологічного сектору переробної промисловості (зокрема, з виробництва фармацевтичних продуктів і препаратів; комп'ютерів, електронної та оптичної продукції; повітряних і космічних літальних апаратів, супутнього устаткування відповідно до КВЕД) у загальній доданій вартості за витратами виробництва, %	Державна служба статистики України
		9.4.2: Частка доданої вартості за витратами виробництва підприємств, які належать до середньовисокотехнологічного сектору переробної промисловості (зокрема, виробництва хімічної продукції; електричного устаткування; машин та устаткування; автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів; інших транспортних засобів відповідно до КВЕД) у загальній доданій вартості за витратами виробництва, %	Державна служба статистики України
		9.4.3: Частка працівників, зайнятих на підприємствах, які належать до високо- та середньовисокотехнологічних секторів переробної промисловості (зокрема, з виробництва фармацевтичних продуктів і препаратів; хімічної продукції; машинобудування; комп'ютерів, електронної та оптичної продукції; повітряних і космічних літальних апаратів, супутнього устаткування відповідно до КВЕД) у загальній кількості зайнятих працівників у промисловості, %	Державна служба статистики України
	9.5: Створити фінансову та	9.5.1: Частка витрат на виконання наукових і науково-	Державна служба статистики

	інституційну системи (інноваційну інфраструктуру), що забезпечуватимуть розвиток наукових досліджень, та науково-технічних (експериментальних) розробок	технічних робіт у ВВП, %	України
		9.5.2: Частка реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, %	Державна служба статистики України Міністерство освіти і науки України
	9.6: Забезпечити доступність Інтернету, особливо у сільській місцевості	9.6.1: Рівень охоплення населення Інтернет-послугами, абонентів на 100 жителів	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації
	9.7: Забезпечити збільшення участі молоді у наукових дослідженнях	9.7.1: Частка осіб до 40 років у складі наукових працівників та викладачів ВНЗ із науковим ступенем, %	
10. Скорочення нерівності всередині країн і між ними	10.1: Забезпечити прискорене зростання доходів найменш забезпечених 40 % населення	10.1.1: Співвідношення темпів зростання середньодушових загальних доходів 40% найменш забезпечених та всього населення, %	Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ
		10.1.2: Частка загальних доходів 40% найменш забезпечених в усіх загальних доходах населення, %	Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ
	10.2: Запобігати проявам дискримінації в суспільстві	10.2.1: Частка осіб, які повідомили про те, що в останні 12 місяців особисто стикнулися з дискримінацією або переслідуваннями на основі дискримінації, у загальній чисельності населення, %	
	10.3: Забезпечити доступність послуг соціальної сфери	10.3.1: Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, %	Державна служба статистики України
		10.3.2: Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через відсутність поблизу житла медичної установи, %	Державна служба статистики України
		10.3.3: Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з розвиненою інфраструктурою, %	Державна служба статистики України
	10.4: Проводити політику оплати праці на засадах рівності та справедливості	10.4.1: Співвідношення середньомісячної заробітної плати (доходів) десятої та першої децильних груп працівників (децильний коефіцієнт), рази	Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ Державна фіскальна служба України
11. Забезпечення відкритості, безпеки, життєсталості й	10.5: Провести реформу пенсійного страхування на засадах справедливості та прозорості	10.5.1: Співвідношення середнього розміру пенсії та середньої заробітної плати в економіці (за наявності 35 років сплати внесків), %	
	11.1: Забезпечити доступність житла	11.1.1: Коефіцієнт платоспроможності позичальника. РПІ (співвідношення щомісячних витрат позичальника та членів його родини на обслуговування боргу за	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства

екологічної сталості міст і населених пунктів		іпотечним кредитом та сукупного обсягу щомісячних доходів)	України Державна спеціалізована фінансова установа «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву»
		11.1.2: Частка відмов позичальникам іпотечних кредитів у загальному обсязі запитів на отримання кредитів з невідповідністю коефіцієнту платоспроможності (РПІ >43%)	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України Державна служба статистики України Державна спеціалізована фінансова установа «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву»
	11.2: Забезпечити розвиток поселень і територій виключно на засадах комплексного планування та управління за участю громадськості	11.2.1: Частка регіонів, що затвердили і впроваджують регіональні стратегії розвитку та плани заходів з їх реалізації, розроблені за участю громадськості, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства
	11.3: Забезпечити збереження культурної і природної спадщини із залученням приватного сектору	11.3.1: Кількість об'єктів культурної та природної спадщини, які включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, одиниць	Міністерство культури України
		11.3.2: Кількість пам'яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, одиниць	Міністерство культури України
		11.3.3: Площа природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, % території країни	Міністерство екології та природних ресурсів України
	11.4: Забезпечити своєчасне оповіщення населення про надзвичайні ситуації з використанням інноваційних технологій	11.4.1: Рівень реконструкції загальнодержавної системи централізованого оповіщення населення, %	Державна служба України з надзвичайних ситуацій
	11.5: Зменшити негативний вплив забруднюючих речовин, у т. ч. на довкілля міст, зокрема шляхом використання інноваційних технологій	11.5.1: Обсяг викидів у атмосферне повітря забруднюючих речовин, %	Державна служба статистики України
		11.5.2: Сумарний обсяг викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин від стаціонарних джерел, умовно приведений до оксиду вуглецю з урахуванням відносної агресивності основних забруднювачів, %	Міністерство інфраструктури України Міністерство екології та природних ресурсів України
		11.5.3: Сумарний обсяг викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин від пересувних джерел, умовно приведений до оксиду вуглецю з урахуванням відносної агресивності основних забруднювачів, %	Міністерство інфраструктури України Міністерство екології та природних ресурсів України
		11.5.4: Кількість міст, в яких середньодобові	Український

		концентрації основних забруднюючих речовин в атмосферному повітрі перевищують середньодобові гранично допустимі концентрації, одиниць	гідрометеорологічний центр Міністерство інфраструктури України Міністерство екології та природних ресурсів України Державна служба України з надзвичайних ситуацій Державна служба статистики України
	11.6: Забезпечити розробку і реалізацію стратегій місцевого розвитку, спрямованих на економічне зростання, створення робочих місць, розвиток туризму, рекреації, місцевої культури і виробництво місцевої продукції	11.6.1: Кількість робочих місць у сфері туризму (середньооблікова кількість штатних працівників колективних засобів розміщування та суб'єктів туристичної діяльності України), тис. одиниць	
12. Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва	12.1: Знизити ресурсоемність економіки	12.1.1: Ресурсоемність ВВП (питома вага вартості природних ресурсів в одиниці ВВП) %	Міністерство аграрної політики та продовольства України
	12.2: Зменшити втрати продовольства у виробничо-збутових ланцюжках	12.2.1: Частка післязбиральних втрат у загальному виробництві зернових культур, %	Міністерство аграрної політики та продовольства України
		12.2.2: Частка післязбиральних втрат у загальному виробництві овочів та баштанних культур, %	Міністерство аграрної політики та продовольства України
	12.3: Забезпечити стале використання хімічних речовин на основі інноваційних технологій та виробництв	12.3.1: Кількість підприємств, що використовують небезпечні хімічні речовини, в яких запроваджено системи управління хімічними речовинами згідно з міжнародними стандартами, одиниць	
		12.3.2: Частка підприємств, в яких запроваджено системи управління хімічними речовинами згідно з міжнародними стандартами, у загальній сукупності підприємств, що використовують небезпечні хімічні речовини, %	
	12.4: Зменшити обсяг утворення відходів і збільшити обсяг їх переробки та повторного використання на основі інноваційних технологій та виробництв	12.4.1: Обсяг утворених відходів усіх видів економічної діяльності на одиницю ВВП, кг на 1000 дол. США	Державна служба статистики України
		12.4.2: Частка спалених та утилізованих відходів у загальному обсязі утворених відходів, %	Державна служба статистики Міністерство екології та природних ресурсів України
13. Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та його наслідками	13.1: Обмежити викиди парникових газів в економіці	13.1.1: Обсяг викидів парникових газів, %	Міністерство екології та природних ресурсів України Міністерство інфраструктури України
14. Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських	14.1: Скоротити забруднення морського середовища	14.1.1: Частка скидів забруднених стічних вод у загальному обсязі скидів до морського середовища, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України

ресурсів в інтересах сталого розвитку	14.2: Забезпечити стале використання і захист морських та прибережних екосистем, підвищення їх стійкості та відновлення на основі інноваційних технологій	14.2.1: Частка адміністративно-територіальних одиниць (районів), де запроваджено Інтегроване управління прибережними територіями, %	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України
		14.2.2: Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду приморських областей, % від території приморських областей	Міністерство екології та природних ресурсів України
		14.2.3: Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду в акваторії Чорного та Азовського морів, тис. га.	Міністерство екології та природних ресурсів України
	14.3: Запровадити ефективне регулювання видобутку морських біоресурсів	14.3.1: Обсяги легального добування морських біоресурсів у виключній морській зоні України, тис. тонн.	Державна служба статистики України Державне агентство рибного господарства України Міністерство аграрної політики та продовольства України
15. Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття	15.1: Забезпечити збереження, відновлення та стале використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем	15.1.1: Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду, тис. га.	
		15.1.2: Частка площі територій та об'єктів природно-заповідного фонду у загальній території країни, %	Міністерство екології та природних ресурсів України
		15.1.3: Частка площі територій національної екологічної мережі у загальній території країни, %	Міністерство екології та природних ресурсів України
	15.2: Сприяти сталому управлінню лісами	15.2.1: Лісистість території, %	Державне агентство лісових ресурсів України Міністерство аграрної політики та продовольства України Міністерство екології та природних ресурсів України
		15.2.2: Запаси деревини в лісах, млн куб. м.	Державне агентство лісових ресурсів України Міністерство аграрної політики та продовольства України
	15.3: Відновити деградовані землі та ґрунти з використанням інноваційних технологій	15.3.1: Кількість визначених та реалізованих завдань щодо досягнення нейтрального рівня деградації земель, одиниць	Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру
		15.3.2: Площа орних земель (ріллі), тис. га	Міністерство аграрної політики України
		15.3.3: Частка площі орних земель (ріллі) у загальній території країни, %	
		15.3.4: Площа земель органічного виробництва, тис. га.	Міністерство аграрної політики та продовольства України
		15.3.5: Площа сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), тис.	Державна служба України з питань геодезії, картографії та

		га	кадастру Міністерство аграрної політики та продовольства України Міністерство екології та природних ресурсів України
		15.3.6: Частка площі сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), у загальній території країни, %	Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру Міністерство аграрної політики та продовольства України Міністерство екології та природних ресурсів України
	15.4: Забезпечити збереження гірських екосистем	15.4.1: Площа територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах, тис. га.	Міністерство екології та природних ресурсів України
		15.4.2: Частка територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах у загальній території країни, %	Міністерство екології та природних ресурсів України
16. Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях	16.1: Скоротити поширеність насильства	16.1.1: Кількість кримінальних правопорушень за ст. 115–118, 121 КК України (очевидні умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження) в розрахунку на 100 000 осіб	Генеральна прокуратура України
		16.1.2: Чисельність потерпілих за останні 12 місяців від фізичного насильства (умисні вбивства та замах, згвалтування та замах, тяжкі тілесні ушкодження), у розрахунку на 100 000 осіб	Генеральна прокуратура України
		16.1.3: Чисельність потерпілих за останні 12 місяців від сексуального насильства, осіб	
	16.2: Збільшити виявлення постраждалих від торгівлі людьми та всіх форм експлуатації	16.2.1: Чисельність потерпілих від торгівлі людьми або інших незаконних угод щодо передачі людини за кримінальними провадженнями, осіб	Генеральна прокуратура України
		16.2.2: Кількість «дітей вулиці», тис. осіб.	
		16.2.3: Чисельність постраждалих від сексуальної експлуатації, тис. осіб	
	16.3: Підвищити рівень довіри до суду та забезпечити рівний доступ до правосуддя	16.3.1: Рівень довіри громадян до суду, %	
		16.3.2: Рівень обізнаності громадян щодо права на безоплатну правову допомогу, %	
	16.4: Зміцнити систему запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та поширення зброї масового знищення	16.4.1: Частка ризиків з високим рівнем у загальній сукупності національних ризиків у системі запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдження зброї масового знищення, %	
	16.5: Скоротити незаконний обіг зброї,	16.5.1: Кількість вилученої зброї у населення,	Генеральна прокуратура України

	боєприпасів та вибухових матеріалів	організованих груп та злочинних організацій, одиниць	
		16.5.2: Кількість вилучених боєприпасів у населення, організованих груп та злочинних організацій, одиниць	Генеральна прокуратура України
		16.5.3: Кількість кримінальних правопорушень за ст. 263 КК України (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами), одиниць	Генеральна прокуратура України
	16.6: Скоротити масштаби корупції	16.6.1: Показник сприйняття рівня корупції в державному секторі з боку ділових кіл та експертів	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
	16.7: Підвищити ефективність діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування	16.7.1: Частка населення, задоволеного останнім досвідом користування державними послугами, %	Державна служба України з надзвичайних ситуацій Міністерство внутрішніх справ України
	16.8: Відновити територію, постраждалу від конфлікту (Донбас)	16.8.1: Частка населення, задоволеного досвідом користування інфраструктурними об'єктами та рівнем надання соціальних послуг у ключових сферах у Донецькій та Луганській областях, %	Міністерство оборони України Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України
		16.8.2: Частка населення, задоволеного рівнем надання послуг у сфері адміністративного управління в Донецькій та Луганській областях, %	
		16.8.3: Площа розмінованої території Донецької та Луганської областей, га	
17. Зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку	17.1: Мобілізувати додаткові фінансові ресурси на основі заохочення інвестицій іноземних та вітчизняних інвесторів	16.9: Зміцнити соціальну стійкість, сприяти розбудові миру та громадській безпеці (конфліктне та постконфліктне врегулювання)	16.9.1: Індекс соціальної єдності та примирення
		17.1.1: Співвідношення обсягу приватних грошових переказів з-за кордону до ВВП, %	Національний банк України Державна служба статистики України
	17.2: Послідовно знижувати боргове навантаження на економіку	17.1.2: Чистий притік прямих іноземних інвестицій (за даними платіжного балансу), млрд дол. США	Національний банк України
		17.2.1: Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів та послуг в річному вимірі	Національний банк України
		17.3: Розвивати партнерські відносини влади і бізнесу для досягнення цілей сталого розвитку	17.3.1: Кількість проектів публічно-приватного партнерства

*Побудовано автором за даними джерела [108]

ДОДАТОК В
Система індикаторів для розрахунку таксономічного коефіцієнта
сталого розвитку сільськогосподарських підприємств (розробка автора)

Компонент и сталого розвитку	Індикатор	Одиниці виміру	Умовне позначенн я	Дія показника , +/-
Економічний	Кількість сільськогосподарських підприємств	шт	X1	+
	Валова продукція сільського господарства в порівняльних цінах	тис.грн	X2	+
	Частка виробництва продукції сільського господарства господарствами населення	%	X3	-
	Валова додана вартість сільського, лісового та рибного господарства	млн.грн	X4	+
	Одержано прибутку	тис.грн	X5	+
	Рівень рентабельності	%	X6	+
	Продуктивність праці в розрахунку на 1 середньорічного працівника	тис.грн	X7	+
	Середньорічна вартість основних виробничих засобів	тис. грн	X8	+
	Капіталовіддача	грн	X9	+
	Валовий збір зернових та зернобобових культур	тис.тонн	X10	+
	Частка валової продукції сільського у загальному показнику в Україні	%	X11	+
	Розмір інвестицій в сільське господарство	тис.грн	X12	+
	Індекс капітальних інвестицій в сільське господарство	%	X13	+

	Обсяг експорту продукції АПК	млрд.дол.СШ А	X14	+
	Індекси цін реалізації сільськогосподарської продукції		X15	+
	Вироблено валової продукції на 100 га с.-г. угідь	тис.грн	X16	+
	Забезпеченість тракторами на 1000 га ріллі	штук	X17	+
	Забезпеченість енергетичними потужностями на 100 га посівної площі	к.с.	X18	+
Соціальний	Чисельність сільського населення	тис.осіб	X19	+
	Частка сільського населення	%	X20	+
	Середньорічна чисельність працівників зайнятих в с.-г. виробництві	осіб	X21	+
	Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих в сільському господарстві	грн	X22	+
	Індекс зростання оплати праці в сільському господарстві	%	X23	+
	Рівень безробіття в сільській місцевості	%	X24	-
	Індекс реального доходу домогосподарств	%	X25	+
	Індекс споживчих цін	%	X26	-
	Індекс споживчих цін на продукти харчування	%	X27	-
	Кількість пенсіонерів в розрахунку на 1000 населення	осіб	X28	-

	Природний приріст (скорочення) населення у сільській місцевості	осіб	X29	-
	Частка споживчих витрат домогосподарств	%	X30	-
	Частка охоплення сільських дітей закладами освіти у розрахунку до кількості дітей відповідного віку	%	X31	+
	Споживання м'яса та м'ясопродуктів у сільській місцевості в розрахунку на 1 особу	кг	X32	+
	Споживання овочів у сільській місцевості в розрахунку на 1 особу	кг	X33	+
	Житловий фонд в розрахунку на одного сільського жителя	м ²	X34	+
Екологічний	Посівна площа під сільськогосподарським и культурами в сільськогосподарських підприємствах	тис.га	X35	-
	Коефіцієнт розораності угідь	%	X36	-
	Площа порушених земель сільськогосподарського призначення	тис.га	X37	-
	Площа відпрацьованих земель сільськогосподарського призначення	тис.га	X38	-
	Рекультивация земель сільськогосподарського призначення	тис.га	X39	-
	Витрати засобів захисту рослин	тис. т	X40	-
	Площа, на якій застосовувалися засоби	тис. га	X41	-

	захисту рослин			
	Кількість внесених пестицидів на 1 га	кг	X42	-
	Внесено мінеральних добрив в поживних речовинах	тис. ц	X43	+
	Частка удобреної площі мінеральними добривами	%	X44	+
	Внесено в ґрунт мінеральних добрив у поживних речовинах на 1га посівної площі	кг	X45	+
	Всього внесено органічних добрив	тис.тонн	X46	+
	Частка удобреної площі органічними добривами	%	X47	+
	Внесено органічних добрив на 1га посівної площі	т	X48	+
	Спожито води на сільськогосподарські потреби	206млн.м ³	X49	-
	Обсяг оборотного та повторно-послідовного водопостачання	206млн.м ³	X50	+
	Викиди діоксину вуглецю в атмосферу	тис.тонн	X51	-
	Викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення	т	X52	-
	Утворення відходів	т	X53	-
	Капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього середовища	206млн.грн	X54	+
	Індекси витрат на охорону навколишнього природного середовища	%	X55	+

ДОДАТОК Д

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО

ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ*

№	Законодавчий акт	Рік прийняття
1	Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20.03.2018 № 2354-VIII	2018
2	Закон України «Про оцінку впливу на довкілля»	2017
3	Закон України “Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною”	2015
4	Закон «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»	2014
5	Закон України Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року № 4836-VI 24 Травня 2012	2012
6	Закон України Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року № 2818-VI 21 Грудня 2010	2010
7	Закон України Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів № 1103-V 31 Травня 2007	2007
8	Закон України Про екологічну мережу України № 1864-IV 24 Червня 2004	2004
9	Закон України Про екологічний аудит № 1862-IV 24 Червня 2004	2004
10	Закон України Про державну експертизу землепорядної документації № 1808-IV 17 Червня 2004	2004
11	Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» № 1672-IV 7 квітня 2004	2004
12	Закон України Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату № 1430-IV 4 Лютого 2004	2004
13	Закон України “Про охорону земель”	2003
14	Закон України Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства № 2988-III 17 Січня 2002	2002
15	Земельний кодекс України	2001
16	Закон України Про меліорацію земель № 1389-XIV 14 Січня 2000	2000
17	Закон України Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами № 1947-III 14 Вересня 2000	2000
18	Закон України	

	Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини № 771/97-ВР 23 Грудня 1997	
19	Закон України “Про екологічну експертизу”	1995-2017
20	Водний кодекс України	1995
21	Закон України Про пестициди і агрохімікати № 86/95-ВР 2 Березня 1995	1995
22	Закон України “Про санітарне та епідеміологічне благополуччя населення”	1994
23	Кодекс України про надра	1994
24	Повітряний кодекс України	1993
25	Закон України “Про охорону атмосферного повітря”	1992
26	Закон України “Про охорону навколишнього середовища”	1991

* - сформовано автором

ДОДАТОК Е

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА ТА АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ В УКРАЇНІ

№	Законодавчий акт	Рік прийняття
1	Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р.	1990
2	Постанова Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу» від 29 липня 1992 р. N 423	1992
3	Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію Національної програми відродження села на 1995 – 2005 роки» від 4 лютого 1994 року №3924-ХІІ	1994
	Закон України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» від 17.06.1999 № 758-XIV	1999
4	Указ Президента України «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. №1356	2000
5	Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18 січня 2001 р.	2001
6	Закон України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 7 лютого 2002 року N 3023-ІІІ	2002
	Закон України «Про зерно та ринок зерна України» від 04.07.2002 № 37-IV	2002
7	Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року №973-IV	2003
	Закон України «Про молоко та молочні продукти» від 24.06.2004 № 1870-IV	2004
8	Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р.	2004
9	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року» № 573-р від 10 серпня 2004 р.	2004
10	Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р.	2005
11	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села до 2015 року» від 19.09.2007р. №1158	2007
12	Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку сільських територій» від 27.12.2008р. №1124	2008
13	Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій . Кабінет Міністрів України. Від 19.07.2017 № 489-р	2017

X37	3,478	3,478	3,478	3,478	3,478	3,478	3,478
X38	1,957	1,957	1,957	1,957	1,957	1,957	1,957
X39	0,01	0,01	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
X40	2,45	2,45	2,49	2,59	2,23	2,14	2,45
X41	2,67	2,93	2,94	3,07	2,59	2,59	2,67
X42	1,09	1,9	2,07	2,0	1,9	1,8	1,09
X43	772,4	857,2	1006,5	994,0	906,5	887,8	979,2
X44	79	82	86	87	87	87	91
X45	83	90	107	106	97	97	108
X46	1147,4	1152,1	1134,4	1038,9	1230,6	1076,0	1130,0
X47	4	4	4	3	5	5	5
X48	1,2	1,2	1,2	1,1	1,3	1,2	1,2
X49	5,04	5,78	8,88	8,59	10,59	10,94	10,05
X50	720	694	665	599	527	436	531
X51	4341,6	4288,2	3956,1	3787,3	3633,0	3524,6	2889,9
X52	61201	65593	69379	73058	66719	57457	52319
X53	1526667	1776323	1895420	1029828	1041223	1179180	1219156
X54	98,1	147,5	181,7	185,6	223,5	260,3	266,4
X55	129,8	150,4	209,8	102,1	120,4	116,5	102,3

ДОДАТОК Є.2.

Розрахунок точок еталону в таксономічному аналізі сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області

Індикатор	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	Дія індикатора	Еталон
X1	-1,360	-0,821	-0,492	0,526	-0,073	0,616	1,604	+	1,604
X2	-2,128	0,161	-0,241	0,726	0,429	0,280	0,773	+	0,726
X3	1,422	-1,921	0,206	-0,098	0,130	0,434	-0,174	-	-1,921
X4	-1,078	-0,759	-0,682	-0,361	0,188	1,276	1,416	+	1,416
X5	-0,757	-0,697	-0,430	-0,275	-0,718	1,546	1,332	+	1,546
X6	-0,639	-0,647	-0,008	-0,180	-1,199	1,591	1,082	+	1,591
X7	-1,958	-0,274	-0,423	0,445	0,673	0,570	0,967	+	0,967
X8	-1,716	-1,090	0,208	0,344	0,662	0,767	0,825	+	0,825
X9	-1,503	1,588	-0,612	0,756	-0,076	-0,433	0,280	+	1,588
X10	-1,985	0,298	-0,539	0,866	0,182	0,267	0,909	+	0,909
X11	1,149	0,613	1,149	-0,996	-0,996	0,077	-0,996	+	1,149
X12	-0,909	-0,553	-0,412	-0,414	-0,235	0,458	2,064	+	2,064
X13	-0,050	0,302	-0,756	-1,196	-0,667	0,611	1,757	+	1,757
X14	-0,614	1,480	1,118	0,286	-0,311	-1,185	-0,774	+	1,480
X15	0,322	-0,275	-0,545	-1,474	0,473	1,750	-0,251	+	1,750
X16	-2,136	0,084	-0,211	0,719	0,445	0,364	0,736	+	0,736
X17	0,586	0,586	0,586	0,586	0,586	-1,464	-1,464	+	0,586
X18	-0,728	-0,626	-0,065	-0,320	-1,033	1,208	1,564	+	1,564
X19	1,428	0,902	0,440	0,012	-0,482	-0,951	-1,348	+	1,428

X20	1,280	0,782	0,533	0,036	-0,213	-0,711	-1,707	+	1,280
X21	1,108	1,089	0,639	0,226	-0,991	-1,026	-1,046	+	1,108
X22	-1,236	-0,778	-0,297	-0,207	0,039	0,665	1,815	+	1,815
X23	0,343	0,780	0,016	-1,404	-0,858	-0,421	1,545	+	1,545
X24	0,111	0,499	0,003	-2,046	0,672	-0,256	1,017	-	-2,046
X25	1,002	0,803	0,695	0,180	-0,980	-1,695	-0,004	+	1,002
X26	-0,269	-0,614	-0,865	-0,815	0,685	1,915	-0,037	-	-0,865
X27	-0,005	-0,263	-0,935	-0,826	0,674	1,903	-0,548	-	-0,935
X28	-1,225	-0,816	-0,408	-0,408	1,633	0,816	0,408	-	-1,225
X29	-1,496	-1,125	1,231	0,491	0,651	0,504	-0,255	-	-1,496
X30	1,281	0,176	0,013	0,691	0,490	-1,545	-1,105	-	-1,545
X31	-1,686	-1,149	0,460	0,460	0,460	0,460	0,996	+	0,996
X32	-1,400	0,319	-0,884	-0,541	0,147	1,007	1,351	+	1,351
X33	-1,298	1,731	0,791	-0,463	-0,358	-0,567	0,164	+	1,731
X34	-1,325	-1,079	-0,422	-0,012	0,645	0,891	1,301	+	1,301
X35	-0,279	-0,776	1,531	0,830	0,071	0,129	-1,506	-	-1,506
X36	-0,378	-0,378	-0,378	-0,378	-0,378	-0,378	2,268	-	-0,378
X37	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-	-0,926
X38	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-0,926	-	-0,926
X39	1,464	1,464	-0,586	-0,586	-0,586	-0,586	-0,586	-	-0,586
X40	0,318	0,318	0,573	1,209	-1,082	-1,654	0,318	-	-1,654
X41	-0,564	0,768	0,820	1,486	-0,973	-0,973	-0,564	-	-0,973

X42	-1,434	0,493	0,897	0,730	0,493	0,255	-1,434	-	-1,434
X43	-1,678	-0,679	1,080	0,933	-0,098	-0,318	0,759	+	1,080
X44	-1,681	-0,913	0,110	0,365	0,365	0,365	1,388	+	1,388
X45	-1,618	-0,877	0,922	0,817	-0,136	-0,136	1,028	+	1,028
X46	0,288	0,365	0,074	-1,498	1,657	-0,887	0,001	+	1,657
X47	-0,378	-0,378	-0,378	-1,701	0,945	0,945	0,945	+	0,945
X48	0,000	0,000	0,000	-1,732	1,732	0,000	0,000	+	1,732
X49	-1,516	-1,196	0,141	0,016	0,879	1,030	0,646	-	-1,516
X50	1,197	0,946	0,666	0,029	-0,666	-1,545	-0,628	+	1,197
X51	1,141	1,033	0,365	0,026	-0,284	-0,502	-1,779	-	-1,779
X52	-0,346	0,268	0,797	1,311	0,425	-0,869	-1,587	-	-1,587
X53	0,412	1,119	1,457	-0,995	-0,963	-0,572	-0,459	-	-0,995
X54	-1,593	-0,778	-0,215	-0,150	0,474	1,081	1,181	+	1,181
X55	-0,086	0,460	2,035	-0,820	-0,335	-0,438	-0,815	+	2,035

ДОДАТОК Є.3.

Розрахунок інтегрального показника сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області

2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
8,786	5,882	4,393	1,162	2,811	0,976	0
8,146	0,319	0,935	0,000	0,088	0,199	0,002
11,175	0,000	4,525	3,324	4,208	5,547	3,053
6,218	4,731	4,401	3,157	1,509	0,020	0,000
5,304	5,031	3,907	3,315	5,128	0,000	0,046
4,975	5,007	2,557	3,138	7,783	0,000	0,259
8,558	1,540	1,931	0,272	0,087	0,158	0,000
6,455	3,667	0,380	0,231	0,027	0,003	0,000
9,556	0,000	4,838	0,692	2,770	4,085	1,710
8,372	0,374	2,097	0,002	0,528	0,412	0,000
0,000	0,287	0,000	4,601	4,601	1,150	4,601
8,838	6,847	6,133	6,139	5,286	2,578	0,000
3,267	2,116	6,313	8,722	5,878	1,314	0,000
4,387	0,000	0,131	1,425	3,207	7,101	5,082
2,040	4,102	5,265	10,396	1,630	0,000	4,004
8,247	0,425	0,896	0,000	0,085	0,139	0,000
0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	4,202	4,202
5,251	4,795	2,655	3,550	6,745	0,127	0,000
0,000	0,277	0,975	2,006	3,648	5,662	7,706
0,000	0,248	0,558	1,549	2,230	3,965	8,920
0,000	0,000	0,220	0,778	4,404	4,553	4,638
9,308	6,726	4,459	4,088	3,155	1,323	0,000
1,444	0,585	2,339	8,699	5,776	3,866	0,000
4,652	6,478	4,199	0,000	7,387	3,205	9,382
0,000	0,040	0,094	0,676	3,930	7,275	1,013
0,355	0,063	0,000	0,003	2,402	7,729	0,686
0,865	0,452	0,000	0,012	2,589	8,052	0,150
0,000	0,167	0,667	0,667	8,168	4,168	2,667
0,000	0,138	7,434	3,948	4,608	3,999	1,540
7,988	2,961	2,426	4,999	4,141	0,000	0,193
7,191	4,602	0,288	0,288	0,288	0,288	0,000
7,570	1,064	4,997	3,578	1,449	0,118	0,000
9,178	0,000	0,884	4,812	4,365	5,281	2,455
6,895	5,663	2,969	1,723	0,431	0,168	0,000

	1,504	0,533	9,221	5,457	2,487	2,674	0,000
	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	7,000
	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	4,202	4,202	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	3,889	3,889	4,958	8,196	0,328	0,000	3,889
	0,168	3,033	3,214	6,045	0,000	0,000	0,168
	0,000	3,712	5,433	4,685	3,712	2,852	0,000
	7,605	3,093	0,000	0,022	1,387	1,955	0,103
	9,418	5,297	1,634	1,046	1,046	1,046	0,000
	7,002	3,629	0,011	0,045	1,355	1,355	0,000
	1,875	1,669	2,506	9,955	0,000	6,474	2,741
	1,750	1,750	1,750	7,000	0,000	0,000	0,000
	3,000	3,000	3,000	12,000	0,000	3,000	3,000
	0,000	0,102	2,746	2,347	5,736	6,482	4,674
	0,000	0,063	0,282	1,364	3,472	7,519	3,330
	8,524	7,909	4,599	3,258	2,234	1,630	0,000
	1,541	3,441	5,684	8,399	4,050	0,516	0,000
	1,980	4,471	6,011	0,000	0,001	0,179	0,288
	7,693	3,839	1,948	1,773	0,500	0,010	0,000
	4,498	2,480	0,000	8,152	5,617	6,118	8,122
Сума	229,673	130,700	136,862	167,696	143,265	129,471	95,624
Відстань між окремими спостереженнями досліджуваної сукупності та вектором-еталоном	15,155	11,432	11,699	12,950	11,969	11,379	9,779
Середня відстань	12,052						
Середньоквадратичне відхилення	1,662						
Загальна відстань між показниками та еталоном	15,376	15,376	15,376	15,376	15,376	15,376	15,376
Відхилення показників і-го року від еталону	0,986	0,744	0,761	0,842	0,778	0,740	0,636
Таксономічний показник розвитку	0,014	0,256	0,239	0,158	0,222	0,260	0,364

ДОДАТОК Є.4.

Розрахунок часткового інтегрального показника економічного розвитку аграрних підприємств Черкаської області

	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
	8,786	5,882	4,393	1,162	2,811	0,976	0
	8,146	0,319	0,935	0,000	0,088	0,199	0,002
	11,175	0,000	4,525	3,324	4,208	5,547	3,053
	6,218	4,731	4,401	3,157	1,509	0,020	0,000
	5,304	5,031	3,907	3,315	5,128	0,000	0,046
	4,975	5,007	2,557	3,138	7,783	0,000	0,259
	8,558	1,540	1,931	0,272	0,087	0,158	0,000
	6,455	3,667	0,380	0,231	0,027	0,003	0,000
	9,556	0,000	4,838	0,692	2,770	4,085	1,710
	8,372	0,374	2,097	0,002	0,528	0,412	0,000
	0,000	0,287	0,000	4,601	4,601	1,150	4,601
	8,838	6,847	6,133	6,139	5,286	2,578	0,000
	3,267	2,116	6,313	8,722	5,878	1,314	0,000
	4,387	0,000	0,131	1,425	3,207	7,101	5,082
	2,040	4,102	5,265	10,396	1,630	0,000	4,004
	8,247	0,425	0,896	0,000	0,085	0,139	0,000
	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	4,202	4,202
	5,251	4,795	2,655	3,550	6,745	0,127	0,000
Сума	109,575	45,123	51,357	50,126	52,371	28,011	22,959
Відстань між окремими спостереженнями досліджуваної сукупності та вектором-еталоном	10,468	6,717	7,166	7,080	7,237	5,293	4,792
Середня відстань	6,965						
Середньоквадратичне відхилення	1,825						
Загальна відстань між показниками та еталоном	10,614	10,614	10,614	10,614	10,614	10,614	10,614
Відхилення показників і-го року від еталону	0,986	0,633	0,675	0,667	0,682	0,499	0,451
Таксономічний показник розвитку	0,014	0,367	0,325	0,333	0,318	0,501	0,549

ДОДАТОК Є.5.

Розрахунок часткового інтегрального показника соціального розвитку аграрних підприємств Черкаської області

	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
	0,000	0,277	0,975	2,006	3,648	5,662	7,706
	0,000	0,248	0,558	1,549	2,230	3,965	8,920
	0,000	0,000	0,220	0,778	4,404	4,553	4,638
	9,308	6,726	4,459	4,088	3,155	1,323	0,000
	1,444	0,585	2,339	8,699	5,776	3,866	0,000
	4,652	6,478	4,199	0,000	7,387	3,205	9,382
	0,000	0,040	0,094	0,676	3,930	7,275	1,013
	0,355	0,063	0,000	0,003	2,402	7,729	0,686
	0,865	0,452	0,000	0,012	2,589	8,052	0,150
	0,000	0,167	0,667	0,667	8,168	4,168	2,667
	0,000	0,138	7,434	3,948	4,608	3,999	1,540
	7,988	2,961	2,426	4,999	4,141	0,000	0,193
	7,191	4,602	0,288	0,288	0,288	0,288	0,000
	7,570	1,064	4,997	3,578	1,449	0,118	0,000
	9,178	0,000	0,884	4,812	4,365	5,281	2,455
	6,895	5,663	2,969	1,723	0,431	0,168	0,000
Сума	55,446	29,464	32,509	37,826	58,971	59,652	39,350
Відстань між окремими спостереженнями досліджуваної сукупності та вектором-еталоном	7,446	5,428	5,702	6,150	7,679	7,723	6,273
Середня відстань	6,629						
Середньоквадратичне відхилення	0,968						
Загальна відстань між показниками та еталоном	8,566	8,566	8,566	8,566	8,566	8,566	8,566
Відхилення показників і-го року від еталону	0,869	0,634	0,666	0,718	0,896	0,902	0,732
Таксономічний показник розвитку	0,131	0,366	0,334	0,282	0,104	0,098	0,268

ДОДАТОК Є.6.

Розрахунок часткового інтегрального показника екологічного розвитку аграрних підприємств Черкаської області

	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
	1,504	0,533	9,221	5,457	2,487	2,674	0,000
	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	7,000
	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	4,202	4,202	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	3,889	3,889	4,958	8,196	0,328	0,000	3,889
	0,168	3,033	3,214	6,045	0,000	0,000	0,168
	0,000	3,712	5,433	4,685	3,712	2,852	0,000
	7,605	3,093	0,000	0,022	1,387	1,955	0,103
	9,418	5,297	1,634	1,046	1,046	1,046	0,000
	7,002	3,629	0,011	0,045	1,355	1,355	0,000
	1,875	1,669	2,506	9,955	0,000	6,474	2,741
	1,750	1,750	1,750	7,000	0,000	0,000	0,000
	3,000	3,000	3,000	12,000	0,000	3,000	3,000
	0,000	0,102	2,746	2,347	5,736	6,482	4,674
	0,000	0,063	0,282	1,364	3,472	7,519	3,330
	8,524	7,909	4,599	3,258	2,234	1,630	0,000
	1,541	3,441	5,684	8,399	4,050	0,516	0,000
	1,980	4,471	6,011	0,000	0,001	0,179	0,288
	7,693	3,839	1,948	1,773	0,500	0,010	0,000
	4,498	2,480	0,000	8,152	5,617	6,118	8,122
Сума	64,649	56,112	52,997	79,744	31,925	41,810	33,315
Відстань між окремими спостереженнями досліджуваної сукупності та вектором-еталоном	8,040	7,491	7,280	8,930	5,650	6,466	5,772
Середня відстань	7,090						
Середньоквадратичне відхилення	1,203						
Загальна відстань між показниками та еталоном	9,496	9,496	9,496	9,496	9,496	9,496	9,496
Відхилення показників і-го року від еталону	0,847	0,789	0,767	0,940	0,595	0,681	0,608
Таксономічний показник розвитку	0,153	0,211	0,233	0,060	0,405	0,319	0,392

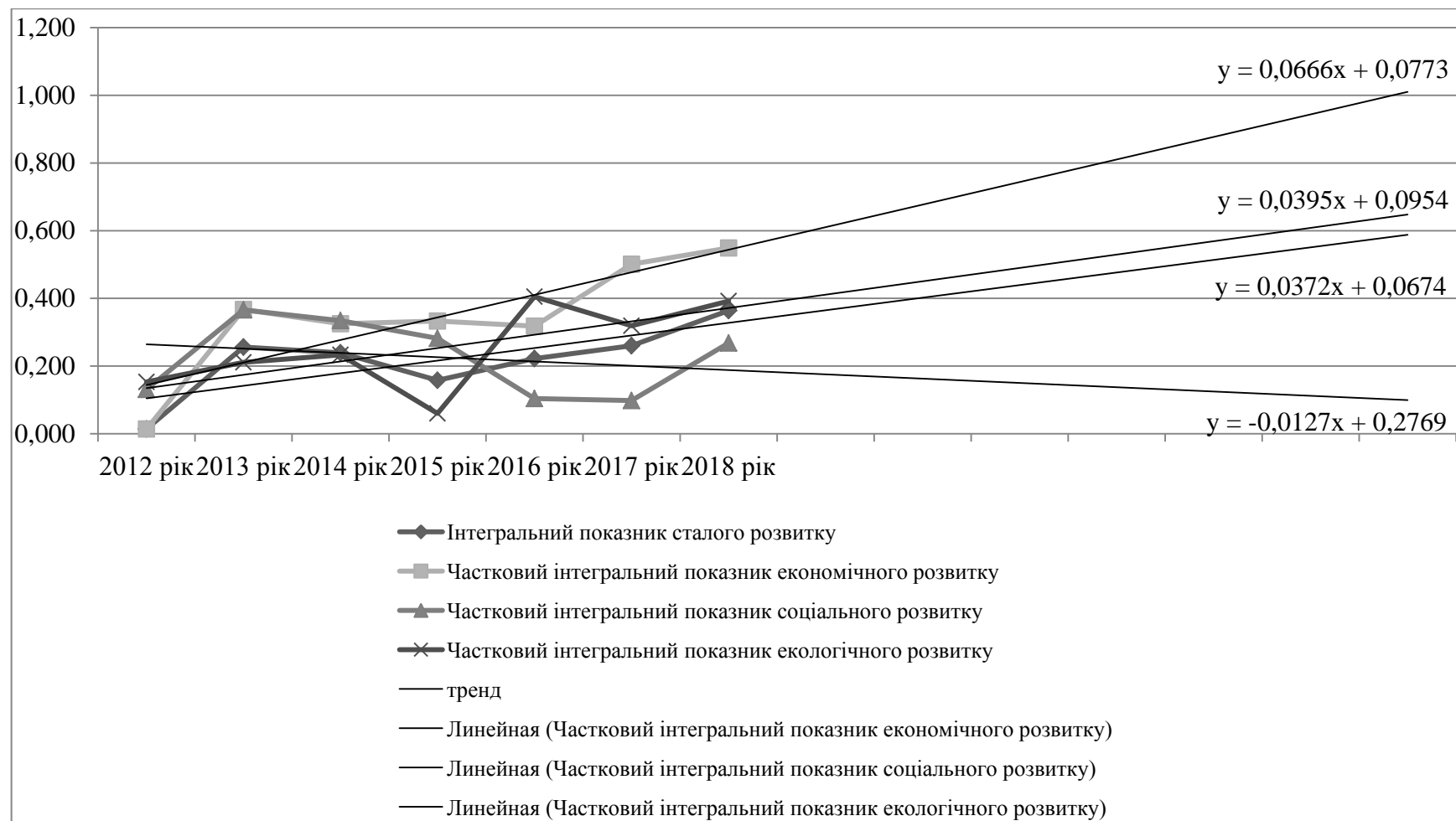
ДОДАТОК Ж

Кореляційно-регресійний аналіз складових на показник сталого розвитку аграрних підприємств в Черкаській області

ВЫВОД ИТОГОВ								
Регрессионная статистика								
Множественный R	0,999975651							
R-квадрат	0,999951302							
Нормированный R-квадрат	0,999902604							
Стандартная ошибка	0,001067281							
Наблюдения	7							
Дисперсионный анализ								
	df	SS	MS	F	Значимость F			
Регрессия	3	0,07016944	0,023389813	20533,80819	5,76908E-07			
Остаток	3	3,41726E-06	1,13909E-06					
Итого	6	0,070172857						
	Коэффициенты	Стандартная ошибка	t-статистика	P-Значение	Нижние 95%	Верхние 95%	Нижние 95,0%	Верхние 95,0%
Y-пересечение	-0,093496368	0,001597472	-58,52772058	1,09883E-05	-0,098580235	-0,088412501	-0,098580235	-0,088412501

Переменная X 1	0,398260919	0,003444914	115,6083851	1,42687E-06	0,387297666	0,409224173	0,387297666	0,409224173
Переменная X 2	0,340249169	0,004752959	71,58680402	6,00713E-06	0,325123131	0,355375207	0,325123131	0,355375207
Переменная X 3	0,37802939	0,004899802	77,15197129	4,79918E-06	0,362436033	0,393622747	0,362436033	0,393622747
ВЫВОД ВЕРОЯТНОСТИ								
Персентиль	Y							
7,142857143	0,014							
21,42857143	0,158							
35,71428571	0,222							
50	0,239							
64,28571429	0,256							
78,57142857	0,26							
92,85714286	0,364							

ДОДАТОК 3

Тенденції сталого розвитку аграрних підприємств Черкаської області на період до 2025 року

ДОДАТОК К

**Кореляційно-регресійний аналіз між урожайністю культур та кількістю внесених добрив в
сільськогосподарських підприємствах Черкаської області**

ВЫВОД ИТОГОВ

<i>Регрессионная статистика</i>	
Множественный R	0,941150364
R-квадрат	0,885764008
Нормированный R-квадрат	0,869444581
Стандартная ошибка	4,753813639
Наблюдения	9

Дисперсионный анализ

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>
Регрессия	1	1226,584347	1226,584347	54,276659	0,000153648
Остаток	7	158,1912088	22,59874412		
Итого	8	1384,775556			

	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	16,75297173	4,670673163	3,586843084	0,0088945	5,7085847	27,7973587	5,7085847	27,79735877
Переменная X 1	0,394212794	0,05350867	7,367269495	0,0001536	0,267684894	0,52074069	0,267684894	0,520740693

ДОДАТОК

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л. Земельний потенціал розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. Умань, 2016. Вип.88. – Ч.2: Економічні науки. – С.246–257. – 0,7 др.арк.
Особистий внесок здобувача: здійснено аналіз земельних ресурсів сільськогосподарських підприємств Черкаської області.
2. Лемещенко Н.М. Матеріально-технічний потенціал як необхідний елемент розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Причорноморські економічні студії*. Одеса: ВД«Гельветика», 2016. Випуск 12. С.153–157. – 0,6 др.арк.
3. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л. Державна підтримка аграрного сектору виробництва України. *Приазовський економічний вісник*. Випуск 5(05), 2017. URL: <http://pev.kpu.zp.ua/vypusk-5>. – 0,5 др.арк.
Особистий внесок здобувача: проведено аналіз ефективності державної підтримки на регіональному рівні.
4. Лемещенко Н.М. Особливості інституційного забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств. *International Journal Of Innovative Technologies In Economy*. 2018. 6(18), Vol. 2. P.3–11. – 0,8 др.арк.
5. Лемещенко Н.М. Аналіз екологічного стану сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2018. Випуск 31. С.68–76. – 0,8 др.арк.
6. Лемещенко Н. М. Моделювання сталого розвитку сільськогосподарських підприємств за допомогою таксономічного аналізу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2018. Випуск 20: Частина 2. С. 83–88. – 0,6 др.арк.
7. Лемещенко Н.М., Бурляй О.Л., Бурляй А.П. Диверсифікація виробництва як напрям сталого розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Збірник наукових праць Уманського національного*

університету садівництва. Умань, 2018. Вип.93. – Ч.2: Економічні науки. – С.114–131. – 0,9 др.арк.

Особистий внесок здобувача: проведено розрахунки енергетичного та економічного потенціалу біомаси сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах області.

8. Лемещенко Н.М., Бурляй А.П. Сталий розвиток сільського господарства: соціальний аспект. Східна Європа: економіка, бізнес та управління. 2018. №6(17).С.476-486.

Особистий внесок здобувача: проведено аналіз соціального стану сільської місцевості Черкаської області.

9. Лемещенко Н.М. Інституційні аспекти розвитку підприємств. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Економічні науки». №3 (3). 2017. С.63-69.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10.Лемещенко Н.М. Сутність поняття «Розвиток підприємств». *Сучасна економічна наука: теорія і практика:* матеріали V-ї Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, м.Полтава, 17 листопада 2015 року. Полтава, 2015. С.56–58.

11.Лемещенко Н.М. Інституції ринку. *Актуальні проблеми сучасної аграрної науки:* матеріали III Міжнародної наукової-практичної конференції, м.Умань, 20 листопада 2015р. Умань, 2015. – С.250–252.

12.Лемещенко Н.М. Основні засади розвитку інституціоналізму. *International Scientific-Practical Conference From Balticto Black Sea: National Models of Economic Systems:* Conference Proceedings, March 25 2016. Riga. P.1–4.

13.Лемещенко Л.М. Розвиток аграрних підприємств Черкаської області. *Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин:* Матеріали X міжн.наук.-практ.конф., м.Умань, 21-22 квітня 2016 р. Умань, 2016. С.156–159.

14.Лемещенко Н.М. Аналіз розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів:* матеріали

Міжнарод.наук.-практ.конф., м.Харків, 22 грудня 2016 р. Харків, 2016. С.131–134.

15.Lemeschenko N.M., Burliai O.L. Importance Of Labour Potential In The Development Of Agricultural Enterprises. *International Scientific Conference Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Conference Proceedings*, Kielce, January 27 2017. Kielce, Poland, 2017. P.143–146.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Основні результати дослідження повідомлені та отримали схвалення на V Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції " Сучасна економічна наука: теорія і практика " (м. Полтава, 2015 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної аграрної науки» (Умань, 2015); International Scientific-Practical Conference From Baltict o Black Sea: National Models of Economic Systems (Riga, 2016); X Міжнародній науково-практичній конференції «Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин» (Умань, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів» (Харків, 2016); International Scientific Conference Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies (Kielce, 2017).